

СТАТУСИ НА ПСИХОСОЦИАЛНА И НАЦИОНАЛНА

ИДЕНТИЧНОСТ,

ЦЕННОСТИ

И

ПСИХИЧНО БЛАГОПОЛУЧИЕ В ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ

КРАСИМИРА БАЙЧИНСКА МАРГАРИТА БАКРАЧЕВА

САВКА САВОВА

ЧАСТ ПЪРВА. СТАТУСИ НА ПСИХОСОЦИАЛНА И НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ

ГЛАВА ПЪРВА. ПРОБЛЕМЪТ ЗА СТАТУСИТЕ НА ПСИХОСОЦИАЛНАТА ИДЕНТИЧНОСТ В СЪВРЕМЕННАТА ПСИХОЛОГИЯ

- 1.1. Теоретични аспекти на проблема за психосоциална идентичност.
- 1.2. Изграждане и развитие на психосоциалната идентичност
- 1.3. Влияние на индивидуалните променливи върху статусите на психосоциална идентичност
- 1.4. Връзка между статуса на психосоциална идентичност и някои личностови променливи

ГЛАВА ВТОРА. ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА СТАТУСИТЕ НА ПСИХОСОЦИАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЮНОШИ

- 2.1. Теоретичен модел на изследването
- 2.2. Постановка на емпиричното изследване.
 - 2.1.1. Цел, задачи и хипотези на изследването
 - 2.1.2. Извадка
 - 2.1.3. Метод
- 2.3. Резултати.
 - 2.3.1. Разпределение на статусите на психосоциална идентичност на българските юноши
 - 2.3.2. Устойчивост на разпределението на статусите на психосоциална идентичност
 - 2.3.3. Влияние на социалния контекст върху статусите на психосоциална идентичност – кроскултурно сравнение
 - 2.3.4. Влияние на индивидуалните променливи върху статусите на психосоциална идентичност
- 2.4. Интерпретация на резултатите
- 2.5. Обобщени портрети на юноши с различен статус на психосоциална идентичност

ГЛАВА ШЕСТА. СУБЕКТИВНОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ КАТО ПРОБЛЕМ НА СЪВРЕМЕННАТА ПСИХОЛОГИЯ

6.1. Теоретични подходи към изучаване на психичното благополучие

6.2. Влияние на индивидуалните променливи върху субективното психично благополучие
6.3. Влияние на личностовите променливи върху субективното психично благополучие
6.4. Субективното психично благополучие в кроскултурна перспектива
ГЛАВА СЕДМА. ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА СУБЕКТИВНОТО ПСИХИЧНО БЛАГОПОЛУЧИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЮНОШИ
7.1. Теоретичен модел на изследването
7.2. Постановка на емпиричното изследване. 7.2.1. Цел, задачи и хипотези на изследването 7.2.2. Извадка 7.2.3. Методи
7.3. Резултати. 7.3.1. Когнитивен компонент на субективното психично благополучие и влияние на индивидуалните променливи върху него. Кроскултурно сравнение. 7.3.2. Афективен компонент на субективното психично благополучие и влиянието на индивидуалните променливи върху него. 7.3.3. Влияние на индивидуалните променливи върху субективното психично благополучие 7.3.4. Влияние на субективната оценка на индивидуалния доход върху субективното психично благополучие 7.3.5. Връзка на статуса на психосоциална идентичност и субективното психично благополучие
<i>7.4. Интерпретация на резултатите.</i>
ГЛАВА ОСМА. СТАТУСИ НА ПСИХОСОЦИАЛНА И НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ В ПЕДАГОГИЧЕСКАТА И КОНСУЛТАТИВНА ПРАКТИКА.

ГЛАВА ПЪРВА. ПРОБЛЕМЪТ ЗА СТАТУСИТЕ НА ПСИХОСОЦИАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ В СЪВРЕМЕННАТА ПСИХОЛОГИЯ

1.1. Теоретични аспекти на проблема за психосоциална идентичност.

Епигенетична теория за развитието на Ерик Ериксън

Теорията за психосоциалната идентичност е аспект от епигенетичната теория на Ерик Ериксън за развитието на Аза в хода на жизнения цикъл (Ериксън 1996; Erikson, 1963, Erikson, 1985). Тази теория израства в рамките на психоанализата, но значително разширява нейните граници и внася редица нови идеи. Два са основни момента, които отличават тази теория от останалите теории в психоаналитичното направление. Първият момент е, че Ериксън разглежда целия жизнен цикъл като непрекъснато израстване и отделя внимание на специфичните за всяка възраст ценности и цели. Вторият момент е, че Ериксън поставя акцент върху влиянието на конкретния социалния контекст върху личността. В теорията на Ериксън индивидуалните и социалните фактори се концептуализират като взаимосвързани и определящи параметрите на индивидуалното развитие.

Според епигенетичния принцип нищо не израства и не се развива без ясна посока. "...Всичко, което расте, има основен план и от този основен план възникват частите, като всяка част има своя период на доминиране до момента, когато всички части са възникнали, за да формират функциониращото цяло" (Ериксън 1996, с. 127-128). Всеки етап на развитието има свое точно определено място във времето и е свързан с останалите и успешното излизане от един етап е предпоставка за успешното навлизане в следващия. *На всеки възрастов етап се разрешава специфична криза на развитието и това води до усвояване на нови качества и умения.* Самият термин "криза" се проблематизира в положителен план като повратен момент, а не като катастрофа; това е период на повишена податливост и засилен потенциал; източник на сила или слабост в психосоциалното развитие (Ериксън, 1996). Ериксън разглежда отделните етапи на развитие и синтезиращия процес на благополучно разрешаване на всяка криза като генеративен механизъм. *Всяка жизнена криза има свое време и се определя от успешното разрешаване на предишната и е предпоставка за успешно разрешаване на следващата.* Въпреки това, ако някоя от кризите на развитие не е

разрешена, човек винаги може да се върне назад и да я разреши успешно на по-късен жизнен етап.

Индивидуалното развитие се определя в зависимост от специфичните фактори на биологичните, психичните и социалните процеси. *Всеки от тези процеси е отделен и има своя уникална организация и е същевременно взаимосвързан с останалите.* “За да опишем човешкото поведение с един от тези процеси, винаги трябва да открием включеността в останалите, защото всеки въпрос, който се отнася до един процес, придава значимост на въпросите на другите” (Erikson, 1985, с. 26). По този начин Ериксън обръща внимание на целостта на човешкото съществуване. Биологичното и психичното се преплитат със социалното, като социалното на свой ред се определя от общите взаимодействия на хората. *За да запази своята стабилност, всяко общество трябва да има възрастово специфични очаквания и да е изградило институции, които отговарят на увеличаващата се готовност на съзряващия индивид да се включи в социалния свят. Индивидът на свой ред използва предоставените социални ресурси* (Ериксън, 1996).

Взаимодействието между биологичното и психичното съзряване включва и изискванията и очакванията на значимите други и обществото като цяло през осемте етапа от жизнения цикъл, наречени от Ериксън “Осемте възрасти на човека” (Erikson, 1963). Всяка от тези “възрасти” има своите биологични, психични и социални детерминанти, които извеждат индивида през кризите по предварително зададен план за развитие. *След като една част премине през периода на доминиране и намери своето успешно разрешение, тя продължава да се развива, докато доминира следващата и участва по специфичен начин в интеграцията на целостта* (Erikson 1997).

Епигенетичната теория обособява осем етапа в развитието на Аза. На всеки етап трябва да се разреши конкретна задача на развитието. При успешно разрешаване силата на Аза нараства и качествено се обогатява (Ериксън, 1996, Erikson, 1963). По-долу, в таблица 1 схематично са описани 8-те етапа, кризите на развитието и свързаните с тяхното разрешаване нови сили на Аза.

Таблица 1. Схема на осемта етапа на развитие на Аза според епигенетичната теория на Е. Ериксън

Етап	Психо-социална риза	Значими други	Психо-социални модалности	Сили на Аза	Неуспешно разрешаване
I (0-1г.)	Доверие с/у	Майка	Да вземам и да	Надежда	Сензорно

бебешка възраст	недоверие		давам обратно		изкривяване – отдръпване
II (2-3г.) детска възраст	Автономност с/у страх и съмнение	Родители	Да задържам, да освобождавам	Воля	Импулсивност – компулсивност
III (3-6г.) предучили щна възраст	Инициативност с/у вина	Семейство	Да следвам, да играя	Целена- соченост	Безмилостност – потискане
IV (7-12г.) училищна възраст	Трудолюбие с/у малоценност	Училище и близки	Да изпълнявам и довършвам нещата	Компе- тентност	Липса на умения – инертност
V (12-18г.) юношество	Идентичност с/у ролево объркване	Връстници, ролеви моделни	Да бъда себе си, да разкривам себе си	Вярност	Фанатизъм - отричане
VI (20.-30г.) Ранна зрялост	Интимност с/у изолация	Партньори, приятели	Да загубя и намеря себе си в другия	Любов	Промискуитет – изключително отдаване
VII (края на 20 – 50г.) средна възраст	Продуктивност с/у стагнация	Дом, професио- нални контакти	Да създавам, да се грижа	Грижа	Прекалено разхвърляне – отхвърляне
VIII (над 50г.) късна зрялост	Интегритет с/у отчаяние	Човечество- то или “моят вид”	Да бъда горд от това, което съм бил, да не се сблъскам с това, че не съм постигнал нищо	Мъдрост	Арогантност - отчаяние

Етап 1: Доверие срещу недоверие. Бебето започва да възприема света чрез взаимоотношенията си с майката и най-близките. Последователността и непрекъснатостта на грижите определят качеството на получавания опит. Светът предоставя на бебето разнообразни изживявания и чувство за вътрешно благополучие и комфорт. Това чувство води до формирането на доверие, че базисните потребности на индивида ще бъдат посрещани. Ако не бъдат посрещани, се развива недоверие. Резултатът от този етап е *надеждата*, чувството, че желанията и потребностите ще бъдат удовлетворени. При неуспешно разрешаване на кризата детето навлиза в живота със страх и липса на желание за активно включване в света.

Етап 2: Автономност срещу страх и съмнение. Детето, което влиза с доверие в този етап, предприема нови дейности и приключения, установява контрол върху Аз-а и средата в борбата да наложи желанията и исканията си върху родителите. Това е балансът между двете модалности “да задържиш и да освободиш Аза”. Този етап е решаващ за съотношението между любов и омраза, сътрудничество и целенасоченост, свобода и себеизразяване и тяхното потискане (Erikson, 1963). Силата на Аз-а от този етап е резултат от самоконтрола, от волята, която е свързана с решителността за упражняване на собствен избор и въздържане

вместо страх и съмнение. Липсата на решимост за самоконтрол и подчиняването на другите води до персистиращи срам и съмнение.

Етап 3: Инициативност срещу вина. Новото чувство на автономност и решителност в ранно детство обуславят придобиването на нови двигателни и психични умения, което кара децата да се включват в разнообразни дейности. Силата на Аза се определя от *целенасочеността*. Последната се определя от постигането на индивидуални цели, преследвани последователно и без чувство за вина. Когато върху детето се упражнява прекалено много контрол и неговата активност се ограничава, действеността и инструменталността му се потискат от чувството за вина.

Етап 4: Трудолюбие срещу малоценност. В училищна възраст децата канализират своята инициативност и целенасоченост в селективни дейности, опитвайки се да открият своя собствен талант и възможности. Училището и общността стават нов социален барометър, който разширява семейната перспектива и предоставя нови възможности и очаквания. Новата сила на Аза от този етап израства от участието и продуктивността извън дома и се определя като *компетентност* – свободно изразяване на уменията и интелигентността в разнообразни дейности. Ако детето не успее да открие своята компетентност, талант и възможности, у него се развива чувство за неадекватност и малоценност.

Етап 5: Идентичност срещу ролево объркване. Това е повратният момент, осъществяващ прехода от детството към зрялостта. Юношите преоценяват опита си от детството и формират нови идентификации, изграждат ценности, убеждения, цели, правят важни избори за бъдещето в светлината на социалните стандарти и очаквания. Те се опитват да намерят баланс между исканията на значимите други и обществото и вътрешния Аз. Резултатът от разрешаването на тази криза е *верността* - постигане на целите по начин, който ангажира избора и уникалността както на Аз-а, така и на значимите други. Продължителното търсене и невъзможността за ангажиране, избори, решения и самоопределяне, води до ролево объркване и дифузен Аз. Постигането на идентичността включва конфликт между потребността от постигане на Аз-интеграция (Аз-идентичност) и потребността от отговор на външните очаквания и искания на обществото и определяне на собственото място в социума. Идентичността за Ериксън представлява тристранна цялост на взаимодействията на биологични, психични и социални отговори в общата широка историческа рамка (Ериксън, 1996).

Етап 6: Интимност срещу изолация. Интимността е възможността за сливане на собствената идентичност с тази на другия, без да се губи уникалността ѝ. Истинската интимност според Ериксън не е възможна, ако не е разрешена кризата на идентичността. Интимността е взаимно признаване и зачитане на Аза и Другия, на собствената уникалност и уникалността на другия, подкрепа и разгръщане и на себе си, и на другия. Това винаги включва известна степен на дистанция и независимост. Силата на Аза от този етап е *любовта*. Избягването на контакти води до изолация. Идеалният баланс между интимност и изолация се постига чрез установяване на връзки, които оставят време и пространство както и за оттегляне, така и за единение между партньорите (Kroger, 1989).

Етап 7: Продуктивност срещу стагнация. Като се използват силите, установени на етапа интимност, на този етап възрастните са ръководени от импулса и потребността да бъдат необходими. Те инвестират тази енергия в обществото, осигурявайки своя принос за следващите поколения. Продуктивността не се постига само с ролята на родител, а чрез изграждането на автономен Аз, който дава своя принос на благоденствието на общността. Противоположността на продуктивността е стагнацията или себепоглъщането. В този случай основният мотив на действието е личния комфорт. Силата на Аза на този етап е *грижата*.

Етап 8: Интегритет срещу отчаяние. Това е последната житейска задача в късна зрялост. Интегритетът представлява приемането на себе си и собствения си живот в пълен смисъл. Постигането на подобна интеграция на личността води до преодоляване на страха от смъртта. Силата на Аза, развивана на този етап, е *мъдростта*, която включва себerefлексията и разбирането на собственото място в света. Противоположността на интегритета е отчаянието.

“Силите на Аза” са качествата, които ръководят живота и настъпват в резултат на успешно разрешаване на жизнените кризи. Те са вътрешно задавани и постигани. Силата на Аз-а *надежда* възниква след успешно разрешаване на конфликта доверие срещу недоверие при бебето. *Волята* възниква на базата на постигане на автономност срещу срам в ранно детство. *Компетентността* е резултат от разрешаване на кризата трудолюбие срещу малоценност през латентния период; *верността* е резултат от постигната изградената идентичност срещу ролево объркване в юношеска възраст; *любовта* е резултат от разрешаване на задачата интимност срещу изолация в ранна зрялост; *грижата* е резултат от

съзидателността срещу стагнацията в зряла възраст и *мъдростта* е резултат от разрешаване на кризата на интегритета срещу отчаянието в късна зрялост. Както самите фази, така и силите на Аз-а, се изграждат последователно, имат полярно решение и са йерархично подредени. Силите на Аза, които се формират и развиват през ранните години, продължават да се развиват и паралелно със следващите сили на Аза и водят до успешно разрешаване на следващите психосоциални кризи (Erikson, 1997). Така изграждането на надежда, воля, целенасоченост и компетентност осигуряват изграждането на идентичността и верността, което на свой ред определя последващото развитие на Аза и изграждането на силите любов, грижа и мъдрост.

Изграждане на психосоциална идентичност в юношеска възраст

Настоящото изследване се фокусира върху петия етап от развитието на Аза, който характеризира юношеската възраст: идентичност срещу ролево объркване. Ние споделяме възгледа на някои последователи на Ериксън, които считат, че "... между специфичното съдържание на осемте етапа идентичността има най-централно значение." (Marcia, 1988, с. 211). Това безспорно е така, защото понятието "идентичност", въведено от Ерик Ериксън, днес се използва като базисно понятие за обяснение на процесите в редица научни области.

Ериксън определя понятието "идентичност" като чувството на индивида за самотъждественост и непрекъснатост (sense of self-sameness and continuity) във времето и пространството. Той определя идентичността като психосоциална структура, формираща се под влияние на потребността от приемственост и единство, която характеризира както индивидуалното, така и колективното самосъзнание (Ериксън, 1996). Идентичността означава тъждественост - *да останеш същия* във времето и пространството независимо от външните и вътрешните промени. Това акцентира не върху статичния характер на идентичността, а по-скоро върху нейната гъвкавост и непрекъснато обогатяване.

Ериксън разглежда юношеската възраст като период на активно изграждане на идентичността, като посочва обаче, че този процес продължава и в следващите жизнени стадии. "Чувството за идентичност никога не се постига или задържа веднъж завинаги. Като будната съвест, то постоянно се губи и постига отново, въпреки, че в горна юношеска възраст се развиват и затвърждават по-

продължителни и по-икономични методи за поддържането и възстановяването му” (Erikson, 1956, p. 74). С други думи, идентичността има динамичен характер. В различни моменти от живота се променят както съдържанието, така и степента на изграденост на идентичността.

Ериксън говори за изградена идентичност срещу дифузия на идентичността. Идеята за това разграничение идва от практическата му работа с ветерани от Втората световна война. Ериксън наблюдава силното им ролево объркване след завръщането им в обществото и прави аналог между психическите им затруднения при напускането на една роля (войник) и влизането в друга (цивилен) и процеса на излизане от детска възраст и прехода към зряла възраст при юношите.

Голямата стъпка напред, направена от Ериксън, е определянето на идентичността като психосоциална структура. Защо идентичността е психосоциална? Ериксън акцентира върху връзката между психичното и социалното. Терминът идентичност включва както чувството за самотъждественост, така и чувството за свързаност с другите. Живеейки в социума, човек трябва да се приспособи към неговите изисквания, поемайки едновременно с това и своята уникална социална роля. (Erikson, 1956) Така теорията на Ерик Ериксън за психосоциалната идентичност очертава един исторически кръстопът в науките за човека, като осъществява историческата връзка между психоаналитичните теории и хуманистично-екзистенциалната и Его-психологията (Силгиджиян, 1994, 1996). Ериксън теоретизира взаимоотношенията между психичното, социалното и историческото, развитийните фактори и биологическите потребности при изграждането на личността, като очертава теоретична рамка за осмисляне на процеса на изграждане на идентичността във възрастова перспектива.

Изграждането на психосоциална идентичност според Ериксън е процес на взаимодействие между индивида и обществото. *Взаимното допълване на етоса и Аза, на груповата идентичност и индивидуалната идентичност, осигурява общ потенциал както на Аза, така и на социалната организация.* Ериксън допълва, че социокултурната общност цели изграждането на т.нар. “силно Аз” у своите членове, един център, който е “достатъчно устойчив и достатъчно гъвкав, за да примирява неизбежностите в която и да е човешка организация” (Ериксън, 1996, с. 123). В процеса изграждане на идентичността индивидите формират уникални

качества в отговор на социалната среда. “... *различните способности* използват *различни възможности*, за да станат цялостни компоненти на винаги новата конфигурация, каквато е развиващата се личност” (Kroger & Green, 1996 p. 477, к.а.).

Ериксън концептуализира идентичността в психосоциален план, отбелязвайки ролята на историческата, културната и социалната среда, както и на биологическите възможности и индивидуалните потребности на индивида. (Ериксън, 1996). На социално равнище чувството за идентичност свързва индивидуалните избори във функционално единство. В индивидуален план *психосоциалната идентичност означава реалистична Аз-концепция*, която включва физическо, емоционално, когнитивно и социално овладяване на средата и същевременно с това признание от страна на социума. Индивидите с изградена идентичност се саморефлектират като свързани с другите и същевременно с уникална индивидуалност (Силгиджян, 1998).

За да изгради идентичността си, тийнейджърът трябва да премине период на изпробване на нови начини на мислене и поведение, различни от тези през детството, които да му помогнат да намери мястото си в социума. В процеса на проблематизиране се прави изборът на ценности и възгледи и юношата се самоопределя. Юношите с изградена идентичност имат висока самооценка и достатъчно ресурси да се справят с поставените задачи. Дифузията на идентичността означава, че юношата е изпробвал различни възможности, но не е направил своя избор или още не е изследвал възможните алтернативи. Лицата в дифузия са с ниска самооценка и социални умения. В някои случаи дифузията на идентичността може да намери израз в изграждането на “негативна идентичност”, която представлява социално нежелано самоопределяне. Ериксън посочва, че всеки човек има и негативна идентичност - това е сборът от всички идентификации и фрагменти на идентичността, които потиска в себе си като нежелани (Ериксън, 1996).

Концептуализирането на идентичността е продължено в съвременната психология. Така могат да бъдат открити следните важни аспекти на идентичността, които се споделят от повечето изследователи:

1. Идентичността е отговорът на въпроса “Кой съм аз?”
2. Този отговор като цяло се изразява в единство от елементите на собственото минало и очакванията за собственото бъдеще

3. Идентичността създава фундаментално чувство за самотъждественост и непрекъснатост
4. Отговорът на въпроса за идентичността се постига чрез реалистична оценка на себе си и собственото минало
5. Идентичността се изгражда в хода на проблематизиране на културата, особено на нейната идеология и на очакванията на обществото към индивида
6. Едновременно с това изграждането на идентичността поставя под въпрос валидността на културата и обществото и очакванията (криза)
7. Процесът на интеграция и проблематизиране става в някои основни сфери на живота - като собствената бъдеща професия, половата роля, религиозните и политическите възгледи
8. Процесът на изграждане на идентичността трябва да доведе до гъвкав, но траен избор в тези сфери
9. Изградената идентичност трябва да гарантира от обективна перспектива успешната интеграция на индивида в обществото, да осигури субективно чувството за базисна сигурност, както и дълбокото чувство за корени и психично благополучие, самооценка и цел;
10. Сензитивният период за изграждане на идентичността е юношеска възраст. (Blasi, 1988, p. 226-227).

Съвременната теория за идентичността се базира върху теорията на Ериксън и методологията на системния подход. Тя представлява синтез на психология на развитието от една страна и социалната психология от друга. Това личи ясно и от начина, по който се самоопределя – “развитийна социална психология на идентичността” (Adams et al., 1998). Някои от нейните основни положения са изложени по-долу:

Човешкото развитие и процесът на социализация се базират върху две относително противоположни потребности – субектност (agency) и общност (community), индивидуалност и колективност, Аз и другите (Ельконин, 1974; Рубинщайн, 1973; Силгиджан, 1994, 1996, 1998; Вакан, 1966;). Субектността отразява от една страна потребността, а от друга страна - процесите, формиращи уникалността, индивидуалността или отделеността на човешкото същество. Формирането на субектността е една от целите на социализацията и е свързано с индивидуализиращата функция на социализацията. Общността обратно, се отнася

до потребността и процесите, насочени към подкрепа на принадлежността, свързаността и единството на индивида с другите хора. Формирането на чувството за свързаност с другите се отнася до социалната функция на социализацията. Тези две функции на социализацията се различават и действията, които подпомагат едната, могат да бъдат за сметка на другата или дори да се намират в отношение на противоречие. В нормалното развитие двете функции се разгръщат заедно, формирайки диалектично единство. С други думи, индивидът конструира своята уникалност в контекста на своите отношения с другите хора и едновременно с това прави крачка отвъд границите на тези отношения и формира своя неповторима траектория на развитие. Чувството за уникалност и това за принадлежност са две основни потребности на индивида.

Индивидуализиращата функция на социализацията създава чувството за уникалност и неповторимост. В интрапсихичен план процесът, върху който се основава тази функция, е диференциацията. Интерперсоналната диференциация се фокусира върху появата на автономния Аз от по-голямата цялостност, в която той първоначално е потопен. Социализацията, която подкрепя диференциацията на индивида, води до чувство за значимост на Аза.

Социалната функция на социализацията създава чувството за принадлежност и грижа за значимите други. Основен тук е процесът на интеграция. Във вътрешнопсихичен план този процес се базира върху избор и последващо оценностяване на определени аспекти от социалния контекст. Индивидът конструира своята идентичност, като избира социално значими лица или възгледи. В интерперсонален план интеграцията води до чувство за значимост, което приема формата на социална (колективна, ролева, интерперсонална или групова) идентичност.

Балансът на интерперсонална диференциация и интеграция е от огромно значение за нормалното човешко развитие и субективното психично благополучие. Така например, диференциацията между индивидите в рамките на определена система е много важна, защото благодарение на нея всеки индивид може да допринесе за адаптивната еволюция на живата система. Вътрешно системната диференциация между групите центрира върху появата на автономна групова идентичност. От своя страна единството между индивидите вътре в групата (междупersonалната свързаност и вътрешно системната свързаност) правят възможен обществен живот чрез конструирането на споена структура.

Вътрешно-системната свързаност фокусира върху свързаността на живите системи. Връзките между живите системи подкрепят вътрешно груповото приемане и толерантност и намаляват защитността, борбите и дискриминацията. Общността между живите системи влияе върху възможността за взаимно проникване на индивидуалните системи. С други думи, *взаимодействието между системите води до обмен, който подпомага адаптивната еволюция на системите, но също така може да заплашва тяхната уникалност.*

Надценяването на диференциацията и индивидуалността в системата е много вероятно да доведе до затруднения в поддържането на непрекъснатостта и съгласуваността между членовете на системата във времето. Системата може да се разпадне, ако съществува твърде висока диференциация между членовете ѝ. Обратно, надценяването на връзките в рамките на системата може да доведе до намаляване на личната автономност и да затрудни появата на нови идеи, които позволяват групата да еволюира и да се адаптира във времето. Всичко това показва, че е необходим баланс между индивидуалната и социална идентичност в живите системи. И диференциацията, и интеграцията, имат за цел оформянето на идентичността на живата система. *Идентичността представлява необходима част от човешките социални общности и има принос към структурните характеристики на всяка жива система: пропускливост, непрекъснатост и съгласуваност. Пропускливостта представлява адаптивността на системата във взаимоотношенията ѝ с другите системи.* Непрекъснатостта и съгласуваността придават на структурата специфични характеристики, които остават трайни във времето.

Накрая трябва да се подчертае непрекъснатото взаимодействие между живите системи. От една страна, идентичността се формира под влиянието на живите системи, с които индивидът взаимодейства, а от друга страна – чрез своята идентичност индивидът формира и изменя характерът на живите системи.

От гледна точка на системната перспектива развитиената социална психология на идентичността заявява, че идентичността, винаги трябва да се разглежда от гледна точка на нейното единство със социалния контекст. Тя разглежда идентичността като социално-психологичен конструкт, който отразява от една страна социалните влияния, базирани главно върху процесите на имитация и идентификация и активното конструиране на Аза, което създава това, което е важно за Аза, така и за другите. Активното конструиране на Азовия

аспект на идентичността е базирано върху когнитивни или съзнавани операции, които организират, структурират и конструират/ реконструират знанието за Аза. Като психосоциална структура идентичността е саморегулираща се система, която функционира с цел управление на вниманието, избор и преработка на информацията, управление на впечатленията и избор на подходящите поведения.

Подобно на всички социално-психологически конструкти, *идентичността има свои собствени функционални цели*. Тя:

- 1) обезпечава структура за разбиране на това, кой съм аз;
- 2) обезпечава смисъл и насоченост чрез обвързаност, ценности и цели;
- 3) обезпечава чувство за личен контрол и свободна воля;
- 4) определя стремежа към съгласуваност и хармония между ценностите, вярванията и обвързаностите;
- 5) дава възможност за осъзнаване на потенциала чрез чувство за бъдеще, възможности и алтернативни избори.

Идентичността се изгражда и може да бъде разбрана само от гледна точка на тясната връзка между психичното и социалното. С цел да бъде избегнато тяхното противопоставяне, повечето изследователи на идентичността говорят за единството на човека и контекста (*person-in-context*). От особен интерес е историческия анализ на идентичността, който показва, че различните общества или едно и също общество в различен исторически период, обезпечават различни нива на избор при конструирането на Аза (Baumeister, 1991). Така например, в някои общества, социалната структура предписва идентичността от гледна точка на възрастта или пола. Там тя се обуславя от процесите на имитация и идентификация. Други общества предоставят често избор между несъвместими алтернативи и индивидът е изправен пред необходимостта да конструира Аз-а си не толкова чрез имитация, а чрез съзнавано решение. Следва да се подчертае, че между тези две крайности лежат общества, в които съществуват *различни степени на свобода за осмисляне, идентификация или конструиране на Аза чрез избор*.

В този контекст фокусът е върху измененията в ценностната база на културата, което рефлектира върху формирането на идентичността в съвременното общество. Според Баумейстър в съвременното общество някои от най-важните ценностни основания като религия, семейство, работна етика, вече не са приоритетни и не служат като база за определяне на идентичността. Това създава ценностната пропаст, в която се появяват недостиг на ценностни

основания за различаване на добро от лошо, легитимиране и обосноваване на действията и управление на индивидуалните морални избори. Съвременното общество според Баумейстър замества тази ценностна пропаст, като я запълва с ценността на Аза. Ето защо ценностните основания на съвременния човек се отличават от тези на традиционното общество – съвременните ценностни основания често са свързани с чувството да бъдеш уникален, свободата да действаш, да бъдеш ценен от другите, да бъдеш с другите и да бъдеш обгрижван, да спазваш интерперсоналните обвързаности и т.н. (Baumeister, 1991). Тези ценности са близки до идеята на Ериксън за силите на Аза и здравословното психично функциониране.

Следва да се подчертае, че анализът на конструирането на Аза в кроскултурна перспектива показва наличие на различни ценностни основания в различните типове култури. *Азът се конструира по един начин в колективистичните и по друг начин в индивидуалистичните култури.* Така например, в колективистичните култури Азът се определя чрез групите, към които принадлежи и чрез взаимоотношенията с другите хора. В индивидуалистичните култури той се определя като независима единица (Триандис, 1996).

Едновременно с това културата задава само рамката и възможностите за конструиране на идентичността. Остава отворен въпросът чрез какви механизми, социалният контекст влияе върху формиращата се идентичност на юношата. Някои автори описват *индивида в неговото единство с контекста*. В едно изследване се търсят различията между хиляди юноши, които живеят в различен контекст – градски или селски – с цел да се разкрие как общността и възрастните влияят върху изграждащото се чувство за идентичност на юношата (Ianni, 1989). Изследването установява, че в общности, в които възрастните имат съгласувани (консистентни) ценности и очаквания, юношите развиват позитивно Аз-чувство, стабилни аспирации и цели, чувство за обвързаност (commitment), което включва лична и социална отговорност към Аза и другите, чувство за личен контрол. Обратно, в общности, които се характеризират с конфликти, отчаяние и бедност, където семействата, училищата и общностите не могат да предложат консистентна насоченост, цели и очаквания, юношите са склонни към неконвенционално поведение, ролева обърканост, цинизъм и имат дифузно чувство за идентичност. Според автора юношите търсят структура, множество от

вероятни и постижими очаквания и стандарти под формата на натрупани споделени разбирания, който той нарича устав. “Тинейджърите следват свои собствен устав, според който стават активни и конструктивни участници в себеопознаването си, изграждат своя социален свят, самоопределят се и интегрират постигнатите самоопределения. В различните обществени институции и среди юношите могат да наблюдават взаимните влияния между своите действия и действията на другите, като по този начин оценяват и променят собственото си поведение според очакванията на околните. Младият човек може да избере например да разглежда себе си или да се държи като определен човек или група в зависимост от придаваното значение на съответния модел от връстниците, значимите други или и двете. Уставът изпълнява функцията на обратна връзка за самоопределението и справянето и става база за развиване на самооценки за ролите на син или дъщеря, ученик и приятел” (Ianni, 1989, p. 264).

В развитийната социална психология на идентичността се отделя особено внимание на изучаването на индивидуалните психологически процеси и на значението на тези процеси в социалния и икономическия контекст. Счита се, че е *необходимо да се изучи спецификата на контекста, в който индивидът функционира, за да се разбере единството на индивидуалното и социалното.* Изучаването на функционирането на индивида в рамките на социалния контекст включва изследване на макро- и микрофакторите, които участват в процеса на изграждане на идентичността. Целият социален опит – на сътрудничество или на конкурентност – се характеризира със собствена контекстуална и интерперсонална специфика. Цялото познание се генерира и споделя в контекста на междуличностните връзки.

Факторите на макро- и на микро-равнище оказват влияние върху процеса на изграждане на идентичността чрез споделените ценности, идеологии или норми, които са социално зададени и се предават посредством символи, кодове, значения и очаквания в езика и в процеса на общуване. Символният код и системите от значения, които са ценени в дадена културна общност, служат като ориентир при формирането на принадлежността (колективна идентичност), а така също и при търсенето на собствената ценност, смисъл и власт (индивидуалната идентичност) (Силгиджиян, 1998). Културното развитие е аспект, опосредстващ процеса на социализация, чрез който индивидът се приобщава към съвкупността от колективни значения и ценности на своята група. По този начин културата

участва в изграждането на системата от значения и символи, които опосредстват общуването с останалите членове на общността. Индивидите, възпитавани в определена култура, споделят символите, стереотипите, митовете за себе си и другия, за социалните отношения и семейната двойка, за организацията на времето и структурата на пространството и причинността (Goffman, 1973).

1.2. Изграждане и развитие на психосоциалната идентичност

Статуси на психосоциална идентичност

След определянето на психосоциалната идентичност можем да разгледаме процеса на нейното изграждане. Ериксън посочва, че *всяко общество поставя психосоциален мораториум, през който очаква юношите да се самоопределят*. На индивидуално равнище мораториумът е съпътстван от чувството за криза, която се разглежда като необходима повратна точка и основен момент, през който развитието може да поеме по един или друг път, обединявайки ресурсите на развитие и по-нататъшна диференциация (Ериксън, 1996). Кризата се разглежда като стимул за осъзнаване на идентичността, който кара индивидите да изследват жизнените алтернативи при установяване на своите политически, религиозни и други възгледи. Постигането на автономна позиция или разрешаването на кризата на идентичността се осъществява в процеса на множество ролеви идентификации, интеграция и оспорване на перцепциите и очакванията на културата. В процеса на изграждане на психосоциалната идентичност значение има и разграничението, и взаимодействието между полярностите обект-субект, Аз-неАз, Аз реално-Аз идеално, Аз-другите. Изграждането на идентичността включва постоянство и изменчивост, уникалност и свързаност с другите (Силгиджян, 1998). Тези характеристики осигуряват възможността за поддържане на идентичността. В моменти на криза индивидът се изправя пред нестабилността на представите, които има за себе си. Парадоксален е фактът, че в моменти, когато идентичността изглежда компрометирана, процесите на идентификация са най-силни (Тар, 1991).

Някои автори разработват проблема за *структурата на кризата на идентичността* (Cote & Levine, 2002). Според тях кризата на идентичността се изразява в действия срещу желанията на родителите, преживяване на загуба на смисъла на живота, преживяване на неизвестност (неяснота) в какво вярваш, негодувание относно необходимостта да се приспособяваш като член на обществото. Те обръщат особено внимание на остротата на кризата и нейното

наличие в ретроспективен и проспективен план. На индивидуално ниво кризата на идентичността се операционализира като отсъствие на определени професионални, идеологични или интерперсонални обвързаности (commitments) на индивида (Erikson, 1964, Marcia, 1966).

Ериксън обяснява процеса на изграждане на идентичността като интеграция на всички предишни идентификации и Аз-образи, но и като нещо повече от сумата на частите. Синтезът на идентификациите от детството осигуряват усещането за непрекъснатост с миналото, осъзнаване на настоящето и посока за бъдещето (Ериксън, 1996). Процесът на изграждане на идентичността включва осъзнаване на индивидуалните възможности, опит и планове. Кризата в процеса на изграждане на идентичността може да бъде разрешена само чрез нови идентификации с връстниците и водещите фигури извън семейството. Социалната среда от своя страна осигурява възможности за експериментиране с различни роли, множество избори и възможни цели.

И така, психосоциалната идентичност е чувството за цялостност и уникалност на индивида и за свързаност с другите. Идентичността се изгражда в юношеска възраст и ранна зрялост. Изградената идентичност означава ясно самоопределяне и стабилен избор на ценности и цели. Цялостният процес на самоопределяне е под знака на спецификата на конкретния социо-културен контекст. Самата идентичност е динамична структура, която има адаптивен характер и осигурява единство между уникалността на индивида и същевременно вграждането му в социума и се променя както във времевия, така и в съдържателен план.

Ерик Ериксън не операционализира концепта психосоциална идентичност и се отнася скептично към възможността идентичността да бъде измерена емпирично. Той разглежда изграждането на идентичността като еднодименсионален конструкт с биполярно решение - идентичност срещу дифузия на идентичността.¹ Измерването на идентичността, концептуализирана по този начин, е ограничено до използване на биполярна скала. Първите еднодименсионални биполярни скали, целящи измерване на изградената психосоциална идентичност срещу дифузия на идентичността, са Rasmussen's Ego

¹ Ериксън използва като взаимозаменяеми термините “дифузия на идентичността” и “ролево обвъркване”. В настоящата работа ще се придържаме към първия термин.

Identity Scale, 1961; Digman's Ego Identity Scale, 1965; Simmon's Identity Achievement Scale, 1970 (Kroger, 1986).

Джеймс Маршиа разширява конструкта за психосоциална идентичност, като фокусира върху динамичния аспект на идентичността (Marcia, 1966). Според него сензитивният период за изграждане на идентичността е юношеска възраст и ранна зрялост. Това е един дълъг процес, който включва различни равнища на самоопределеност и изследователска активност, предшествуваща избора, в различни времеви моменти. *Идентичността не е статична, а динамична структура, която предполага прогресивни или регресивни изменения.*

Маршиа поставя акцент както върху динамиката в изграждането на идентичността, така и върху динамиката в съдържанието ѝ. Определението на Маршиа за идентичността е: "...Аз-структура - вътрешна, самоконструирана, динамична организация на стремежи, възможности, вярвания и личен опит... Структурата на идентичността е динамична, а не статична... Във времето може да се премести целият гещалт." (Marcia, 1980, p. 159). Маршиа потвърждава позицията на Ериксън, че идентичността е резултат от синтеза на Аз-а. Гъвкавостта в съдържанието на идентичността и специфичните промени в изграждането ѝ се очертават като ключови моменти в изследването на степента на изграденост на идентичността.

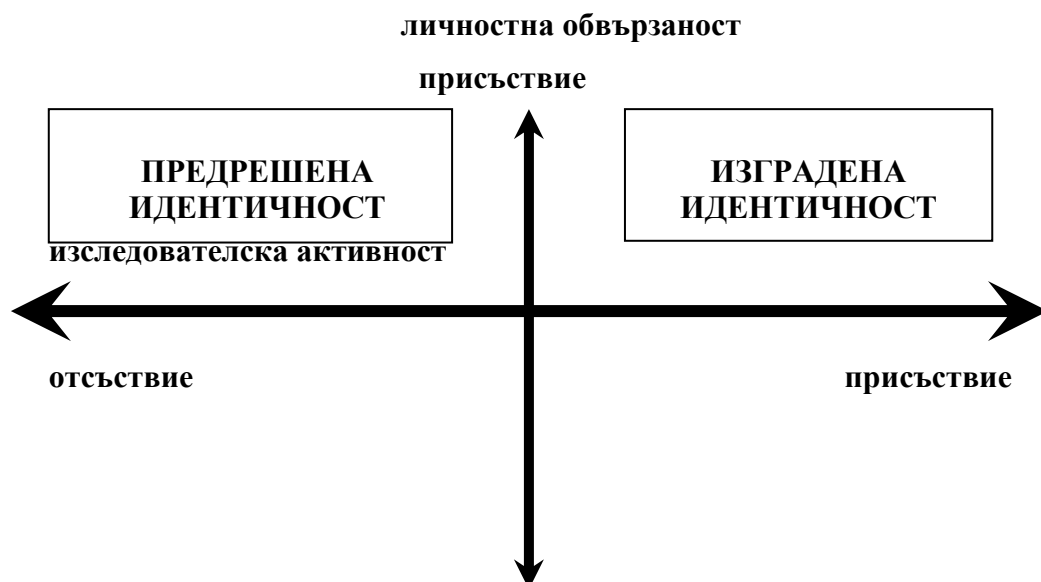
Като използва самоопределянето в психосоциалните роли и идеологическите ценности като измерение за структурата на идентичността, *Маршиа разширява концепцията на Ериксън. Към биполярната дименсия идентичност срещу дифузия на идентичността той добавя втора дименсия, отразяваща процеса на търсене и изпробване на алтернативи. Първата дименсия отразява резултата от изграждането на идентичността - наличието или отсъствието на обвързаност на индивида с определени цели и ценности. Втората дименсия фокусира върху процеса, който води до обвързване и избор на определени ценности и цели. Този процес се изразява в изследователска активност, насочена към осмисляне на собствените възможности и проблематизиране на критериите и стандартите на близките и дори на обществото като цяло. Изследователското поведение на юношата търси да открие нови възможности за самоопределяне, често различни от тези на неговите родители.*

Следва да се подчертае, че *изследователската активност може да се разгръща както в когнитивен, така и поведенчески план.* Когато тя се разгръща в

когнитивен план, се строи когнитивен модел на възможните алтернативи и на базата на различни процеси на сравнение и оценяване се прави избор на една от тях. Когнитивното опосредстване на изследователската активност може да бъде повече или по-малко разгърнато. Понякога то може да отсъства, а изследователската активност да се строи в поведенчески план като реално изпробване на определени алтернативи. С други думи, изследователската активност е насочена към осъзнаване, оценяване или изпробване на възможности за избор - идеологически възгледи, стилове на взаимоотношения с другите и себепредставяне (Marcia, 1988).

Двете дименсии на Маршиа са биполярни. Първата дименсия отразява степента на самоопределеност. Полюсите ѝ се определят от присъствието или отсъствието на обвързаност (commitment) с определени ценности, цели и стандарти. Наличието на стабилна обвързаност означава ясна самоопределеност, а отсъствието на такава е равносилно на несамоопределеност. Втората биполярна дименсия отразява процеса, който води към обвързването и самоопределянето. Нейните полюси се определят от присъствието или отсъствието на изследователска активност, на изпробване на алтернативи. Тази дименсия характеризира не статичния, а динамичен аспект на идентичността. Двете биполярни дименсии позволяват разграничение на четири статуса на психосоциална идентичност. “Подходът статус на идентичността при измерване и валидизиране на конструкта идентичност, включва категоризация на индивидите в един от четирите “стила” или статуса на идентичност на основата на критерия за два процеса - на *изпробване* на алтернативи и степента на последващ *избор* на някои алтернативи” (Marcia, 1988, p. 212).

Идейната постановка на Маршиа за статусите на идентичността сме представили схематично на фиг. 1.

ДИФУЗИЯ

МОРАТОРИУМ

ОТСЪСТВИЕ

Фигура 1. Статуси на психосоциалната идентичност

1. *Предрешена идентичност* (висока степен на обвързаност и ниска степен на изследователска активност). Юношите имат стабилни ценности и интереси, но не са ги определили сами чрез проблематизиране или изследователска активност. Те следват зададени от родителите или направени твърде рано в детството избори.
2. *Изградена идентичност* (висока степен на обвързаност и висока изследователска активност). Юношите с изградена идентичност имат висока степен на личностна самоопределеност, която е резултат от изследователска активност, предшестваща избора им. Те сами са направили определени жизнени избори, като вече са определили своите ценности и цели.
3. *Мораториум* или криза на идентичността (недостатъчно силна и ясна обвързаност и висока степен на изследователска активност). Мораториумът е отлагане, юношите са заети с ролево експериментирание и все още не са направили решителни жизнени избори.
4. *Дифузия* (ниска степен на обвързаност и ниска степен на изследователска активност). Юношите не са се самоопределили, но и не изследват и не изпробват различните жизнени алтернативи.

Статусите могат да бъдат характеризирани само чрез една дименсия – степента на личностна самоопределеност или степента на изследователска активност. Както вече подчертахме, от психологическа гледна точка двете дименсии са различни – едната (степен на самоопределеност) характеризира резултата от процеса на формиране на идентичността, а другата (изследователската активност) – самия процес. В настоящето изследване обръщаме особено внимание на резултата от формирането на идентичността – присъствието или отсъствието на самоопределеност. Това е направено чрез обединение на четирите статуса на психосоциална идентичност в два типа – определен и неопределен статус. *С определен статус са всички лица, които имат изградена или предрешена идентичност. С неопределен статус са лицата,*

намиращи се в мораториум или дифузия. Неопределеният статус е относително нестабилен и може да се изменя по посока на статуса изградена идентичност (Adams et al., 1989; Archer & Waterman, 1990; Berzonsky, 1985, 1988; Kroger, 1985, 1992, 1995, 2000; Marcia, 1966, 1976, 1988; Matteson, 1977; Waterman et al., 1974).

Моделът “статуси на идентичността” е построен в условията на специфичните норми и характерните особености на северноамериканската култура. Там ялната самоопределеност е високо ценена и акцентът е върху индивидуализма (да бъдеш самия себе си), личния избор (вземане на самостоятелни решения) и отговорността (ангажиране с кариерата и социалната политика) (Adams et al., 1989).

За определяне статуса на психосоциална идентичност са разработени различни полуструктурирани интервюта. Клиническото полуструктурирано интервю предлага стратегии за кодиране при емпиричното изследване на идентичността и определяне на статуса на идентичност (Marcia, 1966; Adams et al., 1989). Идентичността се изучава емпирично като конфигурация, която във всеки момент съдържа характеристиките на един от четирите статуса. Предпоставката за това е *непрекъснатият цикъл мораториум - изградена идентичност - мораториум - изградена идентичност, който и в зряла възраст отразява промяната в съдържанието на психосоциалната идентичност.* Маршиа посочва, че развитието на идентичността продължава през целия живот, но предполагайки наличието на оформена първоначална структура, изградена в юношеска възраст. Когато тази структура е била много ригидна (предрешена идентичност) или много аморфна (дифузия), е по-малко вероятно преформулиране на идентичността. Обратно, изградената идентичност в юношеска възраст е предпоставка за изпробване и избор, които продължават и в по-късните възрастови етапи (Marcia, 1988).

През 60-те и 70-те години на 20 век работата е насочена към апробиране и валидизиране на четирите статуса на психосоциална идентичност. В началото изследванията са провеждани с извадки от момчета, а идентичността се измерва в сферите професия, политика и религия (Marcia, 1966). През 70-те години на 20 век са включени и сфери, подходящи за изучаването на изграждането на идентичността при момичетата. Изграден е психодинамичен портрет на жените за всеки един статус на психосоциална идентичност (Josselson, 1973, 1988, 1996).

Една от новите сфери на изследване е половата роля, чието значение е потвърдено и за двата пола (Matteson, 1977). В процеса на изследователската работа интервюто на Маршиа за определяне на статуса на психосоциална идентичност при юношите е адаптирано и за възрастни.

В началото изследователският интерес е насочен преди всичко към процеса на изграждане на психосоциалната идентичност и изследванията са в тази насока (Waterman et al., 1974; Waterman & Waterman, 1971; Waterman & Goldman, 1976; Marcia, 1976; Kroger, 1988, 1995). Един интересен резултат от лонгитюдните изследвания е, че *в горна юношеска възраст почти половината от лицата остават с предрешена идентичност или в дифузия*. Това потвърждава емпирично твърдението на Маршиа, че изграждането на идентичността продължава и след юношеска възраст. През последните 30 години на 20 век изследователският интерес се насочва към когнитивните и личностовите променливи, семейната среда и формите на интерперсонални връзки, които влияят върху изграждането на психосоциална идентичност (Kroger, 2000).

В процеса на емпирично изследване на идентичността някои автори поставят въпроса за разграничаване на “стабилни” от “развиващи се” статуси. Така например при предрешената идентичност се очаква индивидите с “развиваща се” предрешена идентичност да влязат в мораториум, а не да останат в плен на родителските интроекции (Josselson, 1973; Kroger, 1995; Berzonsky, 1985; Archer & Waterman, 1990).

Друго възможно разграничение е между “пасивни юноши в мораториум” и такива “в истинска дифузия”, като авторите изтъкват, че лицата в истинска дифузия нямат желание за промяна на статуса, докато се очаква тези в пасивен мораториум да влязат във фаза на проблематизиране и последващо самоопределяне (Kroger, 1995). Описани са и няколко възможни подгрупи на лица в дифузия (Josselson, 1973). Маршиа и колеги разглеждат възможността за разграничаване на подкатегории в рамките на статусите дифузия и предрешена идентичност (Archer & Waterman, 1990).

Сфери и траектории на изграждане на психосоциалната идентичност

След операционализацията на психосоциалната идентичност логично възниква въпросът в кои сфери от живота е подходящо да се измерва степента ѝ на изграденост. През процеса на личностното си развитие човек поема множество

роли. Както вече беше посочено, психосоциалната идентичност се изгражда в контекста на специфична социална среда, в която индивидът проблематизира алтернативите и прави своите избори в базисни жизнени сфери. Ерик Ериксън разглежда идентичността като идеологическа (Ego Identity) и интерперсонална (Self Identity) идентичност. Идеологическата идентичност е свързана с интеграцията в обществото и избора на ценности и цели. Тя се формира от самоопределенията в професионалните цели и идеологическите ценности. Интерперсоналната идентичност се отнася до взаимоотношенията със значимите други и се изгражда от самоопределенията в междуличностен аспект (Markstrom & Hunter, 1999).

В своята изследователска работа Маршиа търси измеренията на идеологическата идентичност като изпробване и избор в сферите професия, религия, политика, като по-късно добавя и полови-интерперсонални ценности. Важно за емпиричното измерване на психосоциалната идентичност е заключението, че “няма строги критерии за комбинирането на тези три сфери за получаването на общия статус на идентичността.” (Marcia, 1965, *p. 200* по Kroger, 1986, *p. 338*).

Някои изследователи се интересуват преди всичко от общия статус на идентичност (Archer, 1982), докато други измерват специфичните аспекти на идентичността (Kroger, 1992). *През 80-те години на 20 век се задълбочава изследователският интерес към изучаване на психосоциалната идентичност в различните сфери.* Някои автори използват разширени интервюта за определяне статуса на идентичността в последните гимназиални класове *в сферите приятелство, срещи и полови роли* (Grotevant et al., 1982). *Следващо разширяване на сферите* е чрез включване на сферите *училище, свободно време, семейство, философия на живота, приятелство, лични характеристики и интимна връзка,* които се посочват като релевантни за юношите в Централна Европа (Bosma, 1985). В последствие е добавена и сферата “семеенни/ професионални приоритети” (Archer, 1989). Според други изследователи за юношите в Централна Европа най-показателни са сферите *училище, професия, свободно време, родители, философия на живота, приятелство, лични характеристики и интимни отношения* (Bosma, 1985). В широк социален план при тестване на етнически малцинствени групи е установено и *значението на етническата принадлежност,* което води до

включването ѝ в работата по измерване на идентичността (Phinney & Tarver, 1988).

Още Ериксън посочва, че процесът изграждане на идентичността съдържа много компоненти и преминава през различна последователност. *Емпирично е потвърдено, че идентичността се изгражда неравномерно в различните подсфери.* Така едни и същи лица имат различни показатели в различните сфери на идентичността (Tesch & Whitbourne, 1982; Kroger, 1986). Това е дало основания и за твърдението, че освен общия статус на психосоциална идентичност, с оглед на по-ясна представа за изследваните лица, идентичността следва да бъде измерена и в различните сфери. Едно от обобщенията за процеса на изграждане на идентичността е, че най-напред се формира физическата идентичност, после половата, социалната, професионалната, моралната, идеологическата и най-накрая психосоциалната (Силгиджян, 1998).

Джералд Адамс и сътр. имат съществен принос в емпиричното изследване на идентичността, като придават завършен вид на сферите за измерване на идентичността и очертават основните траектории на развитието ѝ. На основата на концепцията на Ериксън за две основни сфери на идентичността, те разглеждат идеологическата идентичност като съставена от светогледна, професионална, религиозна и политическа подидентичности. Интерперсоналната идентичност се формира от подидентичностите в сферите приятелство, интимни отношения, полова роля, забавление. Сферите за измерване на психосоциалната идентичност сме представили графично на фиг. 2.

Фигура 2. Сфери за измерване на психосоциалната идентичност

Адамс и сътрудници доразвиват работата на Маршиа по измерване на статусите на психосоциална идентичност, като валидизират метод за обективно измерване на идентичността. Това е огромна стъпка напред, защото така биват *обединени теоретичната постановка на Ериксън и операционализацията на процеса изграждане на идентичност на Маршиа*. Предложен е лесен начин за статистическа обработка и класификация на изследваните лица в четирите статуса на психосоциална идентичност. Освен това Адамс и сътр. допълват четирите статуса с *транзитивни статуси на психосоциална идентичност* с оглед по-ясното описване на промените в процеса изграждане на идентичност в юношеска възраст както на интраиндивидуално, така и на интериндивидуално равнище.

Основавайки се на факта, че самоопределянето и отговорите са съзнателни дейности, Адамс и колеги създават стандартизиран себеоценъчен въпросник. В него те включват айтеми, които отразяват присъствието или отсъствието на обвързаност (самоопределеност) и присъствието или отсъствието на изследователска активност, типични за всеки статус на психосоциална

идентичност (Adams et al. 1979). Тъй като подидентичностите се формират неравномерно, статусът на идентичност се измерва поотделно за всяка сфера и после се приписва общ статус на психосоциална идентичност.

При измерване на идентичността трябва да се обърне внимание и на взаимовръзките между отделните сфери, в които идентичността се изгражда (Kroger, 1991). *Изградената идентичност в една сфера може да се разглежда като предпоставка за прогресивни изменения в статуса на идентичност и в останалите сфери*, защото осигурява чувство на значимост и личен избор.

В този параграф резюмирахме приноса на Маршия за въвеждане на статусите на идентичността и на Адамс и сътр. във валидизирането на метод за статистическо измерване на психосоциалната идентичност и определяне на сферите, в които идентичността се формира и може да бъде изучавана. Изследваните лица могат да бъдат определяни в по-детайлно описващи ги статуси, както и в общ статус на психосоциална идентичност. *Основният принос на Адамс е установяване на динамиката в процеса на изграждане на психосоциалната идентичност.*

Според някои схващания индивидите функционират на повече от едно психическо равнище в един и същи времеви период, затова развитието на психосоциалната идентичност трябва да се изследва чрез измерване на промените в изграждането на идентичността във времеви план (Adams et al., 1989). Различните автори предлагат различни модели за обяснение на динамиката в статуса на идентичност. Като възможни пътища за изграждане на идентичността се посочват: от дифузия към дифузия, от предрешена идентичност към мораториум; от предрешена идентичност към дифузия, предрешена идентичност или мораториум; от мораториум към дифузия или изградена идентичност (Waterman, 1993). Според други емпирични изследвания най-честият път е от дифузия към предрешена идентичност към мораториум към изградена идентичност, въпреки че възрастовата граница за този преход се различава в различните сфери (Kroger, 1991).

Адамс и сътр. посочват още, че процесът изграждане на психосоциалната идентичност включва дистрес, несъвместими възгледи и очаквания, незавършеност или конфронтация, следвани от синтез и решение. Юношите търсят нови идентификации и експериментират с алтернативни ценности,

възгледи и начини на поведение като средство за справяне с дистреса (Adams & Fitch, 1982; Markstorm-Adams et al., 1993).

Базирайки се на концепцията на Ериксън и доразвита от Маршиа, *Адамс разработва проблема за траекториите на развитие на идентичността*. Според траекториите на развитие четирите статуса на психосоциална идентичност са разположени върху *континуум с изградена идентичност в единия край и дифузия в другия*. Подреждането на статусите следва логиката на изграждането на идентичността: от дифузия към предрешена идентичност към мораториум към изградена идентичност. Това се отнася до юноши, които не са се самоопределили, приемат определени ценности и възгледи, проблематизират ги и търсят нови и в резултат на това се самоопределят.

Така на основата на четирите статуса на психосоциална идентичност на Маршиа, Адамс и сътр. разграничават и транзитивни статуси в процеса на изграждане на психосоциалната идентичност. Транзитивните статуси са следните: 1. От дифузия към предрешена към мораториум; 2. От дифузия към предрешена към изградена идентичност; 3. От дифузия към предрешена идентичност; 4. От дифузия към мораториум към изградена идентичност; 5. От дифузия към мораториум; 6. От предрешена към мораториум към изградена идентичност; 7. От дифузия към изградена идентичност; 8. От дифузия към предрешена към мораториум към изградена идентичност; 9. От предрешена към мораториум; 10. Недиференциран мораториум; 11. От предрешена към изградена идентичност; 12. От мораториум към изградена идентичност.

В лонгитюдно изследване на процеса изграждане на психосоциална идентичност са установени стабилност, прогресивни и регресивни изменения в статусите. Прогресивните изменения в статусите на идентичност предизвикват движение към горния край на континуума, а регресивните - към долния край. Липсата на промяна в две последователни години на измерване се определя от авторите като стабилност (Adams & Fitch, 1982).

По-нататък изследването на динамиката на изграждане на идентичността води до разграничаване на пет основни траектории на развитие. Едната от тях е стабилност, втората е прогрес или преминаване към по-висок статус, третата е регрес или преминаване към по-нисък статус. Тези три траектории са описание на стабилни групи. Останалите две траектории описват нестабилните групи на изграждане на идентичността - прогресивно-регресивна и регресивно-

прогресивна. Резултатите от лонгитюдно изследване за период от три години са: отбелязани 50% прогрес, 14% стабилност, 11% регрес и 25% нестабилност. Авторите посочват още, че 80% от прогреса се дължи на влизането на изследваните лица в статус мораториум, а не в статус изградена идентичност. Друга отбелязана тенденция е, че по-голямата част от *лицата в дифузия и мораториум (несамоопределили се)*, имат *нестабилно развитие, а лица със статусите изградена и предрешена идентичност (самоопределени) - стабилно*. Движението на статуса предрешена идентичност се характеризира с прогрес или регрес (Adams et al., 1989; Adams & Archer, 1994).

Едно от основните предимства на траекториите на развитие е, че те позволяват проследяването както на интраиндивидуалните промени, така и на интериндивидуалните промени в процеса изграждане на идентичността. Преди да спрем вниманието си на резултатите от емпирични изследвания, в следващия подпараграф обръщаме внимание на още някои аспекти, свързани с психосоциалната идентичност и процеса на изграждането ѝ.

Перспективи пред теорията на психосоциалната идентичност

В съвременната психологическа литература проблематизирането на идентичността е дало повод на някои автори за разграничаване на индивидуалната функция (индивидуацията, свързаността и уникалността) и социалната функция (принадлежността и свързаността с другите). Идентичността се конституира само в контекста на социалните отношения с другите, като в същото време индивидът трябва да направи стъпка отвъд ограниченията на тези отношения и да “изкове” сам индивидуалната си съдба. В този процес балансът между диференциацията и интеграцията е много важен. Така например високата степен на диференциация води до крайна уникалност и възпрепятства интеграцията, а високата интерперсонална интеграция води до маргинализация и липса на чувство за значимост (Adams et al., 1989).

Изграждането на психосоциална идентичност в юношеска възраст се изучава основно в индивидуален план. Изследванията са фокусирани върху кризата на идентичността и търсят наличието или липсата на професионални, идеологически и интерперсонални избори. Теоретично се отбелязва, че историята и културата формират контекста, в който социалните, политическите и икономическите структури оказват влияние върху процеса изграждане на

психосоциална идентичност (Marcia et al., 1993). *Въпреки акцента, поставен върху значението на социалните фактори, тяхната връзка с идентичността не е изследвана достатъчно днес.*

От специален интерес е и връзката на психосоциалната идентичност и психичното благополучие. При нормално развитие удовлетворяването на потребността и от уникалност, и от свързаност, води до психично и социално психично благополучие, като създава чувството, че Азът е значим и има значение за другите (Adams et al., 1989). В тази връзка е и емпиричното потвърждение, че психичното благополучие дори при жените на средна възраст се определя от "...степената, в която стремежите на индивида са отражение на решенията на идентичността" (Kroger & Green, 1996, p. 478). В някои изследвания е засегнат проблемът за връзката между отделни аспекти на идентичността и психичното благополучие. Установена е връзка между професионалната и интерперсоналната идентичност и равнището на психично благополучие (Meeus et al., 1999). Въпросът за връзката между психосоциалната идентичност и психичното благополучие е нова, перспективна линия на изследване.

Изградената идентичност осигурява чувство за личен контрол и свободен избор, консистентност между целите и ценностите и възможност за осъзнаване и реализиране на личния потенциал. *При изследване на процеса на изграждане на психосоциална идентичност влиянието на културните и социалните институции, които поставят различни изисквания и предоставят различни възможности на юношите, не бива да остават извън фокуса на изследователски интерес.*

1.3. Влияние на индивидуалните променливи върху статусите на психосоциална идентичност

Влияние на възрастта върху процеса на изграждане на психосоциална идентичност

Самият факт, че психосоциалната идентичност *се изгражда*, предполага наличието на възрастова динамика и промени, специфични за ранна и късна юношеска възраст и ранна зрялост. Емпиричното проучване на влиянието на възрастовата динамика започва през 70-те години на 20 век. Едно от първите емпирични изследвания потвърждава, че статусът на идентичност се формира неравномерно в различните сфери. Като обща тенденция лонгитюдните изследвания разкриват, че *с възрастта се увеличава делът на статусите*

мораториум и изградена идентичност, като същевременно другите статуси - предрешена идентичност и дифузия – намаляват. И двете тенденции са отбелязани в професионалната и в идеологическата сфери (Waterman et al., 1974; Waterman & Goldman, 1976; Adams & Fitch, 1982; Archer, 1982; Withbourne & Tesch, 1985).

Лонгитюдните изследвания през 80-те и 90-те години на 20 век проследяват развитието от горна юношеска възраст до ранна зрялост и посочват като най-чест прехода от предрешена идентичност или дифузия към мораториум или изградена идентичност. Лонгитюдни и срезови изследвания също разкриват подобни резултати (Waterman et al., 1974; Marcia, 1976; Waterman & Goldman, 1976; Meilman, 1979; Archer, 1982; Streitmatter, 1993; Kroger, 1988, 1995; Cramer, 1998). Като модел на изграждане на идентичността се посочва също преходът от дифузия към предрешена, към мораториум, към изградена идентичност (Adams et al., 1989; Meeus et al., 1999).

Във връзка с възрастовата динамика и стабилността на статусите на идентичността един от най-интересните резултати в края на едно лонгитюдно изследване е, че почти половината студенти остават в статус предрешена идентичност или дифузия във всички сфери. Това потвърждава факта, че изграждането на идентичността продължава и в ранна зрялост. Според друго изследване *49% от лицата в горна юношеска възраст (последна година в университета) са с обща изградена идентичност* (Kroger and Haslett, 1991). Тези данни са репликирани и от други автори, които показват, че с изградена идентичност в професионалната сфера, религиозната и политическата сфери са респективно 41%; 33% и 29% (Waterman & Goldman, 1976). Според лонгитюдни данни на Маршиа 23% от всички изследваните юноши са с изградена идентичност (Marcia, 1976). Други автори откриват, че само 19% от изследваните лица в последна година в техническото училище са с изградена идентичност както в професионалната, така и в идеологическата сфера (Waterman et al., 1974).

Въпреки тези относително ниски проценти на юноши с изградена идентичност, повечето изследвания установяват ясна тенденция с преминаването от ранна към горна юношеска възраст статусът на психосоциална идентичност да следва траекторията от дифузия и предрешена към мораториум и изградена идентичност. Тъй като лицата с изградена идентичност проявяват по-висока степен на ригидност в сравнение с лицата в останалите статуси, има по-малка

вероятност те тепърва да променят своята самоопределеност и да изпробват алтернативни начини на поведение (Adams et al., 1989).

Като разпределение на статусите във времеви план някои изследвания представят резултати за висока честота на предрешена идентичност през ранна и средна юношеска възраст (Whitbourne & Tesch, 1985; Marcia, 1976). Периодът на активно изследователско поведение се потвърждава от факта, че честотата на мораториума се увеличава в горна юношеска възраст и след това намалява (Kroger & Haslett, 1991).

В табл. 2 са представени резултатите от лонгитюдно изследване за илюстрация на процеса изграждане на психосоциална идентичност. Изследването е проведено със студенти в колеж в период от три последователни години (Adams et al., 1989).

?

Таблица 2. Резултати за статуса на психосоциална идентичност, получени в лонгитюдно изследване

		1-ва година	3-та година
Изградена идентичност	↔	16%	16%
Мораториум	↑	23%	34%
Предрешена идентичност	↓	24%	19%
Дифузия	↓	37%	31%

Тези резултати разкриват, че има намаляване в процентното разпределение на статусите дифузия и предрешена идентичност за сметка на увеличаване това на мораториума, докато изградената идентичност се запазва стабилна.

Установена е и специфична и цикличност на движението на статусите на психосоциална идентичност. Както вече беше посочено, не е необичайно движението от изградена идентичност към мораториум дори при 24-25 и 34-35 годишни лица за всички сфери и за всички подизвадки (Kroger and Haslett, 1991). Проведени са редица изследвания за установяване на динамиката в процеса изграждане на психосоциална идентичност, като са сравнявани различни по възраст извадки. *Те разкриват като цяло, че в горна юношеска възраст намалява делът на предрешена идентичност и дифузия, а се увеличава този на мораториума и по-слабо - на изградената идентичност.* Тази тенденция е валидна и при двата пола, като някои автори отчитат лека тенденция този процес да настъпва малко по-късно при мъжете (Kroger, 1986, 1988).

Влияние на пола върху статуса на психосоциална идентичност

Въпросът има ли връзка между статуса на психосоциална идентичност и пола обуславя провеждането на изследвания за определяне на възможните полови различия както по отношение статуса на психосоциална идентичност, така и по отношение съдържанието на идентичността (Waterman & Nevid, 1977; Hogson & Fischer, 1979; Kacerguis & Adams, 1980; Archer, 1982, 1985, 1989; Hopkins, 1982; Tesch & Whitbourne, 1982). Първо ще проследим изследвания, които откриват полови различия в статуса на психосоциална идентичност.

В някои изследвания е установено, че за жените най-силна корелация с общия статус на идентичност имат половата и интерперсоналната подидентичност, докато за мъжете това е идеологическата сфера (Kroger, 1988). В

същата насока се подчертава значението на връзките с другите за жените и първостепенното място на личностната автономност за мъжете (Gilligan, 1982).

Някои автори посочват, че в средна юношеска възраст при момичетата се наблюдава по-висок процент предрешена идентичност (Adams et al., 1989). Противно на това в други изследвания резултатите разкриват, че жените са с по-висока степен на изградена идентичност в сравнение с мъжете в ранна и средна юношеска възраст (Abraham, 1984; Grotevant & Adams, 1984; Streitmatter, 1993).

Други отбелязани различия са по-голям процент жени в статусите мораториум и дифузия (Fregau & Barker, 1986) и идеологически мораториум (Kroger, 1997). Обратна тенденция е разкрита в други извадки - при мъжете е по-често срещан статусът дифузия, отколкото при жените (Fregeau & Barker, 1986). Последният резултат потвърждава заключенията от по-ранно изследване, в което е установено, че мъжете са по-често в дифузия, а жените - с предрешена идентичност (Adams et al., 1979; Archer, 1989).

Според изследване на Крогер мъжете по-често са с изградена идентичност, а жените – по-често в мораториум. Едно заключение, което донякъде обяснява отбелязаните полови различия е, че в изследвания, които включват сфери, свързани с половата роля и семейството или професията, жените са с повече изградена идентичност и мораториум (Kroger, 1993b; 1997).

*Заключението от редица изследвания е, че няма полови различия в изграждането на психосоциалната идентичност.*² Идентичността се изгражда с еднаква динамика и при двата пола, като следва различни траектории на изграждане на отделните подидентичности. До голяма степен отчитаните полови различия се дължат на начина на измерване на идентичността и сферите на изучаването ѝ.

Изследванията на идентичността по сфери показват, че в професионалната сфера най-голям процент от изследваните лица и от двата пола са в мораториум. За политиката също най-висок процент и от двата пола са в мораториум и дифузия. Половата роля е с най-голям дял изградена и предрешена идентичност отново и при мъжете, и при жените. За общата идентичност дифузията има най-

² (Kacerguis & Adams, 1980; Adams & Fitch, 1982; Grotevant et al., 1982; Tesch & Whitbourne, 1982; Abraham, 1983; Adams, 1985; Adams et al., 1985; Berzonsky 1985; Whitbourne & Tesch, 1985; Orlofsky & Frank, 1986; Raphael et al., 1987; Tesch & Cameron, 1987; Kroger, 1988; Archer, 1989; Rotherman-Borus, 1989; Streitmatter, 1993; Berzonsky & Neimeyer, 1994; Kroger, 1995; O'Connor, 1995)

нисък процент при жените - 12.5%, а дифузията и предрешената идентичност при мъжете - 21.8% и 20.0% респективно. Евентуалните полови различия се тушират и от ясно говорещи данни, че и двата пола (51.9% мъжете и 50.6% жените) определят професията като най-важен компонент на идентичността (Kroger, 1986; Kroger, 1997). Няма полови различия *в съдържанието на идентичността*. Дифузия например не е установена за професионалната и половата роля, но 43% от мъжете и 34% от жените са в статус дифузия за религията (Kroger, 1988).

Можем да обобщим, че в повечето лонгитюдни и срезови проучвания на процеса изграждане на идентичността в юношеска възраст не се откриват различия в процеса изграждане на идентичност при двата пола. *И двата пола минават през еднакъв възрастово обусловен процес на проблематизиране и самоопределяне. Този факт потвърждава универсалното значение на процеса изграждане на психосоциална идентичност в юношеска възраст.*

1.4. Връзка между статуса на психосоциална идентичност и някои личностови променливи

Изграждането на психосоциалната идентичност е свързано с когнитивното и социалното съзряване на индивида. Възниква въпросът с кои променливи на личностно равнище е свързан статусът на идентичността. Представяме изследвания, които търсят връзките между психосоциалната идентичност и личностовите променливи. Други изследвания търсят обратната връзка и провокират интереса към проследяване как статусът на идентичност се отразява на специфичните форми на междуличностно взаимодействие. Проследяваме връзката между статусите на идентичността и променливите на личностно равнище, като спазваме принципа за подреждане на статусите на идентичност по степен на изграденост. Най-напред разглеждаме връзките между изградената идентичност и други променливи на личностно равнище.

Изградена идентичност

Според епигенетичната теория за развитието на Ериксън изграждането на идентичността е свързано и с едновременното развитие и съзряване на когнитивните способности. Когнитивните процеси организират и интегрират информацията от личния опит, което има пряка връзка с проблематизирането в процеса на самоопределяне и изграждане на идентичността. Тази теоретична база е дала повод за емпирично изследване на връзката между психосоциалната

идентичност и степента на когнитивно развитие. Емпирично е потвърдено, че *лицата с изградена идентичност и в мораториум са с по-високо когнитивно развитие* в сравнение с лицата в другите статуси (Adams et al., 1989). В друго изследване се посочва, че колкото по-силна е връзката между когнитивните процеси и реалния живот, толкова по-силна е и връзката с идентичността (Marcia, 1988). Този резултат се свързва с основното значение на когнитивните процеси при изграждането на идентичността.

Според някои изследвания лицата с изградена идентичност, както и тези в мораториум, по-често разсъждават върху проблемите за морала (Kroger, 2000), интимността (Orlofsky et al. 1976), Аз-развитието, самооценката и личностната автономност. (Adams et al., 1979). Тези резултати могат да бъдат интерпретирани във връзка с изследователската активност в изпробването на жизнените алтернативи. Другата връзка - с направения избор или обвързаността - също намира подкрепа на емпирично равнище. Самоопределилите се лица се отличават с по-адаптивни защитни механизми в сравнение с лицата в останалите статуси (Cramer, 1995). Други изследвания разкриват, че *лицата с изградена идентичност имат най-ниска степен на външен локус на контрол* (Abraham, 1983; Markstorm-Adams & Adams, 1995).

Потвърдена е положителната връзка между изградената идентичност и самопоставените цели (Wallace-Brosious et al., 1994). Според емпирични данни лицата с изградена идентичност имат изградени стабилни и удовлетворителни социални връзки и полова ориентация (Adams et al., 1989).

Според редица изследвания лицата с изградена идентичност и в мораториум имат по-висока самооценка и самоприемане в сравнение с лицата в другите статуси, включително и приемане на физическия си Аз (Adams et al., 1979; Owen 1984; Bennion, 1988).

Изградената идентичност корелира и с по-висока степен на ригидност, което се дължи на факта, че процесът на изграждане на идентичността е свързан с изпробване и самостоятелно приемане на индивидуални цели и възгледи (Adams et al., 1989). Други изследвания посочват, че изградената идентичност е свързана със самоактуализацията и по-високото развитие на Аза (Adams et al., 1979). Крогер представя данни, че изградената идентичност е свързана с по-висока степен на сигурност в процеса на индивидуация (Kroger, 1985).

Търсенето на връзка между статуса на психосоциална идентичност и личностните черти екстраверсия и невротизъм е дало отрицателен резултат (Costa & McCrae, 1980). В по-ново изследване обаче е установена положителна връзка между екстраверсията и изградената идентичност както в идеологическата, така и в интерперсоналната сфера (Clansy, 1993).

Във времеви план статусът изградена идентичност проявява висока стабилност (приблизително 55%), което е установено в някои лонгитюдни изследвания (Kroger, 1988).

Мораториум

Преди да представим изследванията на връзката между мораториума и други променливи ще припомним, че това е статусът на несамостоятелните се, но активно заетите с ролево експериментиране юноши. Според някои изследвания юношите, които работят, са по-често с изградена идентичност в сравнение с тези, които учат в колеж. Процесът на обучение в някои случаи може да се явява фактор, благоприятстващ удължаването на мораториума (Munro & Adams, 1977; Adams & Fitch, 1983). Според други изследователи тенденцията е противоположна - учещите в колеж или университет са по-често в мораториум или с изградена идентичност в сравнение с работещите юноши (Archer & Waterman, 1988).

Някои изследвания лицата в мораториум имат най-високи равнища на тревожност, като е потвърдено, че те са отворени към нов опит в по-висока степен, отколкото юношите в останалите статуси на идентичност (Berzonsky & Neimeyer, 1974; Marcia, 1966, 1967; Tesch & Cameron, 1987; Cramer, 1995). Според други данни мораториумът има най-висока корелация с преживяването на преумора в противовес на изградената идентичност, при която степента на преумора е най-ниска. Едно възможно обяснение е, че в процеса на изпробване се изразходва енергия, което в допълнение към липсата на сигурност и самоопределеност, води до преумора (O'Neil, 1986).

Като предпоставка за изградена идентичност, мораториумът има някои връзки с личностови променливи, сходни с тези при изградената идентичност. Мораториумът корелира положително с проблематизирането, самооценката, личностната автономност и адаптивните защитни механизми. Това потвърждава и

емпирично, че *този статус може да се разглежда като преход към изградена идентичност.*

Предрешена идентичност

Сега ще спрем вниманието си на лицата в статус предрешена идентичност. Емпирично е потвърдено, че лицата в този статус са още силно подвластни на родителските интроекции и не са преминали процеса на индивидуация (Kroger, 1985; Orlofsky & Frank, 1986; Kroger & Haslett, 1988; Papini et al., 1989; Kroger, 1990). В това отношение ретроспективно изследване разкрива, че в спомените на юношите с предрешена идентичност е изразена по-висока потребност от сигурност и близост със значимите други в сравнение с лицата в други статуси (Kroger, 1985).

Това наблюдение е съпоставимо и с други данни, че юношите с предрешена идентичност имат по-ниска степен на интрапсихична диференциация (Kroger, 1988). Изводът е репликиран, като авторите на друго изследване добавят, че предрешената идентичност корелира и с липса на професионална ориентация (Wallace – Briscious et al., 1994). В светлината на липсата на самостоятелност може да се интерпретират и резултатите, че предрешената идентичност корелира положително с външния локус на контрол. В няколко изследвания е установено, че *юношите с предрешена идентичност са с най-високи нива на авторитарност, външен локус на контрол и нормативен подход при решаването на лични проблеми и вземането на решения* (Marcia, 1966, 1967; Berzonsky & Neimyer, 1974; Tesch & Cameron, 1987; Cramer, 1995). Като едно възможно обяснение се изтъква, че приемането на чужди модели е в тясна връзка с нежеланието или липсата на готовност за самостоятелно проблематизиране и самоопределяне, което провокира защитни реакции или силни атитюди към авторитарност (Marcia, 1966). Като полово различие е отбелязана нагласата към авторитарност при юношите с предрешена идентичност е по-силно изразена при мъжете (Adams et al., 1989).

Във връзка с времевите промени в развитието при лица с предрешена идентичност се посочва, че този статус е стабилен (около 44% остават непроменени за период от 2 години) (Kroger, 1988).

Дифузия

Дифузията е статусът на несамоопределилите се лица с ниска изследователска активност. Емпирично е потвърдено, че лицата в дифузия разчитат основно на неадаптивни защитни механизми и имат ниска самооценка и ниска личностна автономност (Adams et al., 1979; Marcia, 1966, 1967; Orlofsky et al., 1976). Ниската самооценка при лицата в дифузия е свързана с липсата на ясно самоопределяне. Дифузията корелира негативно с авторитарността, защото лицата в дифузия нямат принципи и възгледи, които да отстояват (Adams et al., 1989). За интерперсоналната сфера според някои от изследванията лицата в дифузия нямат добре изградени социални връзки (Bennion, 1988).

Интересът към връзката между дифузията и конформността е дал основание за изследване поради факта, че конформността логически е свързана с по-слабо определени вътрешни стандарти или самоопределения. Теоретичните допускания се потвърждават и на емпирично ниво - *лицата в дифузия се поддават в най-висока степен на външни влияния*. Лицата в другите статуси проявяват конформност когато мотивацията им е свързана с лични мотиви, а не с натиск от страна на връстниците (Adams et al., 1985). Някои автори посочват, че *лицата в дифузия имат най-висока степен на външен локус на контрол* (Abraham, 1983; Adams et al., 1989;).

Влияние на семейството върху статусите на идентичността

Накратко ще се спрем и на влиянието на семейството върху процеса на изграждане на психосоциалната идентичност. Основният фактор при самоопределяне на микроравнище е семейството, защото процесът на търсене и изпробване на алтернативи е тясно свързан с проблематизиране на възгледите на родителите. Емпирично е установено, че ниско конфликтната семейна среда определя предрешена, а не изградена идентичност (Willemsen & Waterman, 1991). Семейства, които са силно кохезни, обезкуражават процеса на изпробване и следователно на изграждане на идентичността. Трудности в изграждането на идентичността се наблюдават и в семейства, които според юношите са силно контролиращи. Тези семейства имат нисък толеранс към индивидуалността като цяло и допринасят за задържане на юношите в статус предрешена идентичност.

Юношите в дифузия и предрешена идентичност изпитват по-висока степен на емоционално неприемане и контрол от страна на родителите (Adams, 1985; Adams et al., 1989). Юношите в статус предрешена идентичност поддържат най-силни афективни връзки с родителите си. Това може да се обясни с факта, че родителите приемат юношата докато изпълнява предрешената роля и се отдръпват когато той започне да изпробва нови роли (Campbel et al., 1984). Свързаността и индивидуалността в семейството допринасят за изпробването на жизнените алтернативи и изграждането на идентичността (Grotevant & Cooper, 1985).

И така можем да обобщим:

Операционализацията на Маршиа за статусите на психосоциална идентичност намира широко приложение в изследванията на процеса на изграждане на психосоциална идентичност през юношеска възраст. Двете биполярни дименсии, определящи статусите на психосоциална идентичност – присъствие / отсъствие на обвързаност и присъствие / отсъствие на изследователска активност - се прилагат по отношение на различни сфери за измерване на идентичността: политическа, религиозна, професионална, етническа и т.н.

Най-пълно е разработена темата за сферите на психосоциална идентичност (Grotevant et al., 1982; Archer 1985, 1989; Adams et al., 1989 и др.). Първоначалната идея на Маршиа е екстензира в две посоки: интерперсонални отношения - нагласи към предбрачни връзки и полова роля (Marcia & Friedman, 1970; Matteson, 1977, Josselson, 1973; Adams et al, 1989) и идеологическа идентичност. Направени се опити етническата идентичност да се изследва като част от процеса на изграждане на общата психосоциална идентичност (Phinney & Tarver, 1988; Phinney, 1989; Phinney et al., 2001; Phinney & Landin, 1998). Националната идентичност не е попаднала във фокуса на изследванията.

Най-новата и недостатъчно изучена изследователска перспектива е посветена на *връзката между социалния контекст и процеса на изграждане на идентичността* (Kroger, 2000).

ГЛАВА ВТОРА. ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА СТАТУСИТЕ НА ПСИХОСОЦИАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЮНОШИ

2.1. Теоретичен модел на изследването

Връзката между статуса на идентичност и конкретния социален контекст привлича широк изследователски интерес през 80-те и 90-те години на 20 век. Обръща се все повече внимание на теоретичната постановка, че социалните и индивидуалните фактори не само си взаимодействат, но и се допълват взаимно. При това *юношата установява ориентири за себе си като прави избора си под влиянието на социалните интеракции, в които е въвличен* (Kroger & Green, 1996). Юношите се самоопределят първоначално в непосредствената социална рамка, а след това в широкия социален контекст, като използват по специфичен начин различните възможности за избор, предоставени от конкретната социална среда. Макро-факторите или детерминантите на средата, в която юношата се самоопределя, са култура, икономика, демографска характеристика на населението, политика, институционални ценности, религиозна и етническа принадлежност. Микро-факторите на средата са интерперсонални връзки, медия, ежедневни интеракции. Тези две равнища оказват влияние на процеса на изграждане на идентичността чрез общите стандарти и норми, които са социално зададени. Посланията на макроравнище се изразяват чрез лидерство, икономическа система, политика, култура, знаци и символи, а посланията на микроравнище чрез разговори, диалог и общуване лице в лице (Adams et al., 1989). На свой ред факторите на микроравнище обаче до голяма степен се определят от цялостния социо-културен контекст в страната.

Специфичните социални, политически и икономически фактори влияят върху процеса изграждане на идентичността. Историята и културата задават рамката, в която юношите определят чувството си за идентичност, адаптирайки се към социокултурния контекст (Baumeister & Muraven, 1996). Различните общества или едно общество в различни исторически моменти предоставят различни възможности за избор в процеса на самоопределяне. Така идентичността включва ценности и възгледи, които могат да бъдат наложени (от социалните институции като принципи или цели) или лично постигнати. За западните общества се приема, че изборът е личен, а не наложен (Adams et al., 1989).

Според някои автори *контекстуалните променливи задават широките граници на възможни поведения, а личностовите променливи предопределят избора на конкретен модел на поведение в тези широки граници* (Kroger & Green, 1996; Danielsen et al., 2000). По този начин във взаимодействието между психичното и социалното *социалната среда служи като проводник на*

възможностите за изграждане на идентичността, но може и да задържа и възпрепятства процеса на самоизучаване и самоопределяне, защото идентичността отразява адаптацията на индивида към социалния контекст. Всичко това разкрива, че психосоциалната идентичност зависи в определена степен от културната относителност и историческата изменчивост.

Изграждането на идентичността следва да завърши за пръв път в юношеска възраст и ако е оптимално изградена, се очаква идентичността да бъде преформулирана през целия жизнен цикъл чрез процесите на изпробване и избор (Marcia, 1988). *Факторът социална среда е от голямо значение, защото определя пътищата и начините за изграждане на психосоциалната идентичност.* "...дадена социална среда предоставя благоприятни условия за адаптация, ако не налага прекалено високи изисквания и ограничения и поставя пребиваващите в нея индивиди в по-приемлива позиция по отношение на по-широкия социален контекст" (Величков и сътр., 2002, с. 158).

В анализа на влиянието на социалния контекст върху изграждането на идентичността Маршиа стига до извода: "Идеалният контекст не е нито този, който е изцяло позволяващ, нито този, чиято цел е да "канализира" юношата. По-скоро той е този, който предоставя на юношата разнообразни модели, всеки един със свой интегритет, всеки един социално ценен, всеки един изискващ различни възможности и предлагащ различни награди" (Marcia, 1986 p. 28, по Kroger, 1993a; p. 356). Социалните фактори водят до осмисляне, дистрес, конфронтация и решение. Осигуряването на конфликти и разрешаването им фасилитира изграждането на идентичността. (Adams et al., 1989). Същевременно обаче наличието на прекалено много конфликти може да забави и възпрепятства процеса на формиране на идентичността (Kroger, 1993b). Така например общество, което изисква ранни образователни и професионални избори, не е оптималната среда за улесняване процеса на изграждане на идентичност. "Изискването на решение, което има доживотни последици в период, в който юношата е във фаза на реструктуриране и експериментиране или може да бъде в такава, го лишава от основни условия (търсене) за изграждане на идентичността" (Marcia, 1986, с. 28 по Kroger, 1993a, с. 360).

В ежедневните си интеракции юношата се приспособява към социалната среда, избира измежду алтернативите, които тя му предлага и приема или отхвърля определени възможности. Самата адаптация е процес на регулация

между личността и условията на средата, т.е. юношата се адаптира към социалните отношения, в които е въввлечен. Адаптацията се определя като състояние на равновесие между личността и социалната общност, което предполага и вътрешно възприемане на някои от характеристиките на средата. Не бива да се забравя също, че адаптацията е процес на активно отношение на индивида към социалната действителност и жизнените ситуации (Величков и сътр., 2002). С други думи *юношата ръководи процеса на адаптация, като прави своите индивидуални избори в контекста на предлаганите алтернативи.*

Социалният контекст има комплексно влияние при формиране на поведението, целите, ценностите и идентичността на юношите. В общества, в които възрастните изразяват консистентни ценности и очаквания, юношите развиват положително Аз-чувство, аспирации и цели, чувство за сила, контрол и целенасоченост. В общества, разкъсвани от конфликти, отчаяние и бедност, семейството, училището и обществените институции не могат да осигурят перспективи, цели или очаквания и юношите се насочват към нетрадиционни поведения, като изграждат дифузна идентичност. Влиянието на макро-факторите като бедност, ниво на престъпност, етнически и политически размирици и т.н. оформят определени ролеви модели в глобален социален аспект. Концентрацията на негативни фактори на средата ограничава ролевите модели за идентификация и често взаимодействията са наситени със заплахата, което намалява чувството за сигурност и общност (Adams et al., 1989).

В определени социални условия юношата се ориентира към начини за адаптация, които са предписани от ситуациите, присъщи на средата. Юношата използва всички налични и достъпни в дадения момент ресурси, като изработва и осъществява адекватни отговори, провокирани от условията и присъщи на променящата се социална среда. Общество, което се описва в термините на взаимоизключващи се социални норми, ценности и оценъчни критерии или общество, в което ценностите и критериите са релативизирани, поражда интересния въпрос за осмисляне на кризата на идентичността в по-широк план. Така се провокира интереса доколко такива общества толерират личния избор и какви са възможностите за личен избор. “Наличието на неблагоприятни характеристики като противоречивост на изискванията, усилва тенденцията за минимизиране на контактите със средата.” (Величков и сътр., 2002, с. 145).

Влиянието на социалния контекст върху процеса на изграждане на психосоциалната идентичност и степента на изразеност на различните статуси е показано в редица изследвания. Така например, лонгитудно изследване в Нова Зеландия, направено в период на социална реформа, показва че при жените се понижава процентът изградена идентичност и се увеличава процентът предрешена идентичност. Това се обяснява с липсата на социална подкрепа и алтернативни възможности за установяване на идентичността при ограничени икономически възможности (Kroger & Haslett, 1987; Kroger, 1993a). Приемането на чуждите възгледи или предрешената идентичност се явява алтернатива и адаптивен модел в случаите, в които идентичността не може да бъде лично постигната и трябва да бъде взета наготово, за да се преодолее вътрешната несигурност. Емпирично е потвърдено също, че идеологическите ценности и половата роля силно се влияят от широкия социален контекст, докато ценностите и възгледите, свързани с междуличностните отношения, се определят основно от значимите други (Kroger, 1991). *Социалното очакване и подкрепата на определени възможности за самоопределяне оказват влияние върху статусите на идентичността* особено в по-ранна възраст, когато движението е към или от предрешена идентичност (Kroger & Green, 1996).

След като разгледахме значението на социалния контекст за психосоциалната идентичност, ще се опитаме да отговорим на въпроса има ли кроскултурни различия в степента на самоопределеност и оказва ли етническата и културната принадлежност влияние върху статуса на психосоциална идентичност. В изследване в САЩ е установено, че сред англо-американските юноши имат по-голям относителен дял изградена идентичност и дифузия, докато мексиканските американци са с по-висок дял предрешена идентичност (Adams et al., 1989). Според други данни кубинските американци са с по-висок процент предрешена идентичност в сравнение с американците в сферата политика. Обяснението за субкултурната специфика на авторите е, че в нея натискът, водещ до задържане на юношите в статуса предрешена идентичност, е по-силен. (Adams et al., 1989). Общото заключение е, че *в случаите с малцинствени етнически групи предрешената идентичност изпълнява адаптивни функции, защото отразява ценностите на културата* (Markstrom & Hunter, 1999).

Според други изследвания изградената идентичност е по-силно изразена при юноши от бялата раса, отколкото при американците от африкански,

индиански и мексикански произход. Юношите от бялата раса са с по-слабо изразена предрешена идентичност в идеологическата сфера в сравнение с африканските американци, индианците и мексиканците (Markstorm-Adams & Adams, 1995). При сравнение на черни и двурасови лица хипотетичното очакване е двурасовите да имат по-висок процентен дял мораториум. Резултатите разкриват, че те са наистина с по-високо изразен интерперсонален мораториум и заедно с представителите на бялата раса при тях се наблюдава значително по-нисък процент лица с предрешена идентичност в сравнение с представителите на черната раса (Fulton, 1997).

Кроскултурно сравнение има в някои изследвания на психосоциалната идентичност в Норвегия и САЩ. Отбелязани са статистически значими различия и в идеологическата, и в интерперсоналната сфера. В Норвегия изградената идентичност и мораториумът са по-слабо изразени, отколкото в САЩ. Авторите свързват това с факта, че САЩ е общество с акцент върху индивидуализма, докато Норвегия е ориентирана към егалитарен либерализъм. Социалните практики в Норвегия акцентират върху висока степен на конформност и силна групова идентичност. В Норвегия либералните институции са със силен фокус върху равенството между индивидите. В противовес САЩ се характеризира като силно индивидуалистична култура, в която уникалните индивидуални качества са ценност и процесът на индивидуация в юношеска възраст се поощрява (Jensen et al., 1998). Тези данни са репликирани и в друго изследване на психосоциалната идентичност на юноши от Норвегия и САЩ (Stegarud et al., 1999).

Трябва да отбележим, че засега изследванията, които представят съпоставяне на данни за психосоциалната идентичност на юноши от различни култури, са малко. *С други думи, влиянието на социокултурните фактори върху изграждането на психосоциалната идентичност все още не е достатъчно добре изучено.*

В съответствие с всичко казано по-горе в настоящето изследване обръщаме особено внимание на влиянието на социалния контекст върху самоопределянето на българските юноши и статусите на тяхната психосоциална идентичност. Това е направено по два начина. От една страна анализираме адаптивността на всеки един от статусите на идентичност на българските юноши към социалните условия в България. От друга страна правим кроскултурно сравнение на статусите на

психосоциална идентичност на българските юноши с тези на юноши от други култури.

2.2. Постановка на емпиричното изследване

До момента изследванията на психосоциалната идентичност в юношеска възраст са провеждани преди всичко в държави с относително стабилно социално и икономическо развитие. Едновременно с това влиянието на социокултурния контекст върху процеса на формиране на психосоциалната идентичност е еднозначно установено. В тази връзка считаме, че изследването на статуса на психосоциална идентичност на българските юноши днес е от особен интерес. От научна гледна точка то може да обогати нашите знания за това как социалният контекст влияе върху формирането на идентичността в юношеска възраст. От практическа гледна точка се надяваме с това изследване да очертаем проблемите, свързани със самоопределянето на българските юноши в един динамичен и сложен социален контекст. С други думи, изучаването на статуса на идентичност на българските юноши не е самоцел, защото то може да ни помогне да разберем основата на редица негативни социални явления сред младежта и едновременно с това да създадем научно обосновани програми за оказване на психокорекционно и превантивно въздействие*.

Ето и някои от въпросите, на които искаме да отговорим с настоящето изследване: Как съвременното българско общество влияе върху формирането на психосоциалната идентичност в юношеска възраст? Как социално-икономическите промени в България (отсъствието на устойчиви социални и морални норми, ценностната криза, реорганизацията на ценностната система на българина и ограничените финансови възможности) влияят върху статусите на идентичността в юношеска възраст? Какво е разпределението на статусите на идентичност? Кой статус е водещ за българските юноши днес – мораториумът или наложената идентичност? Дали социалните промени в България фасилитират изграждането на психосоциалната идентичност или обратно, подсилват дифузията и мораториума, които характеризират неопределената идентичност? Доколко сред юношите е разпространена предрешената от родителите идентичност? Какви са отличителните особености на разпределението на статусите на идентичността при българските юноши в сравнение с юношите от други нации?

* Вж. Глава 8

Едновременно с това обаче искаме да изясним влиянието не само на социокултурния контекст, но също така и влиянието на някои индивидуални променливи, преди всичко пола, възрастта и образователното ниво върху статусите на идентичност. В тази връзка сме си поставили следните въпроси: Влияе ли полът върху разпределението на статусите на идентичност при българските юноши? Как се изменя разпределението на статусите с преминаване от средна към късна юношеска възраст? Има ли различия в разпределението на статусите при учениците и студентите?

Накрая, в допълнение е поставен и въпросът за влиянието на субективната оценка на дохода на юношата върху статуса на психосоциална идентичност. От една страна, този въпрос има връзка със засилването на значимостта на материалните ценности сред българската младеж. От друга страна интересът към тази променлива е и чисто психологичен. Тя е особено важна, защото е основа за процесите на социално сравнение, което е много важно в юношеска възраст. Ето защо считаме, че е необходимо да се потърси взаимовръзката между субективното възприемане на дохода и статуса на психосоциална идентичност. Следва да отбележим, че ние предпочитаме да използваме не обективния размер на дохода на юношата, а субективната оценка за него. Считаме, че самата юношеска възраст е под силната доминанта на себеотнасянето спрямо референтната група на връстниците и затова очакваме субективната оценка, а не обективният размер на дохода, да оказва влияние върху статуса на идентичност.

Фигура 3 Теоретичен модел на изследването

2.2.1. Цели, задачи и хипотези на изследването

Общата цел на изследването е да се изучат степента на изразеност и съотношението на статусите на идеологическа, интерперсонална и обща психосоциална идентичност на българските юноши, които се самоопределят в условията на социална промяна в България.

Основната хипотеза е, степента на изразеност и разпределението на отделните статуси на психосоциална идентичност на българските юноши зависи както от социалния контекст, така и от редица индивидуални променливи (възраст, пол, образователно ниво, оценка за субективния доход)

По-конкретните задачи и хипотези на изследването са следните:

1. Да се опише разпределението на статусите на идеологическата, интерперсоналната и психосоциалната идентичност на българските юноши;

Хипотеза 1а. Очакваме мораториумът и дифузията да са по-силно представени сред българските юноши отколкото изградената и предрешената идентичност.

Хипотеза 1б. Очакваме значимо доминиране на неопределената идентичност (мораториум и дифузия) над определената идентичност (предрешена и изградена)

Тези хипотези са основани върху идеята, че в условията на преход в България старите социални стандарти, норми и ценности са отхвърлени, а нови още не са стабилно установени. Това естествено води до затруднения в самоопределянето на българските юноши.

2. Да се изучи влиянието на социалния контекст върху статусите на психосоциална идентичност чрез кроскултурно сравнение.

Хипотеза 2. Предполагаме, че съществуват значими различия както в изразеността, така и в съотношението на статусите на идентичността при българските юноши и връстниците им в други култури.

3. Да се изучи влиянието на индивидуалните променливи (пол, възраст и образователно ниво) върху статуса на идеологическа, интерперсонална и обща идентичност на българските юноши;

Хипотеза 3. Очакваме възрастта и образователното ниво да оказват влияние върху статусите на идеологическа и интерперсонална идентичност и общия статус на психосоциална идентичност на българските юноши. Изследвания на редица автори показват, че променливата възраст определя една относително универсална динамика във формирането на психосоциалната идентичност (Waterman et al., 1974; Waterman & Goldman, 1976; Meilman, 1979; Archer, 1982; Adams et al., 1989; Streitmatter, 1993; Kroger, 1988, 1995; Cramer, 1998).

4. Да се определи влиянието на субективната оценка на дохода върху статуса на психосоциална идентичност на българските юноши

Хипотеза 4. Очакваме субективната оценка на индивидуалния доход да бъде свързана със статуса на психосоциална идентичност на българските юноши. Юношите с висока субективна оценка на индивидуалния доход ще се намират по-често в дифузия и мораториум отколкото юношите с ниска субективна оценка на дохода.

2.1.2. Извадка

Обект на изследването са 523 юноши на възраст 16-20 години.³ Ориентацията към изследване на юноши е определена от същността на концепта психосоциална идентичност. Съществуват различни затруднения, свързани с фиксирането на възрастовия диапазон на юношеската възраст. "...хронологичните рамки на възрастта и преходът към зрелост варират и трудно може да се определи единен критерий както за началото и края на периода, така и за границите между неговите стадии (ранно, късно юношество, ранна младост). Като работна дефиниция може да се приеме следната: юношеството се разполага от началото на пубертета (около 10 или 11 години за момичетата, 12 или 13 години за момчетата) до поемането на всички жизнени отговорности на възрастния – физически, социални, граждански, морални и икономически (обикновено около 21 година, но не по-рано от 18 години и не по-късно от средата на двайсетте или трийсетте години" (Силгиджян, 1998, с. 64).

В нашето изследване на психосоциалната идентичност на българските юноши ние сме избрали възрастовия диапазон от 16 до 20 години, който представя не началната, а средната и горна юношеска възраст. Открояваме две групи юноши. Първата група са юноши на възраст от 16 до 18 г., а втората – от 19 до 20 г., Тези две групи определяме условно като средна и горна юношеска възраст.

За избягване на възможни неточности поради спецификата на специалностите или учебните институции, в изследването бяха включени студенти от различни специалности и учебни заведения - СУ, Нов български университет, Великотърновски университет. Специалностите на студентите са: педагогика, история, психология, философия, кинорежисура, медицина. Учениците, участвали в изследването, са от 18 СОУ, 133 СОУ, 7 СОУ, Френска езикова гимназия и Първа Частна Софийска Езикова Гимназия. Включвайки изследвани лица от различни университети и училища, бяхме водени от съображението да се неутрализира влиянието на специфичната среда в образователните институции и да се обхване максимално представителна извадка за получаване на чисти резултати. Затова се спряхме на университети и училища, разположени в различни географски райони или квартали (които до известна

³ границите на юношеска възраст са определени от 11-12 до 20-21 години (Корсини, 1998)

степен влияят чрез своята субкултура). Две от образователните институции (Нов български университет и Първа Частна Софийска Езикова Гимназия) са частни, останалите са държавни. В избора си бяхме водени и от степента на престиж, с която се ползват учебните заведения.

Смятаме, че изпълнението на тези предварителни условия за разнородност на изследваните лица представя коректни резултати, които не са повлияни от ефекта на конкретната социална среда. Разпределението на изследваните лица по пол, възраст и образователно ниво, е представено в таблицата по-долу.

Таблица 3. Структура на извадката по пол, възраст и образователно ниво (в % и в брой)

	образователно ниво				възраст			
	студенти		ученици		16-18 г.		19-20 г.	
	жени	мъже	жени	мъже	жени	мъже	жени	мъже
	62	38	54	46	57	43	60	40
В брой	173		350		417		106	
Общо	523				523			

2.1.3. Метод на изследване

Използван е въпросникът за Обективно Измерване на Статуса на Психосоциална Идентичност /съкратено ВОИСПИ/ (Adams et al., 1989), който е адаптиран за български условия (Байчинска и Стефанова, 2002а, 2002б)

Описание и психометрични качества на ВОИСПИ

Описание на въпросника

Първата версия на OMEIS (Objective Measure of Ego Identity Status) - Въпросника за Обективно Измерване на Статуса на Психосоциална Идентичност (ВОИСПИ) - е публикувана през 1979 г. Този вариант на въпросника е измервал само четирите чисти статуса на идеологическата идентичност. Впоследствие са добавени айтеми за определяне на статуса на интерперсонална идентичност. Психометричните качества на инструмента са потвърдени в редица измервания на валидността и надеждността (Adams et al., 1989). Днес ВОИСПИ се използва в държави по цял свят - в Северна Америка, Европа, Австралия, Нова Зеландия и др., като получените резултати свидетелстват за качествата на метода.

Въпросникът може да се използва в лонгитюдни, кроссекционни и срезови изследвания. Той дава възможност да се проследят както интраиндивидуалните

промени в процеса изграждане на психосоциална идентичност, така и интериндивидуалните различия между възрастови, етнически групи или групи, образувани по полов или по друг признак.

ОИСПИ е създаден с две основни цели. Първата е да се създаде начин за бърза класификация на изследваните лица в четирите статуса на психосоциална идентичност. Втората цел е резултатите да бъдат разпределени освен в чистите статуси на идентичността и в транзитивни статуси с оглед по-прецизната преценка за мястото на всяко изследвано лице в процеса на изграждане на идентичността.

Конструктивната и предиктивната валидност на ВОИСПИ са проверени чрез съпоставяне на резултатите от измерването с ВОИСПИ и данни, получени с полуструктурираното интервю на Маршиа, Ego Identity Incomplete Sentence Blank (разработеният от Маршиа метод на незавършените изречения) и други методи, като е установена умерена до силна съгласуваност между инструментите. Не е установена значима корелация със социалната желателност (по скалата на Marlowe-Crown).

Десет експерта са определили айтемите за статуса на психосоциална идентичност с 96,5% съгласуваност. Резултатите от проверката на надеждността на айтемите разкрива коефициенти алфа от .53 до .80. Надеждността на променливите, образувани в идеологическата и интерперсоналната идентичност, е от .67 до .77. При факторния анализ е потвърдено разграничението между четирите статуса на идентичността, като айтемите се натрупват в отделни фактори. Наблюдава се лека вариация между статусите дифузия и мораториум, което се обяснява с тяхното сходство и с факта, че в горна юношеска възраст (въпросникът е апробиран с такива лица) рядко се среща чиста дифузия (Adams et al., 1989).

Тъй като типичните мисловни модели за четирите статуса на идентичността са несъвместими, се очаква корелацията между подskalите да бъде дивергентна, а подskalите в 4-те статуса - конвергентни, но не и идентични. Конвергенцията в подskalите идеологическа и интерперсонална варира от .38 до .92. Отбелязани са силни положителни връзки между дифузията и мораториума и силни отрицателни връзки между дифузията и изградената идентичност и между мораториума и изградената идентичност. Изградената идентичност и в идеологическата, и в интерперсоналната сфера или няма връзка, или има

отрицателна връзка с останалите статуси. Дифузията е положително свързана с мораториума и отрицателно или не е свързана с предрешената идентичност. За периода 1983 – 1997 год. са направени 64 изследвания в потвърждение на надеждността и валидността на въпросника (Adams et al., 1989).

Разширената версия на ОИСПИ се състои от 64 айтема, предназначени да измерят статуса на психосоциална идентичност. По 32 айтема търсят измеренията на идеологическата и интерперсоналната идентичност. Всеки статус на идентичността се измерва с по 8 айтема за идеологическата и интерперсоналната сфера и по 16 айтема за общия статус на психосоциална идентичност. Идеологическата идентичност се измерва в сферите професия, политика, религия и философия на живота. Сферите за измерване на интерперсоналната идентичност са приятелство, полова роля, забавление и интимна връзка. За всяка сфера има по 8 айтема - по 2 айтема за всеки един от статусите на идентичност (изградена, мораториум, предрешена и дифузия). Използва се биполярна ликертова скала за отговор с позиции от 1 до 6. Позициите отразяват различни степени на съгласие и несъгласие - от напълно съгласен до напълно несъгласен. Така суровият бал за всеки айтем варира от 1 до 6. Суровият бал за всяка сфера е съответно от 8 до 48.

Идеалният вариант за използването на ОИСПИ е при лица от 15 до 30 години. Поради спецификата във формулировката на твърденията в интерперсоналната сфера е по-подходящо въпросникът да бъде използван при несемейни лица в норма. При провеждане на изследването трябва да бъде отбелязано, че айтемите могат да съдържат повече от едно твърдение. Респондентите трябва да отговорят на твърдението в цялост. При оформлението на въпросника са възможни различни варианти - с изнесена горе скала за отговор или скала под всеки айтем. Ние избрахме втория вариант с оглед удобство при отговаряне и преди всичко предотвратяване на възможността да бъдат допуснати неволни грешки. Изготвихме два варианта на въпросника - с еднакво съдържание, но с формулиране на айтемите в мъжки и женски род. При представянето на айтемите сме използвали бланката за отговор с айтеми, формулирани в мъжки род.

По-долу привеждаме примери за определяне на четирите статуса на идентичността. Айтемите в сферата професия са:

Трябваше ми известно време да реша, но сега вече знам в каква професия искам да направя кариера. (изградена)

Мислих дълго, но сега съм сигурен в коя професия ще търся изява. (изградена)

Все още се опитвам да оценя способностите си и каква работа ще е добра за мен. (мораториум)

Сред множеството перспективни професии все още не мога да избира подходящата за мен. (мораториум)

Все още не съм избрал професията, която искам да упражнявам. Захващам се с каквото ми попадне, докато намеря нещо по-добро. (дифузия)

Не се вълнувам много от това да намеря най-подходящата работа. Всяка работа става. Просто приемам това, което се предлага. (дифузия)

Може би никога не съм мислил за различните професии. Не ми се е налагало, защото родителите ми решиха какъв да стана. (предрешена)

Моите родители отдавна решиха с каква работа трябва да се захвана и аз следвам техните планове. (предрешена)

Айтемите за определяне на четирите статуса в сферата политика са:

Политическите промени са прекалено бързи и това ме прави несигурен. Мисля обаче, че е важно да знам какво харесвам и подкрепям в политиката. (изградена)

Не се интересувам особено от политика. Тя не ме вълнува много. (дифузия)

Политическите ми възгледи са като тези на родителите ми. Споделям техните виждания и гласувам като тях. (предрешена)

Има толкова много различни политически партии и идеали. Не мога да реша кои да следвам, докато не ми станат ясни всичките. (мораториум)

Обмислих политическите си възгледи и разбрах, че за някои неща съм съгласен с родителите си, а за други - не. (изградена)

Все още нямам установени политически възгледи, но се опитвам да си изясня в какво наистина мога да вярвам. (мораториум)

Никога не съм бил толкова вътре в политиката, че да заема твърда позиция по даден въпрос. (дифузия)

Моите роднини винаги са имали установени политически и морални възгледи, които следвам. (предрешена)

Айтемите за определяне на четирите статуса на идентичността в сферата полово роля са:

Моите възгледи за ролята на жената и мъжа съвпадат с тези на родителите ми. Щом са добри за тях, ще са добри и за мен. (предрешена)

Има различни начини за разпределение на задълженията в брака. Опитвам се да разбера кой ще е най-подходящият за мен. (мораториум)

Никога не съм се замислял сериозно за ролята на мъжа и жената в брака. Това като че ли не ме вълнува. (дифузия)

Усвоил съм възгледите за ролята на жената и мъжа от родителите си. Не съм се замислял и търсил други. (предрешена)

Размишлявах дълго за ролите на мъжа и жената в брака и вече съм решил кое ще е най-доброто за мен. (изградена)

Все още мисля за ролята на съпругата и съпруга в днешното семейство и се опитвам да си изясня нещата. (мораториум)

Има много начини за разпределение на семейните задължения. Мислил съм върху това и сега точно знам как искам да бъде в моето семейство. (изградена)

Мненията за ролите на мъжа и жената са толкова различни, че не ми се мисли за това. (дифузия)

Айтемите за определяне на четирите статуса на идентичността в сферата забавление са:

Не отказвам когато ме поканят да се забавлявам, но рядко предприемам нещо сам. (дифузия)

Докато нямам любимо развлечение в свободното време, ще продължавам да пробвам различни начини. (мораториум)

Аз вече съм избрал няколко начина за прекарване на свободното време и съм доволен от избора си. (изградена)

В свободното си време се забавлявам по различни начини. Нямам нужда да си избира постоянно забавление. (дифузия)

Винаги съм обичал да прекарвам свободното си време като родителите си и не съм се замислял за нещо друго. (предрешена)

След като опитах различни начини за забавление, намерих тези, на които се отдавам с удоволствие сам или с приятели. (изградена)

Пробвам различни начини за забавление, за да откроя този, който би могъл да ме удовлетвори. (мораториум)

Всички начини за забавление съм научил от родителите си и не съм опитвал нищо друго. (предрешена)

Обработка на резултатите и основни променливи

Айтемите измерват статуса на идеологическа и интерперсонална идентичност в отделните сфери за изучаване на психосоциалната идентичност. Статусът на идеологическата идентичност се получава чрез сумиране на бала от айтемите в сферите професия, политика, религия и философия на живота. Така се образуват четири променливи - идеологическа дифузия, идеологическа предрешена, идеологическа мораториум и идеологическа изградена.

Аналогично статусът на интерперсоналната идентичност се формира от сумиране на бала от айтемите в сферите приятелство, полова роля, забавление и интимни отношения. Образуваните четири променливи са: интерперсонална

дифузия, интерперсонална предрешена, интерперсонална мораториум и интерперсонална изградена.

Статусът на психосоциалната идентичност се образува от сферите в идеологическата и интерперсоналната идентичност. Общият статус на психосоциална идентичност (изградена, мораториум, предрешена, дифузия) се формира чрез сумирането на бала, получен за променливите в идеологическата и интерперсоналната сфера. Така например изградената психосоциална идентичност се образува от бала, получен за променливите идеологическа изградена и интерперсонална изградена.

Адамс и сътр. разработват серия от правила за класификацията на изследваните лица във всеки статус на идентичност. Те са изведени според рамките, използвани в ММРІ за извеждане на резултатите на определено равнище за интерпретация. В ММРІ резултатът се интерпретира, ако надвишава определена величина или средната стойност. Принципът е определяне на граница над средната стойност. След засичане на средните стойности и стандартните отклонения за всяка променлива се извеждат граничните стойности за всеки статус в двете сфери на психосоциална идентичност. Граничната стойност представлява едно стандартно отклонение над средната стойност по всяка променлива: идеологическа дифузия, идеологическа предрешена, идеологическа мораториум, идеологическа изградена, интерперсонална дифузия, интерперсонална предрешена, интерперсонална мораториум и интерперсонална изградена идентичност. Суровият бал по подskalите се изчислява спрямо граничните стойности и така се определя специфичния статус на психосоциална идентичност.

При определяне на статуса на психосоциална идентичност се прилагат следните правила:

1. *Правило за чист статус на идентичността.* Това са лицата, чиито бал е едно (или повече) стандартно отклонение над средната стойност по един от статусите, докато балът по всички останали статуси е под граничните им стойности.
2. *Правило за транзитивен статус на идентичността.* В тази категория попадат лицата с балове над граничните стойности за 4-те статуса.

3. *Правило за статус “недиференциран мораториум”*. Това са лица, чиито балове по 4-те статуса са под определените гранични стойности (Adams et al., 1989).

Според тези правила всеки транзитивен статус се причислява към статуса, който е начело на транзитивния ред (напр. транзитивен дифузия - предрешена - мораториум, се отнасят към общия статус дифузия). Резултати, които не могат да бъдат категоризирани по описания начин, отпадат от анализа, защото се предполага, че лицата са отговаряли напосоки. Авторите обръщат специално внимание на транзитивния ред дифузия – предрешена - мораториум – изградена идентичност, който макар и да се разглежда като теоретично вероятен, отпада от емпиричния анализ. Това се налага от наблюдението, че изследваните лица, които попадат в тази категория, не приемат сериозно задачата по попълването на въпросника.

При разработването на въпросника е установено, че има лица, чиито резултати клонят и към статуса предрешена идентичност, и към статуса мораториум и те са определени като “недиференциран мораториум”, който се разглежда като специфичен случай на мораториума. Различието между чистия и недиференцирания мораториум е в степента на активност в избора. При обединяването на 16-те статуса в четирите статуса на идентичността, недиференцираният мораториум се разглежда като мораториум, защото е по-близо по степен на активност до изградената, отколкото до предрешената идентичност в процеса на изграждане на психосоциалната идентичност.

С ОИСПИ изследваните лица се класифицират в четирите статуса на психосоциална идентичност и определените транзитивни статуси. Разпределението на изследвани лица в 16 статуса на психосоциална идентичност е представено на табл. 4.

Таблица 4. Статуси на психосоциална идентичност, описвани чрез ВОИПСИ

1	Чиста дифузия
2	Чиста предрешена идентичност
3	Чист мораториум
4	Чиста изградена идентичност
5	Транзитивен дифузия- предрешена идентичност
6	Транзитивен дифузия - мораториум
7	Транзитивен дифузия - изградена
8	Транзитивен предрешена - мораториум
9	Транзитивен предрешена - изградена
10	Транзитивен мораториум - изградена
11	Транзитивен дифузия - предрешена - мораториум

12	Транзитивен дифузия - предрешена - изградена
13	Транзитивен дифузия - мораториум - изградена
14	Транзитивен предрешена - мораториум - изградена
15	Транзитивен дифузия- предрешена -мораториум - изградена
16	Недиференциран мораториум

При обединяването на 16-те статуса в четирите статуса на психосоциална идентичност се прилага правилото, че водещ при транзитивния статус е първият от поредицата статуси, отразяващи прехода. Така всичко транзитивно от дифузия (от дифузия към предрешена идентичност, от дифузия към мораториум и т.н.), се причислява към статус дифузия. Когато има преход предрешена - мораториум, предрешена - изградена и т.н., на изследваното лице се приписва статус предрешена идентичност. Същият принцип важи и за мораториума. Смисълът е, че все още доминантен е основният статус, въпреки че са започнали промени към преминаване в по-висок статус в процеса на изграждане на идентичността.

Адаптация на ВОИСПИ за български условия

Адаптацията на този въпросник е започната през 1992 г от сътрудници в Института по психология към БАН с ръководител ст.н.с. Байчинска. За целите на това изследване е направена нова адаптация на ВОИПСИ за България. Въпросникът е преведен от трима независими преводача от английски на български език. Отделно е направен и обратен превод с цел установяване на точността на интерпретация и възпроизвеждане на смисъла на твърденията. Седем души с много висока степен на владеене на английски език през интервал от един месец отговориха първо на английския, а после и на българския вариант на въпросника, като данните не разкриха различие в определения статус на идентичност. Две от изследваните лица (мъже) са завършили английска гимназия и английска филология, пет от лицата (жени) са: 4 с английска гимназия и едно с английска гимназия и филология, което ни дава основания да смятаме, че са разбрали напълно смисъла и значението на твърденията в ОИПСИ.

В процеса на работа са подбрани и адаптирани най-добрите за спецификата на речника в юношеска възраст формулировки. Срегнахме кроскултурни различия както на равнище вербализация, така и на равнище интерпретация на структурните форми. Английската дума “dating” няма еквивалент на български език и изборът беше с цел да се отрази най-точно смисълът и значението на думата - използвахме фразата “среща с гадже”. Най-големи трудности имавме с

адаптацията на Ликертовата скала за отговори. Англоговорящите не само използват ежедневно, но и мислят в различни категории при изразяване на степента си на съгласие. За тях е обичайно да използват “да, много съм съгласен”, “не, леко не съм съгласен” и т. н. при отговор на определен въпрос. В България позицията е доста по-категорична - хората или са съгласни, или не са съгласни с определено твърдение. След експертни консултации и пилотно проучване, изградихме степените на скалата “напълно съгласен”, “силно съгласен” и “съгласен” и противоположните в другия край на скалата “напълно несъгласен”, “силно несъгласен” и “несъгласен”. В пилотното проучване участваха 45 лица - по една паралелка от два девети класа в 133^{-то} и 7^{-мо} СОУ.

За българската извадка е направен тест-ретест в интервал от един месец с 41 лица - 22 момичета и 19 момчета. Установените коефициенти на корелация са от .63 до .83. Това потвърждава стабилността на метода за измерване на психосоциалната идентичност.

Проверката на надеждността на айтемите на ОИПСИ показва алфа на Кронбах е от .72 до .74. Надеждността на образуванияте от айтемите променливи също е с висок коефициент алфа - от .67 до .75, както е показано в таблица 5.

Таблица 5. Надеждност на променливите, образувани от айтемите на ОИПСИ

<i>Интерперсонална идентичност</i>	
Интерперсонална изградена	,7307
Интерперсонална мораториум	,6944
Интерперсонална предрешена	,6883
Интерперсонална дифузия	,6987
<i>Идеологическа идентичност</i>	
Идеологическа изградена	,7343
Идеологическа мораториум	,6939
Идеологическа предрешена	,6882
Идеологическа дифузия	,7104
<i>Обща психосоциална идентичност</i>	
Обща изградена	,7548
Обща мораториум	,6785
Обща предрешена	,6729
Обща дифузия	,6937

При прилагане на факторния анализ се установи, че най-добро е трифакторното решение, което изчерпва 67.6% от общата дисперсия.

Таблица 6 . Факторни тегла на отделните променливи при 3-факторно решение

	фактор
--	--------

	1	2	3
идеологическа дифузия	.566	-.451	.099
идеологическа предрешена	.469	.738	.081
идеологически мораториум	.681	-.269	.500
идеологическа изградена	-.599	.428	.330
интерперсонална дифузия	.690	.120	-.204
интерперсонална предрешена	.529	.738	-.101
интерперсонален мораториум	.625	-.075	.442
интерперсонална изградена	-.474	.164	.673
% изчерпна дисперсия	34.179	19.930	13.445

Това решение не съответства напълно на теоретичните очаквания, тъй като не диференцира добре статусите дифузия и мораториум. Както се вижда от таблица 7 по-долу, в първия фактор с високи факторни тегла попадат идеологическата и интерперсоналната дифузия, идеологическия и интерперсонален мораториум. Във втория фактор в съответствие с очакванията, с високи факторни тегла попада статуса предрешена идентичност в идеологическата и интерперсонална сфера. Накрая, третият фактор съответствува на очакванията – в него попада статусът изградена идентичност в идеологическата и интерперсоналната сфера. Тези данни напълно съответствуват на получените от други автори. В редица изследвания (Adams, 1998; Bennion & Adams 1985; Bennion (1988); Grotevant & Adams (1984) мораториумът и дифузията се натрупват в един фактор, което говори, че вероятно те имат много повече сходства и прилики, отколкото се допуска теоретично. Все пак това са двата статуса на неопределената идентичност.

При експертно отнасяне на айтемите към четирите статуса има 94.7% съгласуваност. В редица изследвания се потвърждава, че подskalата изградена идентичност има отрицателна корелация с всички останали подскали (Adams & Jones, 1983; Adams, Shea, & Fitch, 1979; Bennion, 1988; Boyes & Chandler, 1992; Campbell, Adams, & Dobson, 1984; O’Neil, 1986; Willemsen and Waterman, 1991). Подskalата дифузия често корелира с подskalата мораториум, като обикновено има отрицателна корелация или няма корелация с подskalата предрешена идентичност (Adams & Jones, 1983; Adams, Shea, & Fitch, 1979; Campbell, Adams, & Dobson, 1984).

Напълно съответствува на теоретичните очаквания двуфакторното решение. (вж. таблица 7) Потърсихме това решение, за да видим доколко е

резонно обединяването на статусите в определени и неопределени, което отразява преди всичко резултативния аспект на изграждането на идентичност.

Таблица 7. Факторни тегла на отделните променливи при двуфакторен анализ

	Фактори	
	1	2
идеологическа дифузия	.566	-.451
идеологическа предрешена	.469	.738
идеологически мораториум	.681	-.269
идеологическа изградена	-.599	.428
интерперсонална дифузия	.690	.120
интерперсонална предрешена	.529	.738
интерперсонален мораториум	.625	-.075
интерперсонална изградена	-.474	.164

Както се вижда от таблица 7, в един фактор попадат всички определени статуси – дифузия и мораториум, както в идеологическата, така и в интерперсоналната сфера. В друг фактор се групират всички неопределени статуси – предрешена и изградена идентичност - в идеологическата и интерперсонална сфери. С други думи, двуфакторното решение потвърждава диференциацията на статусите от гледна точка на резултата – наличие или липса на обвързаност с определени ценности, цели и стандарти.

Следващата стъпка беше извеждане на гранични стойности за определяне на статуса на психосоциална идентичност в България. Това се наложи поради установени значими различия между средните стойности при българската и американската извадка по всички подскали. Резултатите от Т-теста са представени в табл. 8.

Таблица 8. Средни стойности и стандартни отклонения на отделните статуси в българската и американската извадка. Показани са и нивата на значимост ($p < .05$)

	България (N=523)		САЩ (N=317)		Т
	Средна стойност	стандартно отклонение	средна стойности	стандартно отклонение	
<i>Идеологическа идентичност</i>					
изградена	30.70	5.26	31.99	6.08	3.31
мораториум	27.29	5.60	29.02	6.20	4.21
предрешена	20.02	5.53	25.34	7.41	11.82
дифузия	25.85	5.47	27.51	6.35	4.04
<i>Интерперсонална идентичност</i>					
изградена	32.42	5.15	33.24	5.79	2.15
мораториум	28.45	5.13	39.62	6.01	28.64
предрешена	16.97	5.89	23.96	6.97	16.25
дифузия	22.36	5.02	27.14	6.07	12.58

Поради установените статистически значими различия за всички статуси в България са определени нови гранични стойности. В табл. 9 са представени изведените от нас гранични стойности за определяне на статуса на идентичност в идеологическата и интерперсоналната сфера.

Таблица 9. Гранични стойности за българската извадка

	изградена	мораториум	предрешена	дифузия
<i>Идеологическа идентичност</i>				
средна стойност	30.70	27.29	20.02	25.85
стандартно отклонение	5.26	5.60	5.53	5.47
гранична стойност	36	33	26	31
<i>Интерперсонална идентичност</i>				
средна стойност	32.42	28.45	16.97	22.36
стандартно отклонение	5.15	5.13	5.89	5.02
гранична стойност	37	33	23	27
<i>Общ статус на идентичност</i>				
средна стойност	63.03	55.73	36.98	48.20
стандартно отклонение	8.81	9.44	10.48	8.49
гранична стойност	72	65	47	57

За сравнение в табл. 10 са показани граничните стойности, приложими за България и САЩ.

Таблица 10. Гранични стойности за определяне на статуса на идентичност в България и САЩ

	изградена	мораториум	предрешена	дифузия
<i>Идеологическа идентичност</i>				
<i>БЪЛГАРИЯ</i>	36	33	26	31
<i>САЩ</i>	38	33	26	28
<i>Интерперсонална идентичност</i>				
<i>БЪЛГАРИЯ</i>	37	33	23	27
<i>САЩ</i>	38	33	26	27
<i>Обща идентичност</i>				
<i>БЪЛГАРИЯ</i>	72	65	47	57
<i>САЩ</i>	73	63	53	53

Надеждност и валидност

Измерена е корелацията между подксалите на четирите статуса на идентичността - изградена, мораториум, предрешена и дифузия. Коефициентите на корелация на Пийърсън е показани в таблица 11.

Таблица 11. Корелации между подксалите на четирите статуса на общата психосоциална идентичност (* $p < .001$)

	мораториум	предрешена	дифузия

Изградена	-,294*	-,120*	-,455*
Мораториум		,200*	,433*
Предрешена			,255*

Потвърждава се, че изградената идентичност има висока отрицателна корелация с всички останалите статуси, като тя е най-висока по отношение на дифузията, следвана от мораториума. Това съответствува на теоретичното разграничение на статусите, защото мораториумът и дифузията са статуси на неопределена идентичност (Adams et al., 1989). Корелацията между статусите предрешена и мораториум и между предрешена и дифузия са положителни и умерени, което съответствува и на резултати, получени от други автори (Adams et al., 1989).

Резултатите от корелационния анализ на статусите в двете сфери на идентичността показват умерени до високи корелации между съответните статуси (виж табл. 12).

Таблица 12. Корелации между статусите в идеологическата и интерперсоналната сфера на идентичността

идеологическа дифузия	интерперсонална дифузия	,309*
идеологическа предрешена	интерперсонална предрешена	,682*
идеологически мораториум	интерперсонален мораториум	,546*
идеологическа изградена	интерперсонална изградена	,394*

Получените резултати от статистическа проверка на надеждността на адаптирания въпросник ни дава основания да заключим, че той е с достатъчно високи психометрични качества и представя коректни данни за последващ анализ.

В съответствие с правилата за определяне на статусите (Adams et al., 1989), на всяко изследвано лице е приписан един статус в идеологическата и интерперсоналната сфери на идентичността и общ статус на психосоциална идентичност. По-долу са представени резултатите за отделните статуси, определени по отношения на общата психосоциална идентичност. Следва да се отбележи, че в представените резултати няма включени данни на лица, които са отнесени към транзитивния ред дифузия-предрешена-мораториум-изградена, за които се предполага, че не са били достатъчно ангажирани с попълването на въпросника.

Таблица 13. Разпределение на изследваните лица в чисти и транзитивни статуси на психосоциална идентичност (в %; N=523)

СТАТУС НА ИДЕНТИЧНОСТ	Идеологи-	Интерпер-	Обща
-----------------------	-----------	-----------	------

	ческа	сонална	
чиста дифузия	9	6	7
чиста предрешена	8	7	10
чист мораториум	6	9	6
изградена	11	12	11
транзитивен дифузия - предрешена идентичност	2	5	4
транзитивен дифузия - мораториум	5	4	3
транзитивен дифузия - изградена	0	1	0
транзитивен предрешена - мораториум	5	2	4
транзитивен предрешена - изградена	0	2	1
транзитивен мораториум - изградена	1	2	1
транзитивен дифузия - предрешена - мораториум	2	0	0
транзитивен дифузия - предрешена - изградена	0	0	0
транзитивен дифузия - мораториум - изградена	0	0	0
транзитивен предрешена - мораториум - изградена	0	0	2
транзитивен дифузия - предрешена - мораториум – изградена	0	0	0
недиференциран мораториум	51	50	51
ОБЩО	100	100	100

Транзитивните статуси се използват преди всичко за изучаване на процеса изграждане на психосоциална идентичност в лонгитюдни изследвания. В тях, транзитивните статуси се обединяват с четирите чисти статуса на психосоциална идентичност съгласно посочените правила. Всеки транзитивен статус се причислява към статуса, който е посочен в началото на реда (така например транзитивните статуси от дифузия към мораториум и т.н. се отнасят към дифузията).

Специално внимание следва да обърнем на това, че в нашата извадка доминира недиференцирания мораториум. Както се вижда от таблица 13, в него се намират половината изследвани лица, 10 пъти повече, отколкото в чист мораториум. Въпреки някои сходства, които има с предрешената идентичност, недиференцираният мораториум е по-близко до чистия мораториум. Степента на изследователска активност е по-слабо изразена при недиференцирания мораториум, отколкото при чистия мораториум, но значително по-силно изразена отколкото при предрешената идентичност. Лицата, които са в недиференциран мораториум, имат възгледи, набор поведения, ценности и траектория на развитие близки до лицата, които са в чист мораториум (Adams et al., 1989).

За обработка на резултатите за всяко лице са въведени 15 променливи. Това са 12 непрекъснати променливи, които са степен на изразеност на всеки един статус в идеологическата, интерперсоналната и общата идентичност.

Идеологическа идентичност

идеологическа изградена
идеологическа предрешена
идеологически мораториум
идеологическа дифузия

Интерперсонална идентичност

интерперсонална изградена
интерперсонална предрешена
интерперсонален мораториум
интерперсонална дифузия

Общ статус на психосоциална идентичност

обща изградена
обща предрешена
общ мораториум
обща дифузия

Останалите 3 променливи са *категориални* и описват водещия статус за всяко изследвано лице по отношение на идеологическата, интерперсоналната и общата идентичност. Това се прави на базата на изведените гранични стойности за България, като на всяко изследвано лице се присвоява само един от 4-те статуса в идеологическата и интерперсоналната сфера на идентичността. Съгласно граничните стойности за статусите на психосоциалната идентичност за всяко изследвано лице се определя и водещия статус на общата психосоциална идентичност.

В съответствие със задачите на изследването, 12-те променливи, отразяващи степента на изразеност на всеки статус и 3-те категориални променливи – доминантен статус на идеологическа, интерперсонална и обща психосоциална идентичност, се използват като независими или зависими променливи.

Независимите променливи са пол, възраст, образователно ниво. Възрастта е определена на две нива – средна и горна юношеска възраст – 16-18 и 19-20г. Образователното ниво също се разглежда на две нива – студенти и ученици.

Друга независима променлива е *субективната оценка на семейния доход*. Изследваните юноши трябва да отговорят на въпроса: “Колко заможно е Вашето семейство в сравнение с другите във Вашата страна?”

Субективната оценска на дохода е измерена с помощта на 9-степенна скала (1 = много под средното ниво; 3 = под средното; 5 = средно; 7 = над средното; 9 =

много над средното ниво). При обработката са използвани 3 групи – с ниска (1-3), средна (4-6) и висока (7-9) оценка на дохода. Смятаме субективната оценка за дохода за важна предвид възрастовите особености, характерни за юношеска възраст. Социалното сравнение в юношеска възраст е важен аспект, който оказва влияние както върху самооценката, така и върху самоопределенията на юношите.

Основни статистики

В таблица 14 са представени основните статистики за резултатите на цялата извадка (N=523) по образованите променливи. Теоретичната средна за интерперсоналната и идеологическа идентичност е 24, а за общата идентичност - 48.

Таблица 14. Основни статистики на цялата извадка по образованите променливи

	Минимум	Максимум	Средна стойност	Стандартно отклонение
Идеологическа идентичност				
дифузия	10	42	25,85	5,47
предрешена	8	36	20,02	5,53
мораториум	8	44	27,29	5,60
изградена	13	46	30,70	5,26
Интерперсонална идентичност				
дифузия	8	40	22,36	5,02
предрешена	8	41	16,97	5,89
мораториум	12	45	28,45	5,13
изградена	11	96	32,42	5,75
Обща идентичност				
дифузия	24	81	48,20	8,49
предрешена	16	73	36,98	10,48
мораториум	21	86	55,73	9,44
изградена	34	92	63,03	8,81

В табл. 15 представяме резултатите от теста на Колмогоров-Смирнов за нормалност на разпределението на образованите 12 променливи (N=523).

Таблица 15. Резултати от теста на Колмогоров-Смирнов за разпределението на образованите променливи

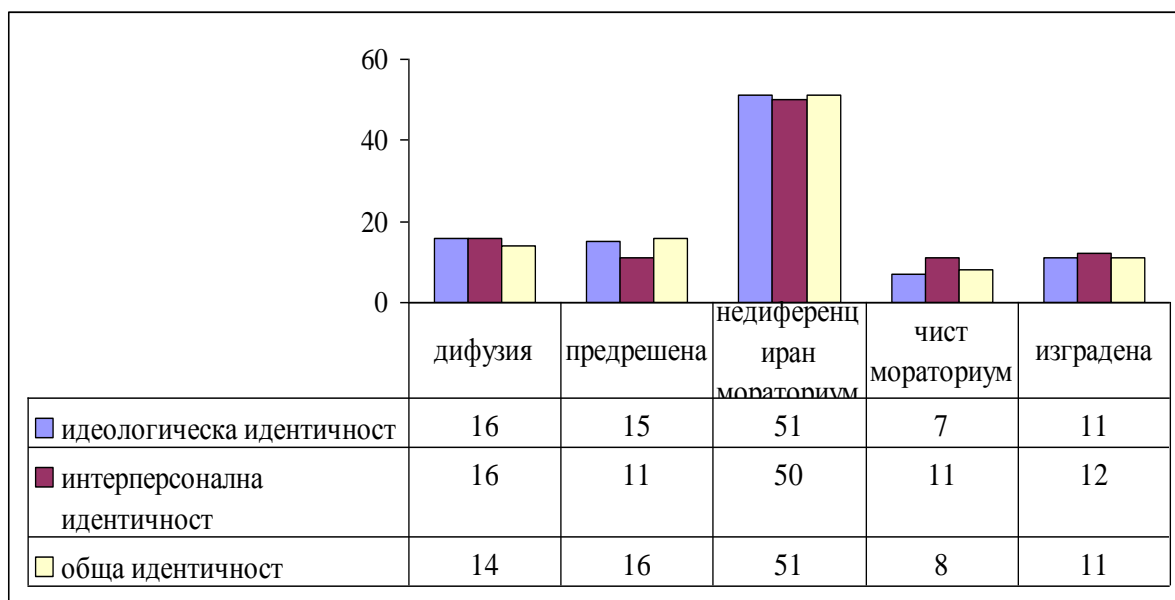
	дифузия	предрешена	мораториум	изградена
Идеологическа				
Z-стойност	1,163	1,210	1,784	1,509
ниво на значимост	,134	,107	,003	,021
Интерперсонална				
Z-стойност	1,611	2,054	1,544	2,225
ниво на значимост	,011	,000	,017	,000
Обща идентичност				
Z-стойност	1,208	1,373	1,190	,905
ниво на значимост	,108	,046	,046	,386

Както се вижда от таблица 15, част от променливите са нормално разпределени, а други не са нормално разпределени. Затова при указване на значимите различия при интерпретация на резултатите са използвани Т-тестът и непараметричният му еквивалент тестът на Ман-Уитни в съответствие с представените тук резултати за променливите.

2.3. Резултати.

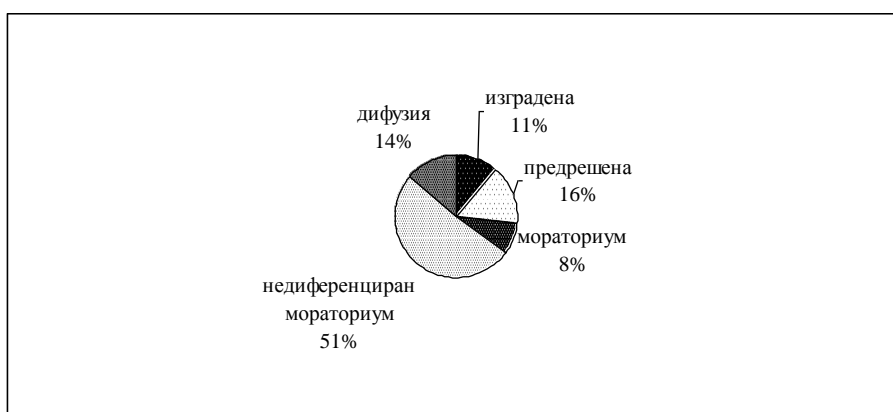
2.3.1. Разпределение на статусите на психосоциална идентичност на българските юноши

Първо представяме разпределението на статусите на идеологическата, интерперсоналната и общата психосоциална идентичност, характерни за цялата извадка от 523 юноши на възраст 16-20 години (средна възраст 17,5 години).

Фигура 4. Разпределение на статусите на идентичността при българските юноши (в %)

Следва да отбележим, че *статусите са аналогично разпределени както в идеологическата, така и интерперсоналната сфера*. Това означава, че разпределението на статусите не зависи от съдържанието на идентичността. Ето защо са анализирани единствено статусите на общата психосоциална идентичност. Половината юноши са в недиференциран мораториум (51%), следвани от тези с предрешена идентичност (16%), в дифузия (14%), с изградена идентичност (11%) и в чист мораториум (8%). На фиг. 5 е представено разпределението на общия статус на психосоциална идентичност в цялата извадка (N=523).

Фигура 5. Разпределение на общия статус на психосоциална идентичност при българските юноши (в%)

Това, което веднага прави впечатление, е силното струпване на изследваните лица в статуса недиференциран мораториум. Половината български юноши са в този статус, като разпределението в останалите статуси е относително равномерно. С известна степен на приблизителност можем да кажем, че от всеки 100 юноши 51 са в недиференциран мораториум, 16 - с предрешена, 14 - в дифузия, 11 - с изградена идентичност и 8 - в чист мораториум.

Ако сумираме процентите на самоопределили се юноши (с изградена и предрешена идентичност) и несамоопределилите се (в мораториум и дифузия), се оказва, че 27% от юношите са се самоопределили, но 73% не са.⁴ Това съотношение е приблизително 1:3 и не се влияе от възрастта или образователното ниво (табл. 16).

Таблица 16. Процентно разпределение на определените и неопределените статуси при българските юноши (N=523; в%)

възраст и образователни групи	статуси							съотнош. определени/неопределени
	изградена	предрешена	определени	чист мораториум	недиференциран мораториум	дифузия	неопределени	
16-18 години	10	16	26	8	50	16	74	≈ 1:3
19-20 години	14	14	28	8	57	7	72	≈ 1:3
ученици	9	17	26	7	49	18	74	≈ 1:3
студенти	14	13	27	10	55	8	73	≈ 1:3

⁴ Основания за това дават както теоретични съображения, така и резултатите от факторния анализ (виж табл. 7 на с. 68.)

2.3.2. Устойчивост на разпределението на статусите на психосоциалната идентичност.

За да отговорим на въпроса доколко разпределението на статусите на психосоциалната идентичност е устойчиво, е направено второ изследване на психосоциалната идентичност през 2004 г. Първото изследване е проведено през 2002 г., а второто – през 2004 г. Структурата на извадките е описана по-долу.

Таблица 17. Структура на извадките от 2002 и 2004 г. (в брой и в %)

	Образователно ниво				Възраст				Общо в брой
	студенти		ученици		16- 18г.		19-21г.		
	жени	мъже	жени	мъже	жени	мъже	жени	мъже	
2002	68	32	59	41	60	40	70	30	
	173		350		417		106		523
2004	50	50	63	37	64	36	50	50	
	115		417		415		117		532

Данните разкриват, че както през 2002 г., така и през 2004 г. има сходство в разпределението на статусите на идеологическа, интерперсонална идентичност и общия статус на психосоциална идентичност.

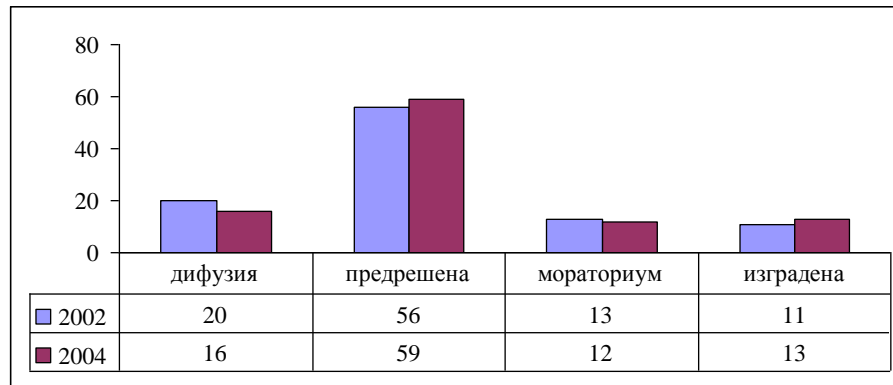
Таблица 18. Разпределение на статусите на идентичност през 2002 и 2004г. (в%).

	Неопределени статуси		Определени статуси	
	дифузия	мораториум	предрешена	изградена
<i>Обща</i>				
2002	20	56	13	11
2004	16	59	12	13
<i>идеологическа</i>				
2002	20	54	15	11
2004	18	52	14	16
<i>интерперсонална</i>				
2002	20	56	13	13
2004	16	59	13	12

Проверката за значими разлики в разпределението на статусите на психосоциална идентичност в двете изследвания, е извършена с χ^2 . За статусите на интерперсоналната идентичност $\chi^2=3,30$ при теоретична стойност 7,81, ($\alpha>0.05$), за идеологическата $\chi^2=6,11$ при теоретична стойност 7,81, ($\alpha>0.05$),

както и по отношение на общия статус на идентичност $\chi^2=3,95$ при теоретична стойност 7,81, ($\alpha>0.05$) в двете изследвания

На фиг.6 е представено разпределението на статусите на обща идентичност в двете извадки – 2002 г. и 2004 г.

Фигура 6, Разпределение на статусите на обща идентичност сред българските юноши през 2002 и 2004 г. (в%).

Сравнителният анализ на данните от двете изследвания относно общия статус на идентичност очертава следните тенденции:

- 1) *Мораториумът* е доминиращ статус както през 2002 г., така и през 2004 г. В него са 56%, респ. 59% от изследваните лица през 2002 г., респ. 2004 г.
- 2) *Дифузията* е вторият по честота статус. Този статус е характерен за 16% от българските юноши през 2002 г. и за 20% от юношите през 2004г.
- 3) *С предрешена идентичност* са 13%, респ.12 % от юношите през 2002г. в сравнение с 2004 г.
- 4) Юношите с *изградена идентичност* са 11% през 2002 г. и 13% през 2004г.

Съществуващите различия в честотата на отделните статуси са незначителни от статистическа гледна точка. Всичко това показва, че *разпределението на статусите на психосоциална идентичност на българските юноши има устойчив характер, което потвърждава нашите очаквания.*

Ако статусите бъдат групирани от гледна точка на дименсията наличие или отсъствие на обвързаност или самоопределеност, отново се установява, че резултатите от 2004 г. кореспондират с тези, получени през 2002 година. През 2002 г. съотношението самоопределили се към несамоопределили се юноши е приблизително 1:3 (съотв. 27% и 73%), като повече от половината от

изследваните лица са класифицирани в статуса мораториум (виж табл. 19). През 2004 г. това съотношение се запазва – юношите с определени статуси на идентичност са 25%, а тези в неопределени – 75%. Резултатите са аналогични и за двете сфери на психосоциална идентичност – идеологическа и интерперсонална

Можем да заключим, че както разпределението на статусите, така и съотношението между определените срещу неопределените статуси, е устойчиво. В следващите параграфи анализираме влиянието на различни променливи върху статусите на психосоциалната идентичност, като използваме извадката от 2002 г.

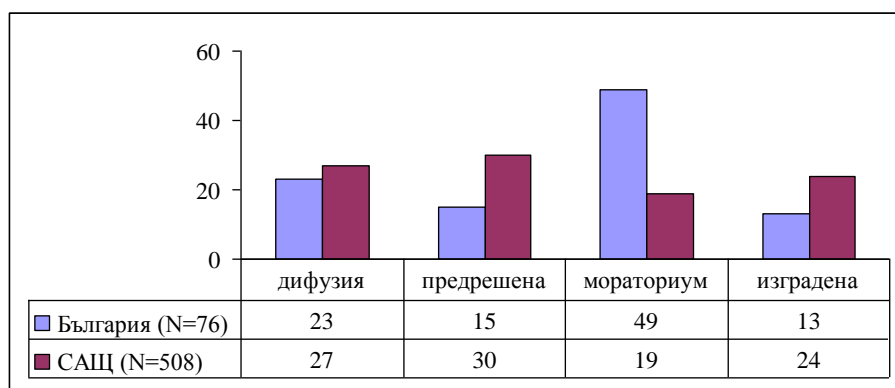
2.3.3. Влияние на социалния контекст върху статусите на психосоциална идентичност – кроскултурно сравнение

За целите на кроскултурно сравнение, в този параграф са обединени статусите на чист и недиференциран мораториум така, че разглеждаме и сравняваме четирите статуса - изградена идентичност, предрешена идентичност, мораториум и дифузия. Имаме две причини за това обединяване. Първата е изведеното правило за обединяване на транзитивните статуси, а втората е фактът, че в изследванията в държави със стабилно социо-икономическо развитие не са представени отделно данни за процентното разпределение на юноши в чист и недиференциран мораториум, защото там не се наблюдават значими струпвания⁵. Трето, както отбелязват авторите на методиката, недиференцирания мораториум е транзитивен статус, който лежи между предрешената идентичност и мораториума, но показва по-голямо сходство с характеристиките на мораториума.

Подробно представяме сравнението на разпределението на статусите на идентичността при юноши в България и в САЩ, за които възрастта на изследваните лица е изравнена и за които разполагаме с данни за разпределението на статусите на идентичност. Въпросът, на който търсим отговор, е съществува ли различие в разпределението на статусите на психосоциалната идентичност на юношите в България и САЩ. Представяме резултати от сравнение на ученици от 9 и 12 клас като входно и изходно ниво на гимназиалния курс на обучение и сравнение между извадки от първокурсници в България и САЩ. Всички извадки са изследвани с въпросника ВОИСПИ (данните са взети от Adams et al., 1989).

⁵ Нещо повече, в изследвания в Нова Зеландия (Kroger, 1993a, 1993b) и Турция (Kumru & Thopson, 2003) в периоди на социално-икономически промени също не се отчита такова струпване на лица в транзитивен статус на идентичност. Тези данни не са приведени тук поради различия във възрастта на изследваните лица.

На фиг. 7 е илюстрирано разпределението на статусите на идентичност в 9 клас в България и САЩ.

Фигура 7. Разпределение на статусите на идентичност в 9 клас в България и САЩ (в %)

Наблюдава се значимо кроскултурно различие в разпределението на статусите на идентичност ($\chi^2=35.45$, $\alpha<0,05$). В дифузията не се отбелязват големи различия. В дифузията в България са 23%, в САЩ - 27% от деветокласниците. С предрешена идентичност са два пъти по-малко български юноши (15% срещу 30% в САЩ). В мораториум са два пъти и половина повече български в сравнение с американски деветокласници (49% и 19% респективно). С изградена идентичност са два пъти по-малко от българските в сравнение с американските деветокласници (13% срещу 24%).

При българските ученици се наблюдава неравномерно разпределение на статусите на идентичността. Половината ученици от 9 клас в България са в мораториум. В САЩ статусите са разпределени относително равномерно. Основните различия между българските и американските ученици са в статусите изградена, предрешена идентичност и мораториум. *Два и половина пъти повече български ученици са в мораториум. Два пъти по-малко български деветокласници са с предрешена и изградена идентичност.*

Интерес представлява също съотношението на определените статуси на идентичността (изградена и предрешена) срещу неопределените (мораториум и дифузия).

Таблица 19. Самоопределили се срещу несамоопределили се деветокласници в България и САЩ (в %)

България		Съотно- шение	САЩ		Съотно- шение
неамо-	Несамо-		несамо-	само-определени	

определени	определени		определени		
72	28	≈3:1	46	54	≈1:1

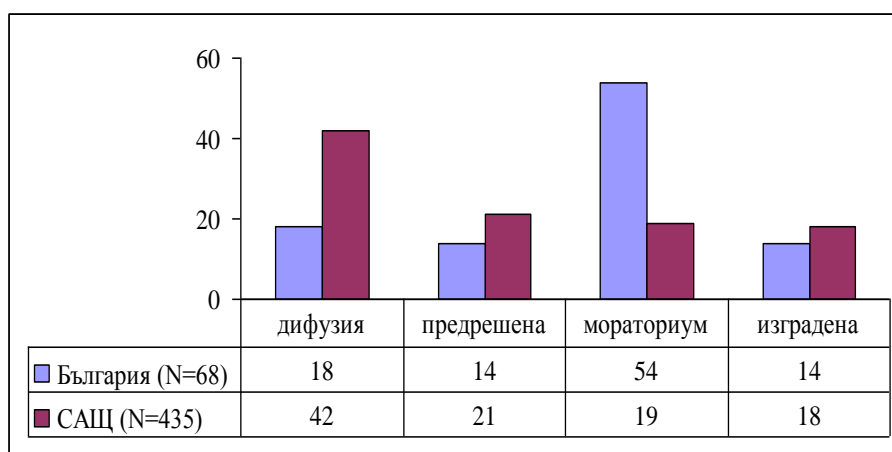
Следва да се отбелсжат два основни момента: 1) Диспропорцията в съотношението определени и неопределени статуси в България е очевидна при съпоставяне с равномерното разпределение в американската извадка. 2) Самоопределени са два пъти по-малко български деветокласници в сравнение с американските. Несамопределените български деветокласници са един път и половина повече в сравнение с американските.

Таблица 20. Рангове на 4-те статуса на общата идентичност при ученици от 9 клас в България и САЩ

	дифузия	предрешена	мораториум	изградена
България	2	3	1	4
САЩ	2	1	4	3

От ранговата таблица се вижда, че най-много от деветокласниците в България са в мораториум, след това в дифузия, с предрешена и изградена идентичност. В САЩ ранговете са предрешена идентичност, дифузия, изградена идентичност и мораториум. Мораториумът заема първа позиция при българските деветокласници и на четвърта при американските. Предрешената идентичност, която в България е с трети ранг, в САЩ заема първи.

На фиг. 8 представяме данните за разпределението на статусите на идентичността при абитуриенти в България и САЩ.

Фигура 8. Разпределение на статусите на идентичност при абитуриенти в България и САЩ (в %)

Разпределението на статусите в двете извадки разкрива значими различия ($\chi^2=41,94$; $\alpha<0,05$). При това сравнение отново се вижда неравномерното разпределение на статусите в България и относително нормалното им разпределение в американската извадка. Различията между двете извадки са в

статусите дифузия, мораториум и предрешена идентичност. Почти три пъти повече от българските дванадесетокласници са в мораториум (54% срещу 19% респ.). Два пъти по-малко са българските ученици с предрешена идентичност и в дифузия (14% срещу 21% и 18% срещу 42% респ.). Резултатът е аналогичен със сравнението на ученици от 9 клас относно предрешената идентичност и мораториума. Промяната е в различието между изградената идентичност и дифузията. В сравнението между деветокласници няма различие в дифузията, а два пъти по-малко от българските ученици в 9 клас са с изградена идентичност. В 12 клас вече не се наблюдава различие в изградената идентичност между българските и американските ученици. Обратно - два пъти по-малко български ученици са в дифузия.

Съотношението между самоопределилите се срещу несамоопределилите се абитуриенти в България и САЩ е по-различно, отколкото съотношението, отбелязано при деветокласниците.

Таблица 21. Самоопределили се срещу несамоопределили се абитуриенти в България и САЩ (в %)

България		съотн	САЩ		съотн
несамоопределили	несамоопределили		несамоопределили	самоопределили	
72	28	3:1	61	39	1,5:1

1) В България несамоопределилите се абитуриенти са повече (72%) от тези в САЩ (61%); 2) В България самоопределилите се абитуриенти са по-малко от тези в САЩ - 28% срещу 39%; 3) Потвърждава се силната поляризация между определените и неопределените статуси на идентичността сред българските абитуриенти (1:3 срещу 1:1,5). И двата посочени тук резултата потвърждават тенденциите, отбелязани при съпоставянето на български и американски деветокласници.

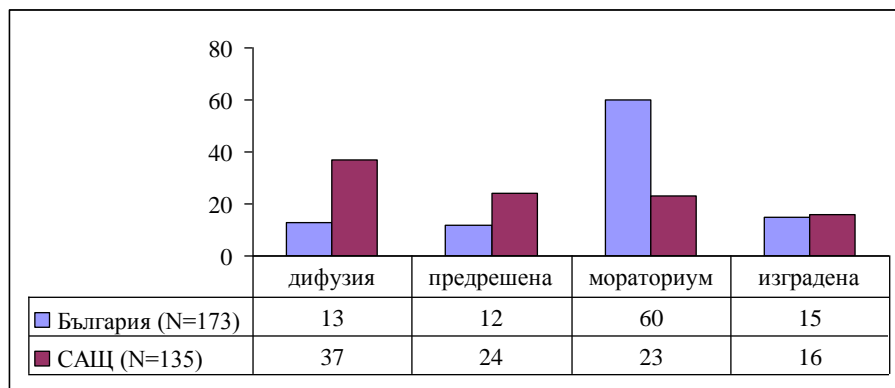
Таблица 22. Рангови места на 4-те статуса на общата идентичност при български и американски ученици в 12 клас

	дифузия	предрешена	мораториум	изградена
България	2	3½	1	3½
САЩ	1	2	3	4

В България най-много абитуриенти са в мораториум, в САЩ в дифузия. Българските абитуриенти на второ място са в дифузия, американските с предрешена идентичност. При българските абитуриенти предрешената и

изградената идентичност заемат еднакъв ранг. При американските абитуриенти 3 ранг има мораториума, а 4 изградената идентичност.

На фиг. 9 представяме резултатите от сравнението на студенти от първи курс в България и САЩ.

Фигура 9. Разпределение на статусите на идентичност при студенти първокурсници в България и САЩ. (в %)

Впечатление правят няколко факта. Различието между българските и американските студенти се отнася до статусите мораториум, предрешена идентичност и дифузия. При това: 1) Дифузията е два пъти и половина по-слабо изразена при българските студенти, отколкото при американските - 13% срещу 37%. 2) Предрешената идентичност е два пъти по-слабо изразена при българските студенти в сравнение със студентите от САЩ - 12% срещу 24%. 3) Мораториумът е повече от два пъти по-силно изразен при българските студенти в сравнение с тези от САЩ - 60% срещу 23%. 4) Изградената идентичност е почти еднакво изразена при българските студенти и студентите в САЩ - 15% и 16% респ.

Процентното разпределение на статусите в американската извадка е значително по-равномерно, отколкото в българската. В България повече от половината студенти са в мораториум и само една десета с предрешена идентичност. *Три пъти по-малко български студенти са в дифузия. Близко три пъти повече български студенти са в мораториум. Два пъти по-малко български студенти са с предрешена идентичност.*⁶

Таблица 23. Самоопределили се срещу несамоопределили се първокурсници в България и САЩ (в %)

⁶ В допълнение за мястото на предрешената идентичност в САЩ едно изследване разкрива, че 75% от студентите първи курс в колеж са в статус предрешена идентичност, 10% са в дифузия, 14,6% в мораториум и 0,4% с изградена идентичност. (Van Wicklinet al., Internet)

България		съотн.	САЩ		съотн.
несамоопределени	самоопределени		несамоопределени	самоопределени	
73	27	3:1	60	40	1,5:1

1) В България лицата с неопределена идентичност са почти 3 пъти повече от тези с определена идентичност (27% срещу 73%). Подобна диспропорция не се наблюдава в американската извадка. Съотношението между статусите определени/неопределени в българската и американската извадка е 1:1,5; 2) Другият основен момент е, че почти два пъти по-малко български първокурсници са се самоопределили в сравнение с американските (28% срещу 40%), като повече от българските първокурсници са несамоопределени при съпоставяне с американските (72% срещу 60%).

Таблица 24. Рангови места на 4-те статуси на общата идентичност при студенти 1 курс в България и САЩ

	дифузия	предрешена	мораториум	изградена
България	3	4	1	2
САЩ	1	2	3	4

В България най-много студенти са в мораториум, след това с изградена идентичност, в дифузия и с предрешена идентичност. Най-много от студентите в САЩ са в дифузия, след това с предрешена идентичност, в мораториум и с изградена идентичност. Мораториумът, който при българските студенти е с първи ранг, е с трети при американските първокурсници. Предрешената идентичност, която заема втора позиция в САЩ, в България е на четвърта. Дифузията, която сред българските първокурсници е на трето място, е на първо място при американските първокурсници.

Резултатите потвърждават хипотеза 1б. Представените сравнения открояват три основни момента. 1) Мораториумът заема водеща позиция в България и в трите представени извадки (9 и 12 клас и 1 курс). В съответните възрастови групи в САЩ доминират статусите дифузия и предрешена идентичност. 2) При всички направени сравнения се наблюдава неравномерно разпределение на определените срещу неопределените статуси на идентичност в България (1:3) и относително равномерното им разпределение в САЩ (1:1,5). В България това съотношение се запазва постоянно, докато в САЩ има динамика в разпределението им (виж табл. 2). 3) Независимо от образователното ниво в

България процентът на несамоопределили се юноши е по-висок, отколкото в САЩ (72, 72, 73 срещу 46, 61, 60 респ.).

2.3.4. Влияние на индивидуалните променливи върху статусите на психосоциална идентичност

Влияние на пола върху статусите на идентичност

Резултатите от параметричния и непараметричния тест за влиянието на пола върху статусите на идентичност е представено в табл. 25.

Таблица 25. Z и T-стойности за влиянието на пола върху статусите на идеологическата и интерперсоналната идентичност и общия статус на психосоциална идентичност

	Z-стойност	ниво на значимост	T-стойност	ниво на значимост
Идеологическа идентичност				
изградена	-,039	,969	,091	,927
мораториум	-4,060	,000	4,132	,000
предрешена	-1,520	,128	-1,697	,090
дифузия	-,600	,128	,444	,657
Интерперсонална идентичност				
изградена	-,118	,906	,405	,686
мораториум	-1,428	,153	1,290	,112
предрешена	-,156	,876	-,628	,530
дифузия	-,667	,505	-,607	,544
Общ статус на психосоциална идентичност				
изградена	-3,71	,710	,131	,896
мораториум	-3,378	,001	3,291	,001
предрешена	-,968	,333	-1,257	,209
дифузия	-,200	,842	-,079	,937

Статистически значимо различие в степента на изразеност на статусите по пол е установено само за идеологическия и общия мораториум. Средните стойности по променливите идеологически и общ мораториум, върху които полът оказва влияние, са отразени в таблица 27. И идеологическият, и общият мораториум, са по-силно изразени при жените (вж. Табл. 26).

Таблица 26. Средни стойности на идеологическия и общия мораториум при мъжете и жените

	идеологически мораториум	общ мораториум
Мъже	26,03	54,02
Жени	28,07	56,79

Вторият въпрос е съществува ли статистически значимо различие в разпределението на статусите на идентичността при двата пола. Не е установено статистически значимо различие в разпределението на статусите на идентичност

при двата пола ($\chi^2=6,28$ при гранична стойност 7,81 и α 0,05). Тъй като за всички останали десет променливи с изключение на идеологическия мораториум и общия мораториум не се наблюдава различие по пол нито в степента на изразеност на статусите, нито в разпределението им, при представянето на резултатите в следващите параграфи няма да разделяме изследваните лица по пол.

Влияние на възрастта върху статуса на идеологическа, интерперсонална и обща идентичност

За проследяване влиянието на възрастта изследваните лица са разпределени в две групи - от 16 до 18 години и от 19 до 20 години. Това групиране е направено с цел по-ясно акцентирание върху възрастовите различия в средна и горна юношеска възраст. Резултатите от статистическата проверка при използване на възрастта като групираща променлива са представени в табл. 27.

Таблица 27. Z и T-стойности за влиянието на възрастта върху статусите на идеологическа, интерперсонална и обща идентичност.

	Z-стойност	ниво на значимост	T-стойност	ниво на значимост
<i>Идеологическа идентичност</i>				
изградена	-2,342	,019	-2,719	,007
мораториум	-1,525	,127	1,436	,152
предрешена	-3,849	,000	4,131	,000
дифузия	-2,488	,013	2,468	,014
<i>Интерперсонална идентичност</i>				
изградена	-2,132	,033	-1,649	,100
мораториум	-,095	,924	,115	,908
предрешена	-,943	,346	,882	,378
дифузия	-1,134	,257	1,207	,228
<i>Общ статус на идентичност</i>				
изградена	-2,966	,001	-2,825	,005
мораториум	-,862	,389	,903	,367
предрешена	-,862	,389	2,652	,008
дифузия	-2,364	,018	2,309	,021

Средните стойности на променливите, върху които възрастта оказва значение в средна и горна юношеска възраст, са както следва:

Таблица 28. Средни стойности на идеологическия и общ мораториум при мъжете и жените

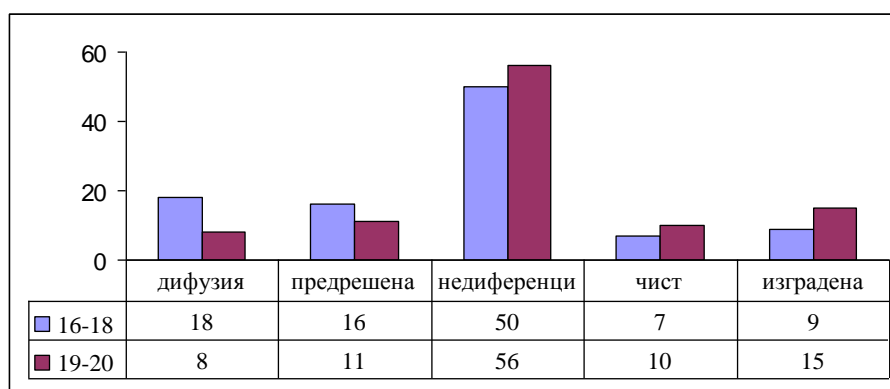
	<u>16-18 г.</u>	<u>19-20г.</u>
идеологическа дифузия	26,14	24,68
идеологическа предрешена	20,52	18,07
идеологическа изградена	32,22	33,25
интерперсонална изградена	32,22	33,25
обща дифузия	48,63	46,51
обща предрешена	37,59	34,58

Обща изградена	62,49	65,18
----------------	-------	--------------

Както се вижда от представените резултати, в средна юношеска възраст (16-18г.) значимо по-силно изразени са статусите идеологическа дифузия и обща дифузия и идеологическа предрешена и обща предрешена идентичност, отколкото в горна юношеска възраст (19-20г.). Значимо по-слабо изразени са идеологическа изградена, интерперсоналната изградена и общата изградена идентичност.

Възрастта оказва значимо влияние върху изграждането на идеологическата идентичност. В горна юношеска възраст са по-слабо изразени дифузията и предрешената идентичност, а изградената идентичност е по-силно изразена, отколкото в средна юношеска възраст. Това води до извода, че *възрастта е фактор, който влияе върху процеса на формиране на идентичността.* Отбелязаното влияние на възрастта върху общия статус на идентичността се дължи основно на промените в идеологическата сфера. В идеологическата сфера в горна юношеска възраст има различия и в изградената идентичност, и в предрешената идентичност, и дифузията в сравнение със средна юношеска възраст. В интерперсоналната сфера значими различия се наблюдават само за изградената идентичност. Вероятно при изграждането на интерперсоналната идентичност влияние оказват и личните взаимоотношения, без да са в пряка зависимост само от възрастта. Трябва да отбележим, че *възрастта не оказва влияние върху изразеността на идеологическия и общия мораториум.*

На фиг. 10 е представено разпределението на статусите на идеологическата идентичност в средна и горна юношеска възраст.

Фигура 10. Разпределение на статусите на идеологическата идентичност при 16-18 и 19-20 годишни юноши (в %)

В разпределението на статусите на идеологическа идентичност в средна и горна юношеска възраст се наблюдава значимо различие ($\chi^2=14,31$; $\alpha<0,05$). Както се вижда от графика 9: 1) Идеологическата дифузия е по-силно изразена в средна (18%) спрямо горна юношеска възраст (8%). 2) Идеологическата предрешена идентичност е по-силно изразена при 16-18 годишните в сравнение с 19-20 годишните (16% срещу 11% респективно). 3) Недиференцираният мораториум е по-нисък в средна (50%), отколкото в горна юношеска възраст (56%). 4) В чист идеологически мораториум са 7% от лицата в средна и 10% от тези в горна юношеска възраст. 5) С изградена идеологическа идентичност са по-малко лица в средна спрямо горна юношеска възраст (9% и 15% респ.);

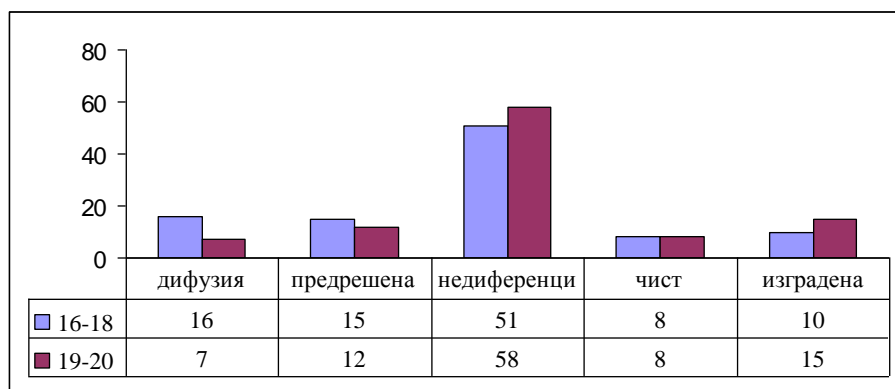
Възрастта влияе и върху ранговото разпределение на статусите на *идеологическа* идентичност.

Таблица 29. Рангови места на 4-те статуса на идеологическа идентичност в средна и горна юношеска възраст.

	дифузия	предрешена	недифереци ран мораториум	чист мораториум	изградена
16-18 годишни	2	2	1	4	3
19-20 годишни	4	3	1	5	2

В средна юношеска възраст най-много лица са в идеологически недиференциран мораториум, след това в дифузия и с предрешена идентичност, с изградена идентичност и в чист мораториоум. В горна юношеска възраст се запазва водещ рангът на идеологическия недиференциран мораториум. На второ място идва изградената идентичност (от 3 позиция в средна юношеска възраст), на трето място - предрешената идентичност, след това дифузията (от 2 позиция в средна юношеска възраст). На последно място е чистият мораториум. Ще отбележим, че *идеологическият мораториум заема неизменно първа рангова позиция и в средна, и в горна юношеска възраст, а чистият мораториум и в двете групи се нарежда на последно място.*

Данните за *общия статус на идентичността* са представени на фиг. 11.

Фигура 11. Разпределение на общите статуси на психосоциална идентичност при 16-18 и 19-20 годишните (в %)

В разпределението на общите статуси на идентичността в средна и горна юношеска възраст се наблюдава значимо различие ($\chi^2=10,23$; $p<0,05$): 1) В средна юношеска възраст дифузията е два пъти по-силно изразена в сравнение с горна юношеска възраст (16% срещу 7%). 2) Предрешената идентичност е по-силно изразена в средна юношеска възраст - 15% срещу 12% в горна. 3) Недиференцираният мораториум и в средна, и в горна юношеска възраст, е характерен за повече от половината юноши – 51% и 58% респективно; 4) Броят на лицата в чист мораториум е еднакъв в средна и в горна юношеска възраст - 8%; 5) Изградената идентичност е по-слабо изразена в средна в сравнение с горна юношеска възраст (10% срещу 15% респективно).

На основата на това процентно разпределение е оформена рангова таблица, отразяваща честотата на отделните статуси в двете възрастови групи.

Таблица 30. Рангови места на отделните статуси по променливата общ статус на психосоциална идентичност в средна и горна юношеска възраст

	дифузия	предрешена	недиференцир ан мораториум	чист мораториу м	изградена
16-18 годишни	2	3	1	5	4
19-20 годишни	5	3	1	4	2

Тук отново обръщаме внимание на водещата позиция на обцията недиференциран мораториум и в средна, и в горна юношеска възраст. В средна юношеска възраст най-голяма част от лицата са в недиференциран мораториум, после в дифузия, с предрешена, с изградена идентичност и в чист мораториум. В горна юношеска възраст най-висок ранг отново има статусът недиференциран мораториум. На второ място е изградената идентичност. Предрешената идентичност и дифузията запазват същия ранг като в средна юношеска възраст.

Четвърти ранг заема чистият мораториум, който в средна юношеска възраст има пети ранг. На последно място идва дифузията, която се сменя от 2-ри ранг в средна юношеска възраст. Не се наблюдава промяна в ранговете на недиференцирабния мораториум и предрешената идентичност в зависимост от възрастта

Влияние на образователното ниво върху статуса на идеологическа, интерперсонална и обща идентичност

Изследваните лица освен по възраст са обособени и в две групи спрямо образователното ниво - ученици и студенти. Основание за това е от една страна фактът, че съгласно образователните изисквания в страната в 10 клас например се обучават ученици на 16, 17 и 18 годишна възраст. Ученици на същите години има и в 11 клас, а сред студентите има 17-18 годишни. Това размива резултатите при групиране на изследваните лица в две възрастови групи. От друга страна по-важното основание за разделянето на изследваните лица на ученици и студенти е техния различен статус. Предполагаме, че и очакванията, и възможностите, и самоприемането, се различават при двете групи. Докато учениците в по-висока степен са свързани със семействата си и необходимостта да завършат гимназия, перспективите пред студентите са различни. Висшето образование е плод на личен избор. Последните промени в законодателството днес ограничават до известна степен достъпа до висше образование, налагайки такса обучение за всички студенти. Този финансов аспект редом с промените в светогледа на студентите добавя и други измерения към възрастовите различия. Студентите разполагат с повече автономност и възможности за изпробване на жизнените алтернативи. Самите студенти от своя страна не само възрастово, но и социално, са по-близо до етапа на себerealизация.

Резултатите за влиянието на образователното ниво върху статусите на психосоциална идентичност са представени в табл. 31.

Таблица 31. Z и T-стойности за влиянието на образователното ниво върху статусите на идеологическа, интерперсонална и обща идентичност.

	Z-стойности	Ниво на значимост	T-стойности	Ниво на значимост
<i>Идеологическа идентичност</i>				
изградена	-1,540	,123	1,657	,098
мораториум	-,898	,369	-,652	,515
предрешена	-4,283	,000	-4,502	,000
дифузия	-2,808	,005	-2,634	,009

<i>Интерперсонална идентичност</i>				
изградена	-2,587	,010	1,873	,062
мораториум	-,140	,888	-,908	,922
предрешена	-2,448	,014	-2,533	,012
дифузия	-1,973	,048	-2,127	,034
<i>Общ статус на психосоциална идентичност</i>				
изградена	-2,819	,005	2,384	,017
мораториум	-,637	,524	-1,337	,182
предрешена	-3,609	,000	-3,789	,000
дифузия	-3,075	,002	-2,967	,003

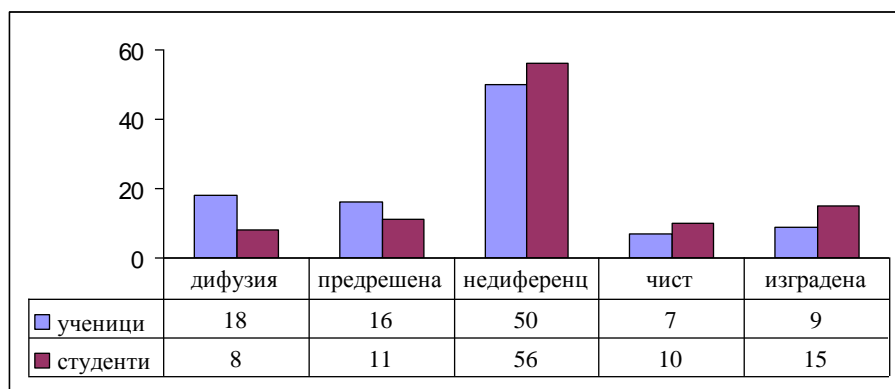
Средните стойности на променливите, върху които образователното ниво оказва влияние, са представени в таблица 32:

Таблица 32. Средни стойности на отделните променливи при ученици и студенти.

	ученици	студенти
идеологическа дифузия	26,29	24,95
идеологическа предрешена	20,77	18,50
интерперсонална дифузия	22,68	21,69
интерперсонална предрешена	17,43	16,05
интерперсонална изградена	32,09	33,09
обща дифузия	48,97	46,65
обща предрешена	38,19	34,54
обща изградена	62,39	64,34

Както се вижда от таблицата, образователното ниво оказва влияние върху изразеността на статусите на идеологическа, интерперсонална и обща идентичност. При учениците са по-силно изразени статусите дифузия и предрешена идентичност както в идеологическата, така и в интерперсоналната и общата идентичност. По-слабо изразени са интерперсоналната изградена и общата изградена идентичност. *Влиянието на образователното ниво се изразява в по-слаба изразеност на статусите идеологическа, интерперсонална и обща дифузия и предрешена идентичност и по-силна изразеност на интерперсоналната и общата изградена идентичност.*

На фиг. 12 е представено разпределението на общите статуси на психосоциална идентичност при студентите и учениците. При проверка за влиянието на образователното ниво върху разпределението на статусите на идентичността резултатът е $\chi^2=9,04$ ($p<0,05$).

Фигура 12. Разпределение на общия статус на психосоциална идентичност при ученици и студенти (в%)

1) Дифузията е два пъти по-силно изразена при учениците в сравнение със студентите (18% срещу 8%); 2) Предрешената идентичност е по-силно изразена сред учениците (16%), отколкото сред студентите (11%); 3) Недиференцираният мораториум е почти еднакво представен и обхваща половината от учениците (50%) и повече от половината студенти (56%); 4) Чистият мораториум е по-слабо представен сред учениците (7%), отколкото при студентите (10%); 5) Изградената идентичност е значително по-ниска при учениците (9%), отколкото при студентите (15%).

Таблица 33. Рангове на отделните статуси по променливата общ статус на психосоциална идентичност при учениците и студентите

	дифузия	предрешена	недиференци ран мораториум	чист мораториум	изградена
Ученици	2	3	1	5	4
Студенти	5	3	1	4	2

Както учениците, така и студентите, най-често са в недиференциран мораториум. За учениците ранговете подреждат отделните статуси както следва - дифузия, предрешена, изградена идентичност и мораториум. При студентите втори ранг има изградената идентичност, която има 4-ти ранг при учениците. Предрешената идентичност заема трети ранг и при учениците, и при студентите. Изградената идентичност има 4 ранг при учениците, но втори - при студентите. Чистият мораториум при учениците има 5 ранг, а при студентите – 4-ти. Дифузията при студентите е с 5-ти ранг, а при студентите – 2-ри. В ранговете на недиференцирания мораториум и предрешената идентичност не се наблюдава промяна в зависимост от образователното ниво както и при възрастта.

Идеологическият, интерперсоналният и общият недиференциран мораториум, се запазват като водещ статус и в средна, и в горна юношеска

възраст, както при учениците, така и при студентите, като не е отбелязано различие в изразеността му в двете групи.

Влияние на субективната оценка на семейния доход върху статусите на идентичност на българските юноши

Субективната оценка на семейния доход е измерена с 9-степенна скала. Групиращата променлива за дохода е въведена както следва: 1, 2, 3 - нисък доход; 4, 5, 6 - среден; 7, 8 и 9 - висок доход. Влиянието на субективната оценка на дохода върху статусите на идентичност е направено за контрастните групи на юноши със ниска и висока оценка на дохода. Резултатите от Т-теста за наличието или отсъствието на различия в средните стойности на 12-те променливи, измерващи статусите, са представени на табл. 37.

Таблица 34. Т и Z стойности от сравнението на групи юноши с оценка за семейния доход като нисък и висок за различните статуси на идеологическа, интерперсонална и обща психосоциална идентичност (N=271)

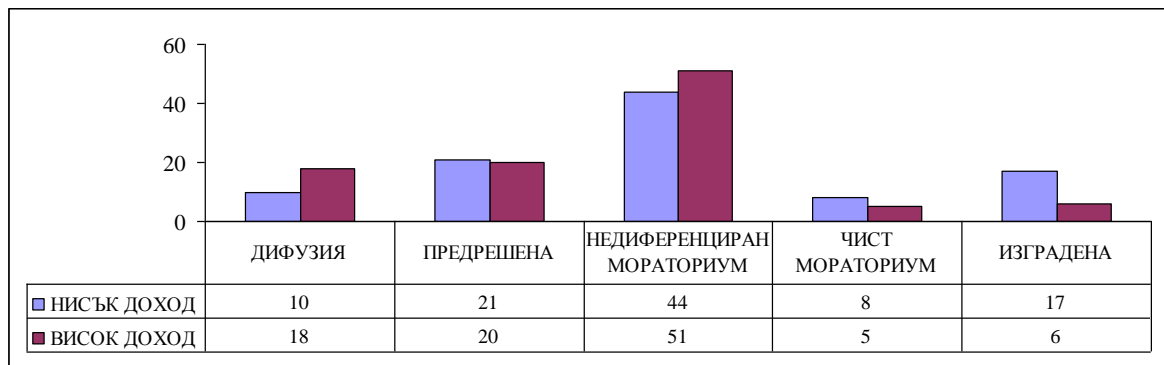
	Идеологическа идентичност				Интерперсонална идентичност				Обща идентичност			
	Диф.	Пред.	Мор.	Изгр.	Диф.	Пред.	Мор.	Изгр.	Диф.	Пред.	Мор.	Изгр.
T	-1,20 ,232	-,460 ,646	-,79 ,430	1,78 ,078	-2,38 ,019	-,13 ,894	-1,11 ,269	1,98 ,049	-2,12 ,036	-,31 ,036	-1,03 ,304	2,24 ,027
Z	-1,22 ,221	-,49 ,627	-,69 ,488	-1,41 ,158	-2,18 ,029	-,03 ,957	-1,32 ,188	-1,92 ,055	-1,76 ,078	-,19 ,849	-1,20 ,232	-1,96 ,050

От таблица 34 става ясно, че степента на субективната оценка на дохода не оказва влияние върху идеологическата, а само върху интерперсоналната и общата идентичност. При това средните стойности на интерперсоналната дифузия са по-високи при юношите, определили доходите си като високи, отколкото при тези, определили доходите си като ниски (23,27 срещу 21,34). Средните стойности на общата дифузия са по-високи при юношите, оценили дохода си като висок, отколкото при тези, оценили го като нисък (56,79 срещу 49,43). При юношите, определили доходите си като високи, общата дифузия е по-силно изразена, отколкото при юношите, определящи доходите си като ниски.

Средната стойност на интерперсоналната изградена идентичност при юношите, които смятат, че имат високи доходи, е по-ниска отколкото при тези, които определят доходите си като ниски (31,66 срещу 33,28). Средната стойност на общата изградена идентичност също е по-ниска при юношите с високи доходи,

отколкото при тези с ниски (62,05 срещу 65,23). Юношите, които оценяват доходите си като ниски, са с по-изразена изградена идентичност от юношите, които оценяват доходите си като високи.

Влиянието на оценката за дохода върху разпределението на статусите на идентичност е представено на фиг. 13.

Фигура 13. Разпределение на статусите на психосоциална идентичност при юношите, определили дохода си като нисък и висок

Резултатите потвърждават предположението ни и позволяват то да бъде конкретизирано: Субективната оценка на семейния доход не влияе върху статуса на идеологическата идентичност. Тя оказва влияние единствено върху статуса дифузия и изградена идентичност в интерперсоналната сфера и в общата идентичност. Юношите, които определят доходите си като ниски, са с по-силно изразена интерперсонална и обща изградена идентичност и с по-слабо изразена интерперсонална и обща дифузия. С други думи, ниската субективна оценка на дохода стимулира самоопределянето, а високата – го задържа. Оценката на дохода не влияе върху предрешената идентичност и мораториума.

2.4. Интерпретация на резултатите

Разпределение на статусите на психосоциална идентичност

Както показват получените резултати при изследваните български юноши има неравномерно разпределение на статусите на идентичността. Недиференцираният мораториум доминира отчетливо (51%), следван от предрешената идентичност (16%), дифузията (14%), изградената идентичност (11%) и чистия мораториум (8%). С други думи, потвърждава се хипотеза 1а за доминиране на статусите мораториум и дифузия над изградената и предрешената идентичност.

Какво означава фактът, че половината български юноши са в недиференциран мораториум (51%)? Недиференцираният мораториум се различава от чистия мораториум по това, че има някои сходства с предрешената идентичност. Той представлява *преходен* статус от предрешена идентичност към мораториум. Въпреки това недиференцираният мораториум по степен на активност е по-близо до чистия мораториум, отколкото до предрешената идентичност. Юношите в недиференциран мораториум имат сходни когнитивни, емоционални и поведенчески модели с тези в чист мораториум (Adams et al., 1989). В съдържателен план юношите в недиференциран мораториум се опитват да скъсат с приетите от родителите ценности и цели и да започнат да определят сами ролите, нормите и ценностите, с които ще се идентифицират.

Доминирането на статуса недиференциран мораториум в България днес е показателно. Адаптацията на 51% от българските юноши към ситуацията на социални и икономически промени в България днес се изразява в преход от предрешена идентичност или от приетите от родителите обвързаности към изследователска активност и експериментиране със социалните норми и роли, което характеризира мораториума. Тази активност обаче не е силно изразена. При недиференцираният мораториум изпробващото и изследователското поведение е белязано от известна ограниченост и затвореност. Недиференцираният мораториум, който сам по себе си е преходен статус, отразява **процеса на прехода** – от “скъсване” с родителските ценности и цели към търсенето на себе си. Половината от изследваните български юноши се опитват да определят себе си в социума, но тяхното търсене няма особен размах; тяхната изследователска активност е ограничена от рамките на социалния контекст и вероятно поради това не е особено висока.

Може да се предположи, че недиференцираният мораториум характеризира начина на адаптация на юношата към съвременните социални условия в България, към ситуацията на преход към демократично общество. Най-вероятно високата честота на недиференцирания мораториум отразява възприемането от юношите на реалностите на българския социум в момента - полето на социалните възможности се перцептира от юношата като непрогнозируемо, бързо променящото се, неясно структурирано и не е особено широко. Това води до стесняване и ограничаване на самата изследователска активност. Повече от половината юноши предпочитат да запазят своята “откритост” към променящата

се социална ситуация, без да проявяват висока изследователска активност и без да се ангажират със съществени жизнени избори.

Само 8% от изследваните юноши се намират в статус чист мораториум, който се характеризира с висока степен на изследователска активност. Същността на чистия мораториум се изразява в това, че юношите сами активно експериментират с различните възможности, които им предоставя социалният контекст. Важно е обаче да се подчертае, че при българските юноши статусът чист мораториум е много по-слабо изразен в сравнение с недиференцирания мораториум – 8% срещу 51% респ. Това означава, че условието за самоопределяне – високата изследователска активност - е налице само при 8% от юношите. Повече от половината от българските юноши не проявяват достатъчна изследователска активност макар вече да не са под влиянието на авторитета на родителите си. Те все още не търсят активно възможности да определят себе си.

16% от изследваните българските юноши са с предрешена идентичност. Родителите играят особена роля при формирането на идентичността на юношите, защото първоначално юношите споделят родителските ценности и цели. Те постепенно се откъсват от родителския авторитет и да изграждат собствени цели и ценности. Юношите, които следват родителския авторитет, са 3 пъти по-малко от тези, които са се откъснали от него (16 срещу 59%). Съотношението между юношите в мораториум и юношите с предрешена идентичност, е приблизително 1:3. Това показва, че днес влиянието на родителския авторитет е значително по-слабо, отколкото влиянието на по-широкия социален контекст. Можем да предположим, че това е така, защото *в ситуация, в която старите ценности са отхвърлени, а нови още не са утвърдени, самоопределянето чрез придържане към ценностите и целите на родителите не е особено адаптивно.* Ето защо при българските юноши предрешената идентичност е слабо изразена (16%), а мораториумът (чист и недиференциран), изразяващ откъсване от родителския авторитет, силно изразен (59%).

От гледна точка на траекториите на развитие знаем, че статусът на предрешената идентичност може да бъде последван или от мораториум – първо недиференциран, после – диференциран или чист, или от изградена идентичност. От тази гледна точка можем да интерпретираме получените резултати по следния начин. В условията на социо-икономически промени в България *приемането на*

родителския модел на идентичност е слабо разпространено – едва 16% от юношите са с предрешена идентичност и следват този модел. 51% от юношите са отrekli родителския модел, но все още не са намерили себе си и не са особено активни в своето търсене. Те се намират в статус на недиференциран мораториум. Едва 8% активно експериментират и търсят себе си. Те се намират в чист мораториум.

Тези резултати са особено важни от гледна точка на отговорността на възпитателните институции, които фасилитират процеса на формиране на психосоциалната идентичност. Учители, възпитатели, психолози, социални работници, могат да подпомогнат младите хора да преминават от недиференциран към диференциран (чист) мораториум. Това означава да се създадат повече социални контексти, в които юношите без страх да могат да експериментират с различни роли и социални норми. Така чрез активно изследователско поведение те ще могат да направят важни професионални, религиозни, интерперсонални и други избори и да постигнат своето самоопределение. Подпомагането на юношите в търсенето на тяхната психосоциална идентичност е необходимо, за да се намали от една страна недиференцирания мораториум, а от друга – дифузията.

Дифузията е третият по разпространеност статус при изследваните български юноши – в нея са 14% от юношите. Дифузията се характеризира с отсъствие на активно изследователско поведение и представлява своеобразно отлагане на избора в процеса на самоопределяне. Тази стратегия се наблюдава при една пета от изследваните юноши. Общото между недиференцирания мораториум и дифузията е липсата на стабилна и ясна самоопределеност. Те обаче се различават от гледна точка на изследователската активност, изпробването и експериментирането с цели, ценности и роли. Юношите с дифузия са пасивни и несамоопределени, докато тези в недиференциран мораториум показват известна активност в търсенето на атрактивни ценности, цели и роли. Ако подредим статусите, юношите в недиференциран мораториум попадат между юношите с дифузия и юношите в чист мораториум.

Накрая, юношите с изградена идентичност са 11% от всички изследвани лица. Това са юноши, които са се самоопределили, като са изследвали активно социалния контекст, и в резултат на това са направили важни за себе си избори – на професия, на цели и ценности, на близки и интимни приятели. Ниската честота на изградената идентичност може да бъде обяснена с факта, че процесът

на изграждане на идентичността се влияе не само от социалния контекст, но и от възрастовата динамика. (Waterman, 1982; Marcia, 1976; Kroger & Haslett, 1991 и др.).

Доминирането на неопределените над определените статуси на психосоциална идентичност още един път потвърждава издигнатата от нас хипотеза 1б. 73% от изследваните български юноши не са се самоопределили срещу 27%, които са се самоопределили. Най-вероятно в условията на социално-икономически промени в България днес неопределените статуси имат по-висока степен на адаптивност в сравнение с определените статуси на идентичността. Социалната среда се намира в движение, липсва стабилност, прогнозируемост и определеност и това намалява на юношата възможността за бързи и лесни жизнени избори. Изчаквателната позиция свързана с ниска степен на изследователска активност днес е най-адаптивната стратегия и не случайно е характерна за 73% от изследваните юноши.

Нашите резултати са съпоставими с тези на други автори, които разкриват влиянието на социалния контекст върху изграждането на идентичността (Kroger and Green, 1996). В условията на динамични промени очевидно се модифицира социалното пространство на личността. Това води или до инертност, или до по-висока приспособимост и пластичност на личността (Христова, 1997). В период на бързи промени и социална нестабилност индивидът се насочва към по-гъвкави модели на поведение, които са с по-високи адаптивни възможности (Павлова, 1998). Ето защо доминират неопределените статуси на идентичност – дифузия, недиференциран и чист мораториум.

Следва да се подчертае, че мораториумът е възрастово обусловен феномен. Той е необходим етап от процеса на изграждане на идентичността. Това, което обаче характеризира българските юноши, е преди всичко недиференцирания мораториум, който е транзитивен или преходен статус. Тези юноши не са се самоопределили, но все още не са и в активна изследователска позиция. Мораториумът в случая има повече характер на криза, на преход от предрешена идентичност към чист мораториум. Може би върху този резултат съществено влияние оказват и възрастовите параметри на нашата извадка, която обхваща юноши в средна и горна юношеска възраст, от 16 до 20 г. В България юношите в тази възраст все още са подпомагани от родителите си - те най-често не водят достатъчно самостоятелен живот. Те най-често живеят все още заедно с

родителите си и получават финансова подкрепа от тях. Поради това те могат да си позволят да отлагат съществените жизнени избори. Когато е съпътствувано от висока изследователска активност, отлагането може да има позитивен аспект. Това обаче рядко се наблюдава в България и се наблюдава сам при 8% от всички изследвани юноши, които са в чист мораториум. За 51% от изследваните лица е характерна по-ниска степен на изследователска активност, те са в недиференциран мораториум.

Кроскултурно сравнение на разпределението на статусите на психосоциална идентичност

Резултатите потвърждават хипотеза 2 за очаквани различия в честотата на отделните статуси при българските юноши в сравнение с техни американски връстници.

1) За изградената идентичност не се наблюдават значими различия между българските и американските юноши.⁷ 2) Два пъти повече български юноши са в мораториум или два пъти повече български юноши са активно заети с експериментирание със социални роли. 3) Два пъти по-малко български юноши са с предрешена идентичност. С други думи, два пъти по-малко български юноши се самоопределят, следвайки ценностите и възгледите на родителите си в сравнение с американските юноши. 4) Два пъти по-малко български юноши са в дифузия. С други думи, два пъти по-малко български юноши са “отложили” самоопределянето си и избора на цели и ценности.

Кои социални и икономически фактори могат да обяснят различието в разпределението на статусите на идентичността при българските и американските юноши?

На базата на някои изследвания по-долу сме очертали схематично някои основни различия между съвременната българска и американска култура, които вероятно оказват влияние върху изграждането на психосоциалната идентичност в юношеска възраст.

Таблица 38. Някои характеристики на съвременната българска и американска култура, които оказват влияние върху формирането на идентичността в юношеска възраст

България	САЩ
1. Радикална промяна в ценностите на	1. Ценностните модели в обществото

⁷ Изключения правят извадките на деветокласниците, при които два пъти по-малко български юноши са с изградена идентичност

обществото; резки промени в икономически план; разрив между поколенията и липса на приемственост	се променят плавно; относително стабилно развиваща се икономика; известна приемственост между поколенията
2. Образованието не е гаранция за себerealизация;	2. Образованието е гаранция за себerealизация;
3. Налице е високо равнище на безработица; конкурентноспособността не гарантира добра работа	3. Безработицата варира в нормални граници; високата конкурентноспособност гарантира добра работа
4. Висока мотивация за емиграция	4. Приемане на емигранти
5. Ниски доходи (основните потребности често не могат да се удовлетворят)	5. Доходи, достатъчни за удовлетворяване на основните потребности
6. Традиционен културен модел, според който родителите осигуряват подкрепа на децата си и в зряла възраст	6. Ранно отделяне от родителите и започване на самостоятелен живот

Специфичните условия в България днес определят високо равнище на несигурност и непрогнозируемост. Образованието не е гаранция за успех, съществува висока степен на неочакваност, което от своя страна провокира нова самоорганизация и висока активност в процеса на адаптация към непрекъснато променящите се условия (Христова, 1997). Чувството на несигурност, което описва поколението на родителите, се отразява на чувството за осигурени перспективи и възможности за реализация на техните деца-юноши. В условията на преход в България има висока безработица, като изследванията разкриват, че тя води до влошаване на почти всички компоненти на психичното благополучие, като се увеличава и възможността за зачестяване на депресивните състояния (Русинова, 1998; Русинова и Василева, 1998). Социално-икономическите промени в страната през последните години по специфичен начин рефлектират върху поведението, позициите и стратегиите на адаптиране към новите условия (Божилова, 1998, Божинова, 1998). При българските юноши се наблюдава висока мотивация за емиграция. Това може да бъде израз както на защитни стратегии, така и на търсене на повече възможности за самоопределяне в други култури (Георгиева, Байчинска и Бавро, 1997). Друго специфично различие между българската и американската култура се отнася до родителските практики. В България юношите често се отделят късно от родителите си и разчитат на тяхната подкрепа, докато в САЩ юношите рано се отделят от семействата си и да

започнат самостоятелен живот. Описаните различия в двете култури според нас позволяват да се разбират особеностите в разпределението на статусите на идентичността.

Българските юноши днес не разполагат със стабилни ценностни модели и стандарти, които могат да приемат наготово от родителите си. Ценностите на новото поколение се отличават съществено от тези на поколението на техните родители. Затова навярно само 16% от изследваните юноши са с предрешена идентичност – два пъти по-малко в сравнение с американските си връстници. В САЩ, което е общество със стабилно социо-икономическо развитие и в което съществува известна приемственост между поколенията, юношите в много по-висока степен приемат ценностите и целите на родителите си и разчитат на тях. Ценностите на поколението на родителите и на обществото като цяло не са конфликтни. Това обяснява по-силната изразеност на предрешената идентичност сред американските юноши.

Безработицата и липсата на гарантирани перспективи, както и високата мотивация за емиграция, правят *статуса мораториум адаптивен за българските юноши*. В сравнение с американските им връстници, два пъти повече български юноши са в мораториум. Адаптивността на този статус е свързана с изследователска активност, която още не е резултирала в ясно и стабилно самоопределяне. Мотивацията за емиграция също фасилитира мораториума, защото предполага възможност за самоопределяне в други социално-икономически условия.

Икономическите промени и ниските доходи в България днес съдействат за по-висока активност в самоопределянето и по-ниска изразеност на статуса дифузия. Два пъти по-малко български юноши са в дифузия в сравнение с американските си връстници. С други думи, в по-голямата си част българските юноши са ориентирани към изследователска активност и отхвърлят индиферентната позиция.

Що се отнася до изградената идентичност, тя е еднакво изразена в България и САЩ. С други думи, върху нея по-съществено влияе възрастта, а не социалният контекст. В тази връзка особено показателен е фактът, че въпреки традиционния модел в България юношите да разчитат на подкрепата на родителите си за разлика от връстниците си в САЩ, изградената идентичност е еднакво изразена.

Резултатите разкриват също, че два пъти по-малко български деветокласници и един път и половина по-малко български дванадесетокласници и първокурсници са се самоопределили в сравнение с американските си връстници. Социалните условия в България и САЩ предлагат различни възможности за изграждане на идентичността. Високата степен на неопределеност и динамиката на промените в България фасилитират преди всичко неопределените статуси и вероятно препятстват определените статуси, за което свидетелства фактът, че съотношението определени – неопределени статуси в България е 1:3. Относително стабилните норми и стандарти в САЩ в по-висока степен стимулират определените статуси. Това води до различно съотношение между определените и неопределените статуси в САЩ – 1:1,5. И в двете култури обаче доминират неопределените над определените статуси, което очевидно отразява влиянието на възрастовия фактор върху изграждането на идентичността.

Наличието на значими кроскултурни различия в честотата на статусите на идентичност съответства на отбелязаното от други автори влияние на социалния контекст върху процеса на изграждане на психосоциалната идентичност и съотношението между статусите на идентичността (Kroger & Haslett, 1987; Danielsen et al., 2000; Markstorm & Hunter, 1999). *Социалният контекст не отменя влиянието на възрастта, но оказва влияние, като определя адаптивните стратегии в процеса на изграждане на психосоциалната идентичност.*

Влияние на индивидуалните фактори върху статусите на психосоциална идентичност

Нашите резултати показват, че полът не оказва влияние върху статусите на идентичността, което е установено и в многобройните чужди изследвания.⁸

Възрастта обаче оказва влияние върху процеса изграждане на психосоциална идентичност, което потвърждава частично *хипотеза 3*. При българските юноши това влияние се характеризира с определена специфика. В горна юношеска възраст са по-слабо изразени статусите предрешена идентичност и дифузия. *Недиференцираният мораториум обаче е еднакво изразен в сравняваните възрастови и образователни групи. Той се запазва като водещ статус независимо от възрастта и образователното ниво.* В познатите изследвания в средна юношеска възраст най-висок процент от юношите са с предрешена

⁸ Изключение прави единствено статусът мораториум

идентичност и в дифузия (Waterman et al., 1974; Waterman & Goldman, 1976; Meilman, 1979; Archer, 1982; Adams et al., 1989; Streitmatter, 1993; Kroger, 1988, 1995; Cramer, 1998). Нещо повече, в никое изследване в друга държава не е отчитано толкова силно струпване на изследвани юноши в преходен статус, какъвто се явява недиференцираният мораториум. Това още веднъж свидетелства за факта, че *ситуацията на преход и социални промени на национално равнище се отразява върху психосоциалната идентичност като фасилитира преходен статус – този на недиференцирания мораториум*. Този резултат потвърждава хипотезата, че в съвременните български условия *мораториумът се явява най-адаптивният статус независимо от възрастта и образователното ниво*.

За изразеността на останалите статуси се потвърждават данните на други автори. В заключение можем да обобщим, че възрастта оказва значимо влияние върху статусите на идентичността, но отражение намира и специфичният социален контекст.

Влияние на субективната оценка на индивидуалния доход върху статусите на психосоциална идентичност на българските юноши

Юношите, които определят семейния доход като нисък, са с по-силно изразена изградена идентичност и по-слабо изразена дифузия. Това потвърждава хипотеза 4. Може да се предположи, че субективната оценка за дохода като нисък води до осъзнаване на необходимостта от самоопределяне и подпомага една по-висока активност в процеса на самоопределяне. Субективната оценка за дохода като висок от своя страна подкрепя дифузията, защото не провокира необходимост от стабилно и ясно самоопределяне и избор на цели и ценности. С други думи, материалната осигуреност допринася за задържане в неопределена идентичност и не налага активни адаптивни стратегии.

Резултатите потвърждават хипотеза 4 и позволяват тя да бъде конкретизирана: субективната оценка за семейния доход не влияе върху статуса на идеологическа идентичност. Тя оказва влияние единствено върху статусите дифузия и изградена идентичност в интерперсоналната и общата идентичност. Юношите, които определят доходите си като ниски, са с по-силно изразена интерперсонална и обща изградена идентичност и с по-слабо изразена интерперсонална и обща дифузия. Може да се предположи, че субективната оценка за доходите като ниски стимулира процесите на самоопределяне, а

оценката на доходите като високи ги задържа. Това може да се дължи до голяма степен на компенсаторни механизми, които стимулират преодоляване на оценката за доходите като ниски и по-конкретно при сравнения с околните в интерперсоналните отношения. Оценката за доходите не оказва влияние върху мораториума и предрешената идентичност.

Този резултат е особено важен в контекста на родителските стратегии към юношите. Напоследък сме свидетели на особено финансова щедрост на родители към деца, особено при хората с добри финансови възможности в България. Поради липса на индивидуални доходи юношите охотно приемат и дори изискват подобна родителска практика. Нашите резултати обаче показват, че това, което обезпечавя лесен и приятен начин на живот, има своята негативна страна. Юноши, които имат усещането, че са с високи доходи, са с по-ясно изразен статус дифузия. Те не са достатъчно активни, нямат желание да изпробват различни възможности, оставят се “на течението” на живота. Те не знаят кои са, но това не ги вълнува особено.

Що се отнася до юноши, които са с изградена идентичност, и при тях високата оценка за дохода налага своите ограничения в непрекъснатото развитие на идентичността.

Обобщени портрети на юноши с различен статус на психосоциална идентичност

Получените резултати позволяват да предложим *обобщен портрет* на юношите във всеки един статус на психосоциална идентичност. Този портрет включва параметрите структура и съдържание на идентичността.

Юноши с изградена психосоциалната идентичност

Изградената идентичност се характеризира със стабилна и ясна самоопределеност и висока изследователска активност. В този статус са 11% от българските юноши. От една страна в условията на социални промени и висока неопределеност в България днес процесът на изграждане на идентичността е затруднен, което обяснява ниския процент на изразеност на този статус. От друга страна обаче процесът на изграждане на идентичността продължава и в зряла възраст, което също може да влияе върху ниската изразеност на изградената идентичност сред българските юноши.

Следва да се подчертае, че единствено за изградената идентичност не се наблюдават значими различия между българските и американските юноши.⁹ Този резултат е много показателен за това, че социалният контекст влияе върху изграждането на психосоциалната идентичността не сам по себе си, в тясно взаимодействие с възрастта. *Различният социален контекст може да фасилитира или затруднява изграждането на психосоциалната идентичност, но не може да спре процеса на самоопределяне, който е характерен за юношеската възраст.*

Изградената идентичност е най-висшия стадий в траекторията на развитие на статусите в юношеска възраст. Той отразява приключването или края на процеса на самоопределяне. Очевидно независимостта на изградената идентичност от социалния контекст е свързано с това, че стабилната идентичност води до намаляване на влиянието на външните, социални фактори, за сметка на водещото влияние на вътрешната, личностна структура.

Юношите с изградена идентичност са поели отговорност за бъдещето си и за тях най-важно е направените избори да са лично постигнати. Те са целеустремени и ориентирани към самопоставяне на целите и ценностите си. Техният лайтмотив е: *“Аз съм това, което съм постигнал сам”*.

Полът не оказва влияние върху изградената идентичност. Възрастта оказва съществено влияние върху изградената идентичност, като при 19-20 годишните изградената идентичност е по-силно изразена, отколкото при 16-18 годишните в идеологическата и интерперсоналната сфера и като общ статус на психосоциална идентичност. Образователното ниво също оказва съществено влияние върху интерперсоналната и общата изградена идентичност.

Юношите, които определят доходите си като ниски, са с по-силно изразена изградена идентичност отколкото тези, които определят доходите си като високи. С други думи субективната оценка на семейния доход като нисък допълнително фасилитира процеса на самоопределяне на юношата.

Юноши в мораториум на психосоциалната идентичност

Мораториумът се характеризира с липса на ясна самоопределеност и висока изследователска активност. Повече от половината български юноши са в

⁹ Тук се основаваме на данните от сравнението на разпределението на статусите при учениците в 12 клас и студентите 1 курс в България и САЩ (вж. § 2.3.3)

мораториум (59%). Това означава, че те не са се самоопределили, но са активно заети с ролево експериментиране и търсене на идентичността. Само 8% от тях обаче са в чист мораториум, а останалите 51% са в статус *недиференциран мораториум* или в период на преход от предрешена идентичност към мораториум. С други думи задачата, пред която са изправени тези юноши, е да се разделят с наложените ценности и стандарти и да преминат към активно търсене на собствени избори.

В сравнение с американските си връстници, два пъти повече български юноши са в мораториум или два пъти повече български юноши са в активна изследователска позиция по отношение на социалните роли.¹⁰ Това може да се интерпретира от гледна точка на влиянието на социалния контекст върху статуса на идентичност. Очевидно липсата на стабилни ценности и норми в България активира търсенето и експериментиране с различните възможности за лична самоопределеност. Следва да се подчертае, че мораториумът при българските юноши не е само възрастово, но и контекстуално обусловен. С други думи по-силната изразеност на мораториума при българските юноши се определя от съвместното влияние на възрастовите и социалните фактори. В американската извадка мораториумът е преди всичко възрастово обусловен.

Юношите в мораториум са насочени към лично проблематизиране, изживяване и осмисляне на въпросите на идентичността. Те не смятат, че са намерили решения, които да удовлетворяват търсенията им в достатъчна степен. За тях е най-важно да изпитат лично всички предлагани възможности и до известна степен се оставят на обстоятелствата на средата. Водещото при този статус е необходимостта от изпробване, а не от трайна ангажираност. *Лайтмотивът на юношите в мораториум е "Искам да изживея всичко тук и сега"*.

Мораториумът не се влияе от възрастта и образователното ниво. Полът оказва влияние само в степента на изразеност на мораториума, като идеологическият и общият мораториум са по-силно изразени при жените. В разпределението на статусите обаче не се отчита никакво влияние на пола. Субективната оценка за семейния доход не влияе върху статуса мораториум.

¹⁰ Тук се основаваме на данните от сравнение на разпределението на статусите при учениците в 9 и 12 клас и студентите 1 курс в България и САЩ (вж. § 2.3.3).

Юноши с предрешена психосоциална идентичност

Предрешената идентичност се описва със стабилна самоопределеност и отсъствие на изследователска активност. Тази стратегия е слабо изразена сред българските юноши (16%) и очевидно не е особено адаптивен статус.

Високата изразеност на предрешената идентичност като статус се определя от наличието на стабилни ценности и стандарти. В съвременното българско общество много от старите ценности и норми са отхвърлени, а нови още не са утвърдени. Ето защо българските юноши не могат безкритично да приемат готовите решения на родителите си. В тези условия това не би било особено адаптивно.

В сравнение с американските си връстници, два пъти по-малко български юноши са с предрешена идентичност.¹¹ С други думи два пъти по-малко български юноши се самоопределят, следвайки ценностите и възгледите на родителите си в сравнение с американските си връстници. Това е още едно потвърждение, че изграждането на психосоциалната идентичност е не само възрастово, но и социо-културно обусловено. Когато стандартите и нормите в едно общество са под въпрос, родителите не могат да отправят достатъчно силни и ясни послания към юношите и да настояват те да споделят техните ценности и цели. Обратното също е вярно. Под влияние на промените в социалните норми и ценности, юношите са по-склонни да проблематизират ценностите и нормите на родителите си и да търсят по-самостоятелно възможности за лично самоопределяне.

Юношите с предрешена идентичност са пасивни по отношение на личната си самоопределеност. Те се осланят на решенията на значимите други и предпочитат друг да поеме отговорност за тяхното развитие. Техният лайтмотив е *“Вие знаете по-добре кое е най-добро за мен”*.

Полът не оказва влияние върху статуса предрешена идентичност. Възрастта като фактор определя намаляване на дела на идеологическата предрешена идентичност при 19-20 годишните в сравнение с 16-18 годишните юноши. Образователното ниво оказва влияние върху предрешената идентичност. Студентите са с по-нисък процент предрешена идентичност в идеологическата и интерперсоналната сфера и като общ статус на идентичността в сравнение с

¹¹ Тук имаме предвид данните от сравнението на разпределението на статусите при учениците в 9 и 12 клас и студентите 1 курс в България и САЩ (вж. § 2.3.3).

учениците. Субективната оценка за семейния доход не влияе върху предрешената идентичност.

Юноши в дифузия на психосоциалната идентичност

Дифузията представлява липса на личностна самоопределеност и отсъствие на изследователска активност. Дифузията на идентичността се явява трети по разпространеност статус (14%).

Дифузията се характеризира с отсъствие на активно търсене и експериментиране и представлява своеобразно отлагане на избора без активност в процеса на самоопределяне. Също както мораториумът, дифузията е свързана с липсата на стабилна и ясна самоопределеност, което е свързано както с възрастовите особености, така и с влиянието на високата степен на неопределеност на социалния преход към демокрация в България. За българските юноши днес предпочитана стратегия е отлагането на самоопределянето при активно изпробване на различни възможности (мораториум - 59%) или при липса на активност в избора (дифузия - 14%).

В сравнение с американските си връстници два пъти по-малко български юноши са в дифузия¹². С други думи, два пъти по-малко български юноши са “отложили” самоопределянето си и избора на цели и ценности. Този резултат можем да интерпретираме от гледна точка на взаимодействието на социалния контекст и възрастта. Дифузията е статус, който характеризира определен възрастов етап в изграждането на психосоциалната идентичност, но едновременно с това тя очевидно се влияе от социалния контекст. Статусът дифузия не е адаптивен за повечето български юноши, защото те не могат особено да разчитат на родителска подкрепа и продължително отлагат своите важни жизнени избори. Дифузията е значително по-адаптивна за американските юноши или поне за тези от тях, които могат да си позволят “лукса” да останат в позиция на изчакване и да не се ангажират трайно с твърди избори.

Юношите в дифузия предпочитат да са в пасивна позиция. Те не изпитват стимул да търсят и изцяло са се оставили “на течението” и приемат даденостите такива, каквито са. Техен *лайтмотив* е: “*Не знам кой съм и какъв съм, но това не ме вълнува особено*”.

¹² Тук се базираме върху данните от сравнението на разпределението на статусите при български и американски ученици в 12 клас и български и американски студенти в 1 курс (вж. § 2.3.3).

Полът не оказва влияние върху изразеността и процентното разпределение на дифузията. Възрастта е фактор, който води до намаляване на дифузията в интерперсоналната сфера и в общия статус на идентичността. Образователното ниво определя намаляване на дифузията при студентите в сравнение с учениците и в идеологическата, и в интерперсоналната сфера, и като общ статус на идентичността.

Юношите в дифузия, които определят доходите си като ниски, са с по-слабо изразена обща дифузия отколкото тези, които го определят като висок. Вероятно ниската субективна оценка за семейния доход стимулира самоопределянето и прехода от дифузия към мораториум, докато високата - подкрепя задържането в статус дифузия.

СУБЕКТИВНОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ КАТО ПРОБЛЕМ НА СЪВРЕМЕННАТА ПСИХОЛОГИЯ

6.1. Теоретични подходи към изучаване на психичното благополучие

Проблемът за психичното благополучие изразява една нова перспектива в психологията - тази към изучаване на позитивния опит и разгръщането на човешкия потенциал. Промяната на фокуса в съвременните психологически изследвания - от изучаване на негативните (депресия, тревожност и други) към изучаване на позитивните психични състояния (щастие и удовлетвореност от живота) - е все още нова тенденция.

Съществуват ли универсални фактори, които определят степента на психично благополучие или предикторите му са индивидуално зададени, т.е. зависят от субективните цели и ценности на индивида? Отговорът на този въпрос в голяма степен определя двата основни подхода към психичното благополучие. Единият е хуманистичният подход – той търси универсалните предиктори на благополучието във връзка с човешките потребности (psychological well-being) (Ryan and Deci, 2001; Ryff and Keyes, 1995). Другият подход е фокусиран върху търсенето на индивидуално зададени детерминанти на психичното благополучие. Към него могат да бъдат причислени целевият подход за изучаване на психичното благополучие и подходът субективно психично благополучие (subjective well-being) (Burnstein, 1993; Diener, 1984; Diener & Diener, 1995; Emmons et al. 1986; Fujita et al., 1991).

Хуманистичен подход

Теорията за самоопределянето на Риен и Деси разглежда самоактуализацията като централен аспект на психичното благополучие. Според него психичното благополучие е свързано с удовлетворяване на основни потребности. *Трите универсални психични потребности са: автономност, компетентност и свързаност с другите.* Те определят вътрешната мотивация на хората под формата на цели, а реализирането на тези цели е предпоставка за високо психично благополучие. Авторите не твърдят, че тези потребности са еднакво ценени в различните социални групи и култури, но поддържат тезата, че неудовлетворяването им неизбежно води до негативни психични последици във

всеки социален и културен контекст (Ryan & Deci, 2001). С други думи, психичното благополучие се повишава вследствие удовлетворяването на вътрешни цели (признание, личностно развитие), докато удовлетворяването на външни цели (финансов успех, социален престиж) не повишава психичното благополучие. Емпирично е потвърдена ниската корелация между психичното благополучие и физическата привлекателност (Diener & Diener, 1995); положителната корелация между самоприемането и чувството за общност с психичното благополучие и отрицателната им корелация с поведенческите проблеми (Kasser & Ryan, 1993).

Психичното благополучие става по-високо с повишаване на личностовия растеж, независимостта, добрите социални връзки и нарастването на чувството за общност. Освен това успехът в сфери, свързани с автономност и компетентност, повишава психичното благополучие (Ryan & Deci, 2001). Психичното благополучие е по-високо при хора, за които самоприемането е по-ценно от финансовия успех (Kasser & Ryan, 1993). Авторите репликират този резултат и в друго изследване, според което себеприемането и чувството за общност и свързаност, са положително свързани с психичното благополучие, а финансовият успех, социалното признание и физическата привлекателност - отрицателно (Kasser & Ryan, 1996). Колкото по-високо е ценен финансовият успех (външна цел), толкова по-ниско е психичното благополучие. Нещо повече, това е потвърдено както за богати държави (САЩ, Германия), така и за бедни (Русия, Индия) (Ryan & Deci, 2001). И обратно, хора, за които парите са поставени по-ниско в ценностната система, са с по-висока удовлетвореност от живота (Diener & Oishi, 2000). Всички тези изследвания са в подкрепа на теоретичния модел, според който удовлетворяването единствено на вътрешните цели води до повишаване на психичното благополучие.

Другият универсалистки подход към психичното благополучие е построен върху теорията за човешкото развитие. Риф и сътр. осмислят психичното благополучие в контекста на личностното израстване. Те го описват като стремеж към съвършенство, представляващ реализация на индивидуалния потенциал. Психичното благополучие се измерва с шест аспекта на човешката самоактуализация, които са определящи за емоционалното и психическото здраве. Шестте универсални фактора, които определят психичното благополучие, са: самоприемане, личностно развитие, жизнена цел, добри взаимоотношения с

другите, адаптация към средата и автономност. Тези фактори се подчиняват до известна степен на възрастовата динамика, но се запазват като универсални предиктори на психичното благополучие през целия живот. От гледна точка на възрастовите промени жизнената цел и личностното развитие намаляват значението си с времето, като същевременно се увеличава значението на адаптацията към средата и автономността. Така например, активното преследване на личните цели и самоусъвършенстването са характерни за ранната зрялост, докато чувството за контрол над собствения живот придобива значение по-късно във възрастов план (Ryff & Keyes, 1995).

В потвърждение на значението на факторите е изследване, в което е установено, че лицата, които оценяват високо любовта, са с по-високо психично благополучие (Diener & Oishi, 2000). Автономността също е свързана с по-високо психично благополучие (Ryan & Deci, 2001).

Общото в двата подхода - на Риен и Риф - е извеждането на стабилни предиктори на психичното благополучие, универсални за всички хора независимо от индивидуалните им различия. В подхода на Риен трите фактора *повишават* психичното благополучие, докато в подхода на Риф шестте фактора *определят* психичното благополучие. И така, в рамките на хуманистичната психология психичното благополучие се свързва със самоактуализацията и себerealизацията на индивида.

Индивидуално диференциален подход

Другата изследователска перспектива акцентира не толкова върху универсалните човешки потребности, а върху индивидуалните предиктори на психичното благополучие. Така нареченият *целеви подход* е фокусиран върху индивидуалните различия в психичното благополучие (Palys & Litte, 1983; Emmons, 1986; Cantor et al., 1991; Brunstein, 1993; Diener & Fujita, 1995). Той свързва различията в психичното благополучие с целите и ценностите на индивидите и тяхната динамика във времето. Хората постигат и поддържат своето психичното благополучие в жизнените области, на които отдават специално значение. С други думи, те имат различни ценности и цели и съответно различни източници на удовлетвореност (Oishi et al., 1999). Самите цели изграждат

мотивацията, защото са желани състояния, интернализирани от индивидите (Oishi, 2000).

Така например в САЩ академичният успех и интимната връзка са основни за колегите, а социалната активност - за пенсионерите. Равнището на удовлетвореност от живота не се влияе от възрастта, но с възрастта се променят източниците за изграждането и поддържането на психично благополучие (Diener et al., 1999).

Емпирично е потвърдено, че хората, които се стремят към постижение, изживяват по-интензивни афекти в ситуации, свързани с реализиране на постижението в сравнение с приятни ситуации, които не водят до постижение (Oishi, 2000). Разбира се, не всички цели са свързани в еднаква степен с психичното благополучие. Удовлетвореността от постигнатите цели зависи от степента на значимост на самите цели и връзката им с индивидуалните ценности. Само постигането на цели, съвместими с ценностите, повишава равнището на психично благополучие (Kasser & Ryan, 1996). Хора със значими цели, които са съпоставими с ценностите им, имат по-висока степен на удовлетвореност от живота, по-висока самооценка и преживяват повече приятни емоции (Diener et al., 1999).

Този резултат е репликиран и в други изследвания. В хода на живота се наблюдава динамика в целите и източниците на високо субективно психично благополучие. Удовлетвореността от социалните връзки и здравето например стават по-значима цел на по-късен жизнен етап, а емоциите стават по-умерени (Emmons, 1986; Oishi et al., 1999). Ако хората постигат цели, съответни на специфичните им ценности, те имат високо психично благополучие. Те обаче преживяват негативни афекти, ако целите им са конфликтни или несъвместими с ценностите им. Психичното благополучие е силно свързано с конкретните индивидуални цели - интелигентността е свързана с щастието за този, който иска да стане лекар, а не общ работник (Diener & Fujita, 1995). Така може да се обобщи, че доходът, социалните умения и интелигентността влияят на психичното благополучие само, ако съответстват на целите на индивида (Myers & Diener, 1995).

Последният подход към психичното благополучие, който придобива все по-голяма популярност в съвременната психология, е този, който акцентира върху субективния характер на психичното благополучие. Теоретичният модел за

изучаване на субективното психично благополучие до известна степен инкорпорира елементите на другите подходи за изучаване на благополучието. Той обаче ги разширява, като ги свързва с индивидуалните различия между хората, акцентирайки върху субективната страна на психичното благополучие. На второ място този подход позволява проследяване не само на интериндивидуални, но и на кроскултурни различия в степента на субективното психично благополучие. Исторически този подход продължава традициите на изследване на щастието и удовлетвореността от живота, като обаче ги интегрира в един комплексен и базисен концепт.

Компоненти на субективното психично благополучие

Първият компонент на субективното психично благополучие, който първоначално е изследван самостоятелно, безспорно е чувството за щастие. Личното щастие представлява интерес за всички хора от всички епохи и често е определяно като най-важна цел в живота.¹³ Щастието се разглежда като баланс между позитивни и негативни афекти. То се изследва в субективен аспект - като индивидуално чувство на щастие, което се определя от индивидуалните емоционални реакции на жизнените ситуации, а не от никакви обективни критерии. Човек е толкова щастлив, колкото се чувства, затова оценката за чувството на щастие може да се измери само с директно запитване, а не индиректно чрез отговорите на други лица. Интересът е към глобалното чувство за щастие, което обхваща минало, настояще и бъдеще (Veenhoven, 1992).

В началото на изследванията основен акцент е търсенето на интериндивидуални различия в оценките на хората. Уилсън извежда два аспекта в обяснението на чувството за щастие: 1. Бързото удовлетворяване на потребностите води до щастие, докато неудовлетворените потребности предизвикват чувство на нещастие; 2. Степента на задоволяване на потребностите зависи от нивото на аспирации, което се влияе от миналия опит, сравнението с другите, личните ценности и други фактори. Като резултат от първия обзор на изследванията на чувството за щастие, Уилсън стига до заключението, че

¹³ Въпреки че щастието става предмет на изследователски интерес, не е рядкост скептицизмът у някои автори. Така например през 1930 год. Додж казва, че научната работа върху проблема за щастието не разкрива нищо повече от формулировките на древногръцките философи (по Wislon 1967).

щастливият човек е млад, здрав, с добро образование и доходи. Той е екстраверт, оптимист, религиозен, семеен. Има високи самооценка и професионален морал, интелигентен е, със скромни аспирации и не е тревожен. Полът не оказва влияние (Wislon, 1967).

До средата на миналия век са направени приблизително 2000 изследвания на щастието.¹⁴ След Втората Световна Война започват да се провеждат и кроскултурни изследвания на щастието, ценностите и аспирациите.¹⁵ От 1970 г. насам щастието става една от основните променливи в психологическите изследвания, а също и актуален проблем на кроскултурната психология.

Вторият компонент на субективното психично благополучие, който също първоначално се изследва самостоятелно, е удовлетвореността от живота. Този проблем привлича вниманието на изследователите по-късно в сравнение с щастието.¹⁶ *Удовлетвореността от живота представлява когнитивната оценка, чрез която индивидът определя качеството на живота си на базата на субективни критерии.* Съпоставянето на реално преживяваните ситуации и индивидуалните стандарти определя субективната удовлетвореност от живота. Високата удовлетвореност от живота зависи от съпадението между изживяваните ситуации и субективните критерии за оценяване (Pavot & Diener, 1993).

При изследване на удовлетвореността от живота се търси глобалната оценка на индивида в дългосрочен план, което позволява хората да градират по собствена преценка удовлетвореността си в различните сфери на живота. Хората поставят различен акцент върху различните жизнени сфери, затова се измерва тяхната глобална оценка за удовлетвореност от живота (Pavot & Diener, 1993).

Диенер обединява щастието и удовлетвореността от живота в един концепт - *субективното психично благополучие*. Основа за това е фактът, че щастието и

¹⁴ По-малко от половината от тях обаче отговарят на изискванията за валидност. Репрезентативни са 761 от изследванията, проведени в 66 държави (Veenhoven, 1992).

¹⁵ Първото изследване е проведено в 11 държави. През 1960 г. е проведено изследване, наречено световно проучване (World Survey) в 14 държави, което включва и оценката за настоящия живот. През 80-те години на 20 век са направени две кроскултурни изследвания за щастието и ценностите. Първото е европейско изследване на ценностите (European Values Study) от 1980, обхваща 22 държави и е повторено през 1990 г. като световно проучване на ценностите (World Values Study I). В него щастието се разглежда като позитивни и негативни афекти и като обща оценка за живота (Veenhoven, 1992).

¹⁶ Повечето ранни изследвания, които включвали удовлетвореността от живота, са с друг акцент (професионална удовлетвореност) и не са насочени към обяснение на психичното благополучие. (Ryff & Keyes, 1995).

удовлетвореността от живота са тясно обвързани помежду си. Те определят изграждането и поддържането на стабилна самооценка, самоприемане и самочувствие, което е основа за разгръщане на човешкия потенциал. И двата елемента са субективни и представляват глобална оценка (афективна и когнитивна) на минало, настояще и бъдеще. *Субективното психично благополучие обхваща емоционалните отговори на хората към ситуацияите и общата им оценка за удовлетвореност от живота* (Diener et al., 1999). Двата компонента - когнитивен и афективен - са както разграничени, така и взаимодопълващи се. Възможно е например, макар и рядко, човек да е удовлетворен от живота, без да изпитва приятни емоции (Diener, 1994; Lucas et al., 1996).

Според операционализацията на компонентите на субективното психично благополучие удовлетвореността от живота е глобалната когнитивна оценка на индивидуалния живот като цяло. Тя се формира от удовлетвореността на индивида в отделните сфери на живота (професия, брак, приятелство и т.н.). За щастieto се изтъква, че английската дума "happiness" означава няколко различни неща - радост, удовлетвореност и относително постоянни във времето приятни емоции. Затова предпочитан е терминът "субективно психично благополучие" (Diener & Biswas-Diener, 2000). Самият термин "щастие" се използва за описание на афективния компонент на психичното благополучие - наличието на позитивни афекти и липсата на негативни афекти. Щастливият човек е този, който има позитивен "афективен баланс" (повече позитивни, отколкото негативни афекти). Човек, който изпитва много негативни емоции, може да изпитва и много позитивни емоции. Затова "щастieto" се разглежда като мултидимензионално, а не като еднодимензионално и се използва термина афективен баланс (Diener, 1984; Diener & Larsen, 1993; Diener, 2001a, b).

И така, можем да заключим, че проблемът за субективното психично благополучие предполага от една страна разграничението на отделните негови компоненти, а от друга - тяхното единство. Затова някои изследователи разглеждат субективното психично благополучие по-скоро като многоизмерна област, свързана с различни променливи, а не като специфичен конструкт (Diener & Emmons, 1984; Diener & Larsen, 1984; Diener et al., 1991; Diener et al., 1999; Diener & Lucas, 2000; Diener & Biswas-Diener, 2001).

Развитие на изследванията на субективното психично благополучие

Първоначално изследователският интерес е насочен към определяне на психичното благополучие на лица с различни демографски характеристики - възраст, пол, доход и образование. Работата е предимно описателна и цели събиране на емпирични данни, които да дадат отговор на въпроса за различията между хората. По-късно фокусът се премества върху личностовите променливи и психичните процеси, които влияят на субективното психично благополучие. Най-новата област на изследователски интерес днес са културните предиктори на субективното психично благополучие. Съвременната перспектива в изследванията е насочена към разработване на достатъчно комплексен подход за обяснение на предикторите на психичното благополучие и изясняване на механизмите, водещи до поддържането на високите му стойности. В центъра на внимание са поставени взаимодействията личност - среда и влиянието на многообразните променливи върху степента на субективно психично благополучие.

Изследванията на психичното благополучие разкриват, че хората като цяло оценяват живота си в благоприятна светлина. Според изследване в САЩ всички възрастови, социоикономически и етнически групи имат психично благополучие над неутралната точка. Това заключение е потвърдено и в кроскултурни изследвания. Равнището на психично благополучие варира от леко удовлетворен до много удовлетворен и от леко щастлив до много щастлив (Diener & Diener, 1996).

В хода на изследване на психичното благополучие на основата на емпирични данни е дадено ново определение за щастливия човек - това е човек с позитивен темперамент, който гледа откъм добрата страна на нещата и не преживява дълго лошите събития. Той най-често живее в добре развито икономически общество, има добри и разнообразни връзки с другите и достатъчно ресурси, за да осъществи целите си (Diener et al., 1999).

На първо място щастливите хора харесват себе си. Те имат положителна самооценка. В сравнение с депресираните, щастливите хора са по-малко фокусирани върху себе си, по-малко враждебни, по-малко злоупотребяващи с психоактивни вещества и по-неподатливи на заболявания. Те са по-обичащи, прощаващи, религиозни, енергични и решителни. *На второ място те имат по-силно чувство за личен контрол.* Те са креативни, склонни да окажат помощ и

социабилни. Трето, щастливите хора са склонни да интерпретират неопределените ситуации като положителни. Като цяло хората с висока удовлетвореност от живота проявяват много по-ниска склонност да изпаднат в депресия или да предприемат суицидни опити. В противовес на тях нещастните хора не са удовлетворени нито от семейството и приятелите си, нито от самите себе си, като количеството на преживявани приятни и неприятни емоции е еднакво (Myers & Diener, 1995; Diener, 2001).

6.2. Влияние на индивидуалните променливи върху субективното психично благополучие

Влияние на пола върху субективното психично благополучие

Допускането, че полът оказва влияние върху удовлетвореността от живота е продиктувано от различните полово-ролеви модели, налагани от всяка култура. Предположението е, че жените ще имат по-ниска самооценка и ще са с по-ниска удовлетвореност от живота, защото в повечето страни по света те разполагат с по-малко автономност и ресурси за себerealизация в сравнение с мъжете. Това обаче не се потвърждава емпирично. Установени са само слаби полови различия в удовлетвореността от живота или такива изобщо не са установени (Diener et al., 1999). В кроскултурно изследване в 16 държави 80% от лицата и от двата пола са отговорили, че са “достатъчно удовлетворени” от живота си (Inglehart, 1990). Този резултат е репликиран и в друго кроскултурно изследване в 39 държави (Diener et al., 1999). В изследване в 40 държави не са установени полови различия в равнището на психично благополучие при лица на различна възраст (Diener et al., 1997).

По отношение на афективния компонент на психичното благополучие предположението е, че жените са по-емоционални от мъжете. Емпирично обаче са установени близки равнища на емоционални реакции при двата пола (Diener & Biswas-Diener, 2001). Полови различия се наблюдават относно честотата на негативните афекти. Има данни, че жените са по-депресивни и преживяват повече неприятни емоции.¹⁷ Същевременно обаче е установено, че жените изпитват и повече приятни емоции. Те по-често оценяват себе си като много щастливи в сравнение с мъжете (Diener & Biswas-Diener, 2001). По-изразената интензивност

¹⁷ Жените са два пъти по-податливи на депресия и тревожност в сравнение с мъжете, а мъжете са пет пъти по-податливи от жените на алкохолизъм и антисоциални личностови разстройства (Myers & Diener, 1985).

на изживяване на неприятни емоции при жените се компенсира от по-интензивната радост, изживявана в приятни ситуации (Diener et al., 1985). В редица изследвания е потвърдено, че хората, които интензивно изживяват позитивни афекти, изживяват интензивно и негативни афекти и обратно (Diener et al., 1985; Larsen & Diener, 1987; Schimmack & Diener, 1997). Афективният баланс е еднакъв при двата пола, като жените преживяват и повече приятни емоции, ако последните се измерват отделно (Myers & Diener, 1995). При оценка за чувството за щастие не се наблюдават значими полови различия¹⁸ (Fordyce, 1988). Като значимост е посочено, че полът изчерпва по-малко от 1% от вариацията в щастието, но 13% от вариацията в интензивността на емоциите (Fujita et al., 1991).

Изследванията на общото субективно психично благополучие при двата пола също не отчитат значими различия. В някои изследвания се демонстрира, че обикновено жените имат по-високи равнища на субективно психично благополучие, но различието изчезва при контрол над останалите демографски променливи (Diener et al., 1999).

Влияние на възрастта върху субективното психично благополучие

Субективното психично благополучие е базисна личностова характеристика, която се отнася до всички възрастови етапи. Съществуват ли различия в психичното благополучие в зависимост от възрастовата група? Съществува ли определена възрастова динамика в равнището на субективно психично благополучие? Изследванията, даващи отговор на тези въпроси, са направени поотделно за когнитивния и афективния компонент на психичното благополучие. Така например е установено, че удовлетвореността от живота леко се повишава или поне не намалява с възрастта (Diener et al., 1999). Обяснението на авторите включва отчитане на промените в жизнения стандарт на хората през последните десетилетия - подобрените здравни услуги и фактът, че хората днес и в по-напреднала възраст запазват активното си участие във всички сфери на живота и по този начин чувството си за значимост и свързаност с другите. В много изследвания се посочва, че удовлетвореността от живота не се променя с възрастта, като този резултат е потвърден и в межкултурен план (Veenhoven, 1984; Diener & Suh, 1997; Inglehart, 1990; Diener et al., 1999) .

¹⁸ Според едно изследване мъжете са по-щастливи от жените, но разликата е много малка (Myers & Diener, 1985).

Изследванията на афективния компонент разкриват, че интензивността на емоциите намалява с времето. Това се отнася както за приятните, така и за неприятните афекти (Diener et al., 1985). Според друго изследване с възрастта намалява интензивността на позитивните, но не и на негативните афекти. Някои изследователи обясняват промяната в интензивността на афектите от гледна точка на адаптацията към ситуациите и динамиката в целите на личността (Diener et al., 1999).

В някои изследвания е установена слаба връзка между психичното благополучие и възрастта (Diener, 1984; Veenhoven, 1984). В други изследвания не е установена възрастова динамика в степента на субективно психично благополучие (Inglehart, 1990). Има данни, че кризата на средната възраст и отделянето на децата от семейството не се отразяват на степента на субективното психично благополучие в дългосрочен план (Crohan et al., 1989; Hunter & Sundel, 1989; McCrae & Costa, 1990).

Изследване на 60 000 души в 40 държави разкрива, че интензивността на позитивните афекти намалява с възрастта, като има леко увеличаване на удовлетвореността от живота от 20 към 80 години (Diener et al., 1999). С други думи, удовлетвореността от живота нараства, а се понижава интензивността на изживяване на приятните емоции.

Следва да се отбележи, че при измерване на субективното психично благополучие в извадки с големи възрастови интервали не се наблюдава значимо влияние на възрастта. При използване на малки възрастови интервали (от по 2 години) обаче в международно изследване на студенти се установява, че и за двата компонента на субективното психично благополучие – удовлетвореността от живота и субективното чувство на щастие - се наблюдава прогресивно спадане в удовлетвореността от живота и щастиято от 18 до 27 години, след което равнищата и на удовлетвореността от живота, и на щастиято се повишават отново и не се наблюдават различия между равнищата при студенти на 18 и 28 години и повече (International College Survey II), проведено от Диенер и сътр. през периода 2000-2002 г. в 48 държави).*

Влияние на индивидуалния доход върху субективното психично благополучие

Първоначалното допускане е, че качеството на живота се увеличава с нарастването на дохода, а по този начин е вероятно да се повиши и психичното

* За България са предоставени данни за 200 студента (Байчинска и Стефанова)

благополучие. Какви са обаче реално проекциите на материалното състояние върху субективното психично благополучие? Изследванията проследяват това възможно влияние в две посоки - като влияние на дохода при сравнение с околните и като влияние на изменението в дохода върху субективното психично благополучие.

Обяснението на връзката между субективното психично благополучие и дохода се базира върху психологическите теории за потребностите. Според Вийнховен субективното психично благополучие е свързано с дохода само до степента, в която доходът помага за задоволяване на базалните потребности от храна, подслон и облекло. Тъй като доходът е свързан с основните физически потребности, той има значение само в бедните държави и при бедните в богатите държави. Над определен праг на дохода психичното благополучие на хората не се различава (Veenhoven, 1991).

Концепцията за влиянието на дохода върху субективното психично благополучие се доразвива на основата на пирамидата на потребностите на Маслоу. Влиянието на дохода се търси във връзка с психичната потребност от самоактуализация. По-високият доход отваря по-широки възможности. Така например пътуването по света и хобитата (планински спортове, интелектуални или артистични дейности и филантропия) са осъществими с повече средства. Други автори посочват, че влиянието на дохода върху субективното благополучие е свързано и с културалните особености на държавата. В общества, в които парите имат първостепенно значение, доходът повишава субективното психично благополучие (Diener & Oishi, 2000).

Изследванията разкриват, че в повечето държави връзката между психичното благополучие и дохода е положителна, но слаба. Това е така, защото влияние оказва субективното чувство на удовлетвореност от дохода, а не обективният доход. Групите на най-богатите и най-бедните се различават в резултатите си с 11% по общата скала, което показва не голямо, но не и незначимо влияние. Авторите отчитат, че доходът има по-голямо влияние върху субективното психично благополучие в бедните държави (Diener & Oishi, 2000). В друго изследване се посочва, че студентите с по-високи доходи в богатите държави са с по-ниска финансова удовлетвореност. Това се обяснява със специфичното нарастване на материалните цели и предполагаемото влияние на социалното сравнение (Oishi et al., 1999).

В някои изследвания се наблюдава слаба, но значима корелация между психичното благополучие и дохода. Така например в САЩ хората с по-високи доходи са малко по-щастливи в сравнение с останалите, като корелацията между дохода и субективното психично благополучие е .12 - .17 (Diener et al., 1993; Veenhoven, 1994). Изследване на групата на най-богатите хора в САЩ разкрива, че те са само малко по-щастливи в сравнение с останалите, а 37% от тях са с по-ниско психично благополучие в сравнение със средностатистическия американец (Diener et al., 1985). Доходът изчерпва не повече от 4% от вариацията в психичното благополучие (Diener et al., 1999).

Интересен е въпросът за възможните изменения в равнището на психично благополучие при динамика в дохода. Според някои изследвания увеличаването на дохода не води до увеличаване на субективното психично благополучие (Diener et al., 1993). Този факт е репликиран в изследвания, проведени в 9 европейски държави в период на икономически възход. Според тях финансовият просперитет не е свързан с увеличаване на субективното психично благополучие (Diener et al., 1999). В друго изследване се оказва, че повишаването на дохода не води автоматично до повишаване на равнището на субективно психично благополучие. Едновременно с това се изтъква обаче, че намаляването на дохода води до повишаване на неудовлетвореността (Diener, & Biswas-Diener, 2000). В сравнение с 1957 год. през 1993 год. в САЩ доходите на американците са нараснали 2 пъти при запазена покупателна способност. През 1957 год. 35% от изследваните лица са отговорили, че са “много щастливи”, а през 1993 год. - 32%. Подобни резултати за липса на влияние на увеличения доход върху равнището на субективно психично благополучие са получени и в Европа и Япония (Myers & Diener, 1995).

Изследванията показват, че хората, чиито доходи са се повишили, не стават автоматично по-щастливи, но има ясна тенденция тези, чиито доходи са намалели, да са по-неудовлетворени от живота си (Diener & Biswas-Diener, 2001).

Влияние на религиозността и семейния статус върху субективното психично благополучие

Според някои изследвания религиозността оказва влияние върху психичното благополучие. Религиозните хора са с по-високо субективно

психично благополучие. Това е свързано с тяхното по-силно изразено чувство за общност (Inglehart, 1990; Diener et al., 1999; McIntosh et al., 1993). В тази връзка е заключението, че субективното психично благополучие е по-високо при семейни хора (Veenhoven, 1989; Myers & Diener, 1995; Diener et al., 1998; Diener et al., 1999).

Според някои автори демографските характеристики като цяло изчерпват 20% от вариациите в субективното психично благополучие. Според други те изчерпват 15% или 8% (Diener & Biswas-Diener, 2001) и дори по-малко от 4% (Inglehart 1990; Myers & Diener, 1995). *Това, че общият процент на изчерпана от демографските променливи вариация е нисък (4%-20%) свидетелства, че демографските характеристики нямат централно влияние върху психичното благополучие.* Субективното психично благополучие се влияе съществено от други променливи. Следователно вариациите в равнището на субективно благополучие трябва да се търсят във връзка с личностовите променливи.

6.3. Влияние на личностовите променливи върху субективното психично благополучие

Влияние на темперамента върху субективното психично благополучие

Темпераментът предопределя изживяването на определен тип емоции (Diener, 1995). Според някои изследвания гените изчерпват около 40% от вариацията в позитивните афекти и около 55% от вариацията в негативните афекти. Като сравнение семейната среда изчерпва 22% от вариацията в позитивните и едва 2% от негативните афекти (Tellegen et al., 1988). *Темпераментът обуславя диспозицията към изживяване на определен вид афекти, нагласата към живота и очакванията, които са пряко свързани с позитивните афекти* (Диенер & Нейада, 1986). С други думи, темпераментът влияе върху афективния компонент на субективното психично благополучие и е предиктор на по-високите му стойности.

Влияние на личностовите черти екстраверсия и невротизъм върху субективното психично благополучие

Изследванията на връзката между психичното благополучие и екстраверсията разкриват, че екстраверсията като личностова характеристика определя честотата на изживяване на позитивни афекти (Costa & McCrae 1980; Lucas et al., 1998).

Емпирично е потвърдено, че екстравертите преживяват повече приятни емоции в сравнение с интровертите. В различни жизнени ситуации и условия, както и във всички държави, екстравертите имат по-високо психично благополучие в сравнение с интровертите (Emmons & Diener, 1986; Emmons et al., 1986; Diener et al., 1992).¹⁹ В някои изследвания корелацията между психичното благополучие и екстраверсията достига .71 (Diener et al., 1999). Екстраверсията корелира с интензивността на позитивните афекти, но не може да се определи дали оказва влияние върху негативните афекти. За негативните афекти е установено, че корелират положително с невротизма.

Влияние на адаптирането към ситуацията върху субективното психично благополучие

Една от новите линии на изследователски интерес е фокусирана върху адаптирането на индивида към ситуации, предизвикващи приятни и неприятни емоции и свързаната с това *динамика на субективното психично благополучие*. Адаптирането към приятните и неприятните жизнени ситуации води до връщане към стабилните равнища на психично благополучие каквито са били преди възникването на новата ситуация.

Резултатите от изследвания разкриват, че хората се адаптират към събитията за сравнително кратко време - за по-малко от три месеца (Myers & Diener, 1995; Suh et al., 1996). Хората се адаптират бързо към някои ситуации (затвор, повишаване на дохода), по-бавно към други (смърт на близък човек) и малко или никак към трети (удовлетвореност от храненето или живот в шумни места). Не се адаптират към безработицата и към живота в екстремно бедни условия (Diener et al., 1999).

¹⁹ Изследвания в потвърждение, че субективното психично благополучие се влияе от екстраверсията, има за САЩ, Канада, Австралия, Англия, Холандия, Естония, Китай, Хон Конг, Япония и др. (Diener et al., 1999).

Можем да обобщим, че човек се адаптира, когато се научи как да се справя със ситуацията и да изгради чувството, че я контролира, променяйки целите и оценките си съответно на претърпените промени.

Влияние на социалното сравнение и стандартите за оценяване върху субективното психично благополучие

Социалното сравнение е свързано предимно с когнитивните процеси и следователно с удовлетвореността от живота (Diener & Fujita, 1997). При определяне степента на афекта и удовлетвореността от живота, хората прибягват до сравнение със заобикалящата ги среда. Сравнение, което има положителен характер (стандартът за сравнение е “по-нисък” от индивидуалната реалност,) повишава степента на удовлетвореност от живота, както и обратно (Diener et al., 1999). Въпреки това се изтъква, че социалното сравнение повлиява предимно текущото настроение в експериментални ситуации, но няма дълготрайно влияние върху психичното благополучие (Fujita et al., 1994).

Обобщавайки прегледа на изследванията, можем да резюмираме, че някои личностови особености определят до голяма степен психичното благополучие. Това са темпераментът и екстраверсията, които са свързани основно с афектите и адаптацията към ситуациите. Социалното сравнение от друга страна влияе главно върху удовлетвореността от живота и се разглежда в ситуативен план.

6.4. Субективно психично благополучие в кроскултурна перспектива

Най-съвременните изследвания на проблема за субективното психично благополучие са сравнителни. Те се интересуват от това доколко субективното психично благополучие зависи от факторите, детерминиращи културата. Показано е, че детерминантите на субективното психично благополучие на индивидуално и кроскултурно равнище са много различни. И в двата случая изследователите търсят влиянието и на демографските, и на психологическите особености и на индивида, и на националната извадка. *За да може да се опише психичното благополучие в цялост, трябва да се отчитат както културните, така и индивидуалните особености. Нещо повече, трябва да се имат предвид и че факторите на личностово и културно равнище влияят по различен начин*

върху когнитивния и афективния компонент на субективното психично благополучие.

Кроскултурното изследване на субективното психично благополучие поставя в центъра на изследователския интерес необходимостта от отговор на въпроса кои са детерминантите на психичното благополучие, които зависят от културата. Има ли връзка между степента на психично благополучие и демографските фактори на културата? Какво е мястото на културалните особености? Какво е влиянието, ако има такова, на социалната среда? Има ли смисъл понятието психично благополучие на ниво култура?

Според един от възгледите културата оказва влияние върху субективното психично благополучие, защото то (и по-специално удовлетвореността от живота), е свързано с индивидуалните цели. Опосредстваната връзка с културата е, че индивидуалното поведение води до постигане на целите, но културата е тази, която определя избора на подходящото поведение (Brunstein, 1993; Oishi et. al., 1999). В широките рамки, зададени от културата, индивидът има възможност да направи индивидуалния си избор. По този начин докато индивидуалните цели са съвместими с културалните, хората са удовлетворени от живота си. *Така чрез косвеното си влияние върху индивидуалните цели, културата определя и субективното психично благополучие* (Oishi, 2000).

Друг възглед, който навлиза по-дълбоко във въпроса за влиянието на културата върху субективното психично благополучие е, че *културата определя не поведението, а директно определя индивидуалните цели и по този начин пряко влияе на психичното благополучие* (Markus & Kitayama, 1991).

Трети възглед за влиянието на културата върху психичното благополучие търси медиращата функция на културата *върху връзката на афективния баланс между положителните и отрицателните емоции и удовлетвореността от живота*. Тази връзка се отчита като по-силна в индивидуалистичните държави. По този начин в индивидуалистичните култури личността е по-силен предиктор на удовлетвореността от живота в сравнение с колективистичните (Suh et al., 1998).

Влиянието на културата върху равнището на субективно психично благополучие на хората в съвременните изследвания се търси преди всичко във връзка с три променливи: индивидуализъм-колективизъм, национален доход и

демократичност на режима в държавата. По-долу ще представим накратко резултатите от изследвания във връзка с тези променливи.

Влияние на променливата индивидуализъм - колективизъм върху субективното психично благополучие

Най-популярната тенденция в литературата е културите да се разделят на индивидуалистични и колективистични. За хората в индивидуалистичните държави от първостепенно значение са уникалните качества на личността. Фокусираният върху себе си Аз на индивидуалиста се разглежда като автономен и самодостатъчен, относително независим от интерперсоналния контекст. В колективистичните държави обратно, хората се себerefлексират в контекста на социалната матрица и представата за добър живот е сътрудничеството и поемането на отговорност не само за себе си, но и за другите. Фокусираният върху другите Аз на колективиста следва основната цел да не се отличава от другите (Triandis, 1989). В индивидуалистичните държави поведението е функция от личностовите диспозиции и емоции. В колективистичните държави ситуационните фактори се разглеждат като норми, роли или задължения и в това си качество са детерминанти на поведението (Suh et al., 1998). В индивидуалистичните държави акцентът е върху хедонизма, докато в колективистичните държави се очаква индивидът да подчинява чувствата и желанията си на целите на групата. Вътрешните чувства, които са ценени в индивидуалистичните култури, в колективистичните се разглеждат като незрялост и егоизъм и другите участват в определението на Аз-а. В индивидуалистичните държави основна ценност е автономността, а в колективистичните държави - сътрудничеството (Markus & Kitayama, 1991, 1994).

С други думи, *колективистичните общества са по-силно ориентирани към външни стандарти. В индивидуалистичните култури водещи са личните вътрешни цели и емоционалните преживявания, докато в колективистичните култури удовлетвореността от живота се определя еднакво от индивидуалните цели и културните ценности* (Suh et al, 1998). Така например в колективистичните азиатски култури приятните и неприятните емоции са еднакво очаквани, докато в индивидуалистичните - Испания, Пуерто Рико и Южна Америка - приятните са силно желани, а неприятните изобщо не са очаквани (Diener & Biswas-Diener, 2000).

Шварц и съавтори потвърждат, че хората в индивидуалистичните държави използват своя афективен баланс в оценката си за удовлетвореността от живота, докато в колективистичните държави хората отдават по-силно значение на нормите за това кое е добро (Schwartz & Clore, 1988; Schawartz, 1990; Clore et al., 1994). Това, което трябва да посочим тук е, че *критериите, формиращи оценката за психично благополучие в индивидуалистичните и колективистичните култури, са различни*. Въпреки, че в изследванията лицата са били изравнени по материален и социален статус, като *цяло хората в колективистичните държави имат по-ниско психично благополучие в сравнение с тези в индивидуалистичните държави* (Diener & Suh, 1997).

Влияние на националния доход върху субективното психично благополучие

Въпреки, че на индивидуално равнище доходът изчерпва много малък процент от вариацията в субективното психично благополучие, в кроскултурен план очакването е, че с повишаването на дохода ще се повиши и субективното психично благополучие поради подобряване качеството на живота. Влиянието на дохода върху субективното психично благополучие се изследва от една страна чрез сравнение на психичното благополучие и дохода в държавите в кроскултурен план, а от друга страна се проследява динамиката в дохода на национално равнище - повишаване или намаляване – и възможната връзка със субективното психично благополучие.

Първата променлива, чието влияние върху психичното благополучие ще проследим, е динамиката в националния доход. В лонгитудно изследване в периода след Втората Световна война е установено, че въпреки високия икономически ръст за този период във Франция, Япония и САЩ, равнището на психично благополучие на хората там не се променя (Diener & Suh, 1997). Тази тенденция е потвърдена за 14 европейски държави (Hagerty, 2000; Veenhoven, 1991), за САЩ, както и за 9 европейски държави и за Япония, Белгия и САЩ (Diener & Oishi, 2000). Посочените изследвания разкриват, че нарастването на националния доход не оказва директно влияние върху субективното психично благополучие. Това вероятно се дължи на факта, че повишаването на дохода в рамките на една държава дава отражение само на индивидуално равнище, а това няма силно влияние върху психичното благополучие. Тенденцията на повишаване на икономическата стабилност в бедните държави обаче оказва влияние, въпреки

че повишаването на психичното благополучие става бавно (Индия, Мексико, Филипините, Бразилия, Южна Корея) (Diener & Oishi, 2000).

Втората променлива, чието влияние върху субективното психично благополучие ни интересува, е националният доход в кроскултурна перспектива. В изследване в 42 държави е установена корелация между психичното благополучие и националният доход 0.67 (Inglehart, 1990). В други изследвания корелациите между психичното благополучие и националният доход варират от 0.50 до 0.69 (Diener et al., 1995; Diener & Oishi, 2000). Емпирично е установено, че *доходът определя психичното благополучие в кроскултурен план дори и при контрол на удовлетвореността на основните човешки свободи в държавата (които имат влияние, както ще видим по-късно). Посочва се любопитния факт, че при съпоставяне на едни и същи данни корелацията между психичното благополучие и дохода на индивидуално равнище е 0.18, но на национално е 0.96* (Diener & Oishi, 2000).

Както вече посочихме, в рамките на една държава доходът е свързан със задоволяване на основните човешки потребности и увеличаването на дохода не води до увеличаване на психичното благополучие (освен в бедните държави). Това е така, защото субективното психично благополучие се определя от финансовата удовлетвореност, а не от обективния размер на дохода, като има слаба тенденция хората с по-висок доход да са по-удовлетворени в рамките на една държава, т. е. на национално ниво (Campbell, 1981). На ниво държави обаче ситуацията е много по-различна. Психичното благополучие в бедните държави е средно или леко под неутралната точка. То е по-високо в богатите държави, които предоставят и повече свобода и човешки права (Diener et al., 1995). На национално равнище проекциите на благосъстоянието са много по-многопосочни, отколкото на индивидуално. Те не са свързани само с удовлетворяване на основните човешки потребности, но и водят до по-различни жизнени стандарти и качество на живота.

Тук възниква интересната хипотеза, че *емигрирането в по-богата държава ще повиши психичното благополучие повече отколкото увеличаването на дохода в собствената държава*. Обяснението на авторите е, че животът в богато общество осигурява редица преимущества и социални предимства дори на най-бедните, докато дори богатите хора в бедните държави се сблъскват с редица проблеми - лоши пътища, ниско ниво на услугите, здравеопазването и т.н. Това е

причината психичното благополучие да се повишава, ако човек отиде да живее в по-богата държава - това гарантира по-добри здравни услуги, повече свобода и човешки права, по-висока политическа стабилност в допълнение на факта, че човек разполага и с повече средства, повишаващи качеството на живота и даващи възможност за постигането на индивидуалните цели. Затова твърдението е, че е много по-лесно да си беден в богатата държава, отколкото беден в бедна държава (Diener & Oishi, 2000).

Субективното психично благополучие в бедните държави е средно или леко под неутралната точка. То е значително по-високо в богатите в сравнение с бедните държави (Diener et al., 1995). Животът в богатите държави е свързан с по-високо качество на живота, с повече човешки права, удовлетворяване на човешките потребности и социален просперитет (Diener & Oishi, 2000).

Къде се намира България в провежданите досега кроскултурни изследвания? Изследването включва 42 държави. В табл. 59 е представено влиянието, което размерът на дохода оказва върху субективното психично благополучие на хората в различните държави, които са подредени спрямо дохода във възходящ ред (Diener & Oishi, 2000).

Таблица 59. Национален доход и удовлетвореност от живота в 42 държави (Diener & Oishi, 2000).

Държава	Доход в щатски долари	Удовлетвореност от живота
Индия	1.290	-1.88
Нигерия	1.430	-0.42
Китай	2.510	0.43
Естония	2.820	-1.13
Южна Африка	3.010	-0.39
Латвия	3.220	-1.49
Литва	3.240	-1.12
Беларус	4.320	-1.71
България	4.380	-2.31
Румъния	4.090	-1.28
Турция	4.610	-0.63
Русия	4.610	-0.95
Полша	5.480	-0.36
Бразилия	5.630	0.30
Унгария	6.310	-1.07
Мексико	7.040	0.29
Словения	7.140	-0.78
Чили	8.890	0.75
Чехия	8.900	-0.77

Аржентина	8.920	0.38
Южна Корея	10.540	-0.87
Гърция	11.400	-1.05
Португалия	12.400	0.17
Ирландия	13.550	0.94
Испания	14.040	-0.23
Финландия	16.390	0.77
Швеция	17.130	1.15
Великобритания	17.970	0.40
Холандия	18.080	0.87
Италия	18.610	-0.05
Австралия	19.000	0.94
Франция	19.670	-0.25
Канада	19.960	0.95
Австрия	20.230	-0.19
Белгия	20.270	0.70
Дания	20.800	1.28
Норвегия	21.120	0.80
Исландия	21.150	0.97
Япония	21.350	-0.90
Швейцария	25.150	1.38
САЩ	25.860	0.78
Люксембург	28.770	0.68

От 42-те държави България се нарежда на 34 място по доход (в низходящ ред) - преди Индия, Нигерия, Китай, Естония, Южна Африка, Латвия, Литва и Беларус. При ранжиране на резултатите по удовлетвореност от живота обаче се оказва, че България се нарежда на последна, 42-ра позиция. *Българите са с най-ниска удовлетвореност от живота си като цяло.*

Удовлетвореността от живота е значително по-висока във всички останали държави, независимо че в осем от тях хората са с по-нисък доход в сравнение с България. Стойността по показателя удовлетвореност от живота за България е – 2.31, която, съпоставена с втората най-ниска стойност – 1.88 в Индия - разкрива значимо различие. Този факт говори, че не само националният доход е определящ за удовлетвореността от живота в България.

Влияние на демократичността на режима в държавата върху равнището на субективно психично благополучие

Друг фактор, който определя субективното психично благополучие, е демократичността на режима в държавата. Корелацията на тази променлива със субективното психично благополучие е 0.85 (Inglehart, 1990). Анализирайки

отражението на политическия режим се посочва, че всички нации, които са преживели “комунистически” режим, имат по-ниско психично благополучие даже в сравнение с бедни нации като Бангладеш, Индия и Нигерия. Нещо повече, държавите, които са били в комунистически режим за по-дълъг период, са с по-ниски равнища на психично благополучие в сравнение с тези, които са били за по-кратък период - само след Втората Световна война. Седем от осемте общества с най-ниски резултати за психично благополучие, са бивши съветски републики. Този факт според авторите е пряко свързан с ниската демократичност на режима в тези държави (Inglehart & Klingemann, 2000).

Във връзка с отражението на политическия режим се посочва, че *всички държави, които са с недемократичен режим, обуславят по-ниското субективно психично благополучие на гражданите си*. Изтъква се, че хората в страните от бившия социалистически лагер, са с по-ниско субективно психично благополучие даже и при сравнение с хората в бедни държави като Бангладеш, Индия и Нигерия (Inglehart & Klingemann, 2000).

В изследване, в което участват 65 държави, се проследява влиянието на дохода и демократичността на режима в държавите върху равнището на субективно психично благополучие. В табл. 60 са представени броя на хората (в %), отговорили, че са “щастливи” и “удовлетворени” и средния процент на двете измервани променливи – “щастие” и “удовлетвореност от живота”, определени като субективно психично благополучие.

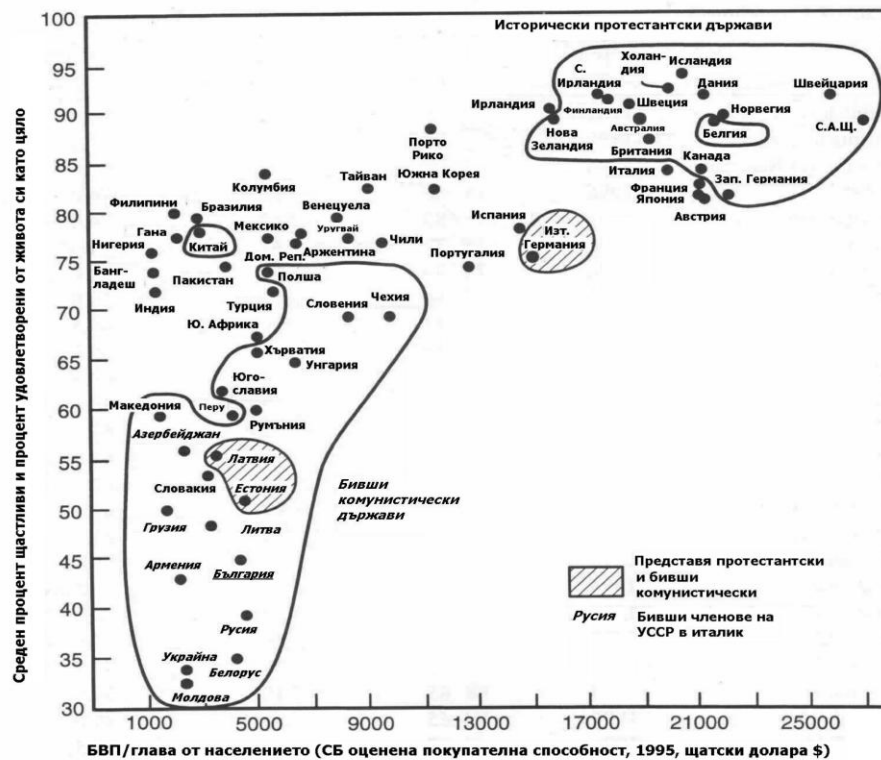
Таблица 60. Брой на лицата, отговорили, че са щастливи, удовлетворени от живота си (в %) и психично благополучие (средна стойност на двете характеристики) (Inglehart & Klingemann, 2000)

Държава	Година на последно изследване	Щастлив и (%)	Удовлетворени от живота (%)	Субективно психично благополучие
МОЛДОВА	1996	44	21	32.5
УКРАИНА	1996	48	20	34.0
БЕЛАРУС	1996	46	24	35.0
РУСИЯ	1995	51	28	39.5
АРМЕНИЯ	1995	57	29	43.0
БЪЛГАРИЯ	1998	57	33	45.0
ЛИТВА	1996	57	40	48.5
ГРУЗИЯ	1996	65	35	50.0
ЕСТОНИЯ	1996	65	37	51.0
ЛАТВИЯ	1996	71	36	53.5
СЛОВАКИЯ	1990	52	59	55.5

МАКЕДОНИЯ	1996	63	49	56.0
РУМЪНИЯ	1990	62	57	59.5
АЗАЙБЕРДЖАН	1995	78	41	59.5
ЮГОСЛАВИЯ	1996	71	51	61.0
БОСНА	1997	76	47	61.5
ПЕРУ	1996	63	61	62.0
УНГАРИЯ	1998	78	52	65.0
ХЪРВАТИЯ	1995	70	62	66.0
ЮЖНА АФРИКА	1996	79	56	67.5
ЧЕХИЯ	1990	73	66	69.5
СЛОВЕНИЯ	1995	74	65	69.5
ИНДИЯ	1996	77	67	72.0
ТУРЦИЯ	1996	90	54	72.0
БАНГЛАДЕШ	1997	85	63	74.0
ПОЛША	1996	86	62	74.0
ПОРТУГАЛИЯ	1990	73	76	74.5
ДОМИНИКАНСКА РЕПУБЛИКА	1996	74	75	74.5
ИЗТОЧНА ГЕРМАНИЯ	1997	79	72	75.5
НИГЕРИЯ	1995	81	71	76.0
МЕКСИКО	1996	71	83	77.0
ЧИЛИ	1996	80	74	77.0
АРЖЕНТИНА	1995	83	72	77.5
БРАЗИЛИЯ	1996	83	72	77.5
ПАКИСТАН	1997	83	72	77.5
УРУГВАЙ	1996	81	75	78.0
КИТАЙ	1995	84	72	78.0
ИСПАНИЯ	1996	87	70	78.5
ВЕНЕЦУЕЛА	1995	93	66	79.5
ФИЛИПИНИ	1996	93	66	79.5
ГАНА	1995	72	88	80.0
АВСТРИЯ	1990	91	72	81.5
ЯПОНИЯ	1995	90	74	82.0
ФРАНЦИЯ	1990	92	72	82.0
ТАЙВАН	1995	89	76	82.5
ЮЖНА КОРЕЯ	1196	89	76	82.5
ЗАПАДНА ГЕРМАНИЯ	1997	84	82	83.0
КОЛУМБИЯ	1997	90	77	83.5
КАНАДА	1990	79	90	84.5
ИТАЛИЯ	1990	86	83	84.5
БРИТАНИЯ	1998	90	85	87.5
ПУЕРТО РИКО	1995	91	86	88.5
БЕЛГИЯ	1990	93	86	89.5
САЩ	1995	94	85	89.5
АВСТРАЛИЯ	1995	94	85	89.5
НОВА ЗЕЛАНДИЯ	1998	95	84	89.5
НОРВЕГИЯ	1996	94	86	90.0
ИРЛАНДИЯ	1990	93	88	90.5

ШВЕЦИЯ	1996	95	87	91.0
ФИНЛАНДИЯ	1996	92	91	91.5
СЕВЕРНА ИРЛАНДИЯ	1990	93	91	92.0
ДАНИЯ	1990	94	90	92.0
ШВЕЙЦАРИЯ	1996	95	89	92.0
ХОЛАНДИЯ	1990	93	92	92.5
ИСЛАНДИЯ	1990	97	91	94.0

България се нарежда на 59 място, преди Молдова, Беларус, Украйна, Русия, Словакия и Армения (Inglehart & Klingemann, 2000). По удовлетвореност от живота България отново заема едно от последните места - 60 позиция. Същата 60-та позиция България има и при ранжиране на стойностите по субективно психично благополучие – тя се нарежда след Молдова, Украйна, Беларус, Русия и Армения. Повече от половината изследвани лица в България (57%) са се определили като щастливи. В Армения и Литва процентът на самоопределилите се като щастливи лица е същият. Най-ниският резултат е на Молдова (44%), а най-високият на Исландия (97%). Обобщените резултати от това изследване са представени на фиг. 32 в сравнение с брутният вътрешен продукт в отделните държави.

СПБ според равнището на икономическо развитие и историческо наследство на държавите.

Фигура 32. Връзка между БВП – brutния вътрешен продукт (дохода) и СПБ – субективното психично благополучие (щастие и удовлетвореност от живота) в 65 държави. В лявата част на фигурата са очертани страните от бившия социалистически лагер (Inglehart & Klingemann, 2000)

В допълнение на това е направен опит за илюстриране на зависимостта на субективното психично благополучие (СПБ) от политическия режим през миналите десетилетия (Inglehart & Klingemann, 2000). От фигура 32 се вижда, че само в три от петте държави с най-ниско субективно психично благополучие доходът е по-нисък, отколкото в България. Има 16 държави с по-нисък доход, отколкото в България, в които обаче субективното психично благополучие е по-високо. В Нигерия например, която е с най-нисък доход от 65-те изследвани държави, субективното психично благополучие е значително по-високо от това в България (76.0 срещу 45.0 респективно). От по-бедните в сравнение с България държави най-високо е субективното психично благополучие във Филипините – 79.5 срещу 45.0 в България.

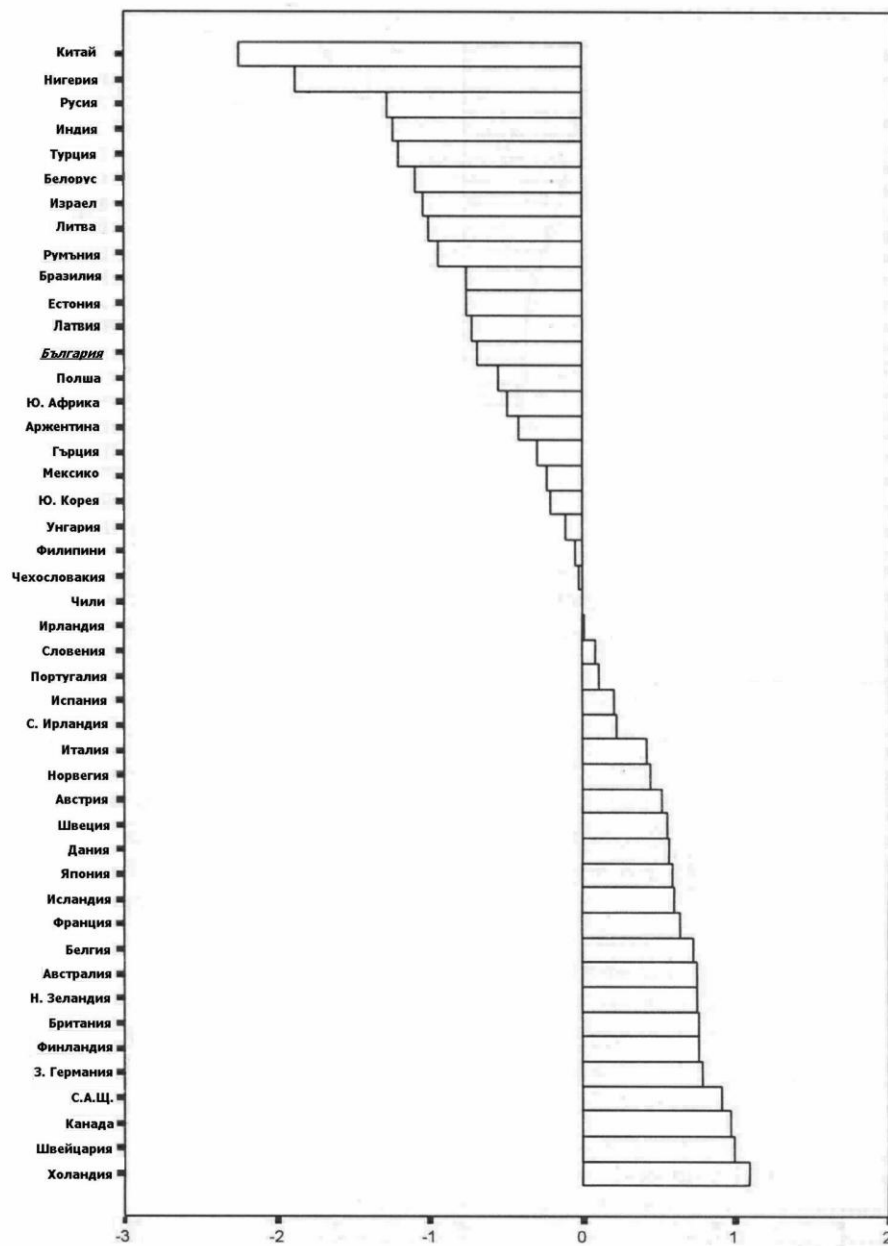
Ще обърнем внимание на факта, че държавите, в които хората са с по-ниско субективно психично благополучие от българите, са от бившия социалистически лагер – това са Молдова, Украйна, Беларус, Русия и Армения.

Има обаче други пет страни от бившия социалистически лагер, в които хората са със значително по-високо равнище на субективно психично благополучие отколкото българите, въпреки че в някои от тях доходът е по-нисък, отколкото в България. Това са Македония, Азербейджан, Латвия, Словакия и Грузия.

Авторите на изследването представят силната кроскултурна вариация в субективното психично благополучие във връзка с националния доход. *Ясно се вижда, че колкото е по-нисък доходът в държавата, толкова по-ниско е и психичното благополучие на живеещите там хора. Този резултат е разширен и във връзка с историята на развитие на държавата, като акцентът е влиянието на политическия режим (висока демократичност срещу ниска демократичност). Колкото по-дълъг е периодът на липса на демократичност, толкова по-ниско е и субективното психично благополучие на хората в държавата.* Така се обяснява фактът, че въпреки бедността в Индия, Бангладеш и Нигерия, психичното благополучие там има по-високи стойности, отколкото в страните от бившия социалистически лагер. Изключение представлява Китай като държава с изключително недемократичен режим, но с по-високо психично благополучие в сравнение с държави с по-демократична система на управление, което явно се обяснява с културата и специфичните ценности и норми в азиатските култури (Inglehart & Klingemann, 2000).

Рангът, който България заема, за съжаление разкрива огромно различие в степента на удовлетвореност от живота и степента на щастие в сравнение с европейските държави, към които скоро ще се присъединим.

Накрая ще представим и резултатите от изследване на връзката между психичното благополучие и свободата, проведено в началото на 90-те години на 20 век. Авторът на изследването разглежда свободата като съставена от възможност за избор (в икономически, политически и личен план) и способност за избор (информация и готовност) (Veenhoven, 2000). На фиг. 33 са представени данни от 46 държави, ранжирани според възможността за избор в тях.

1990, Свобода: икономическа + политическа + лична

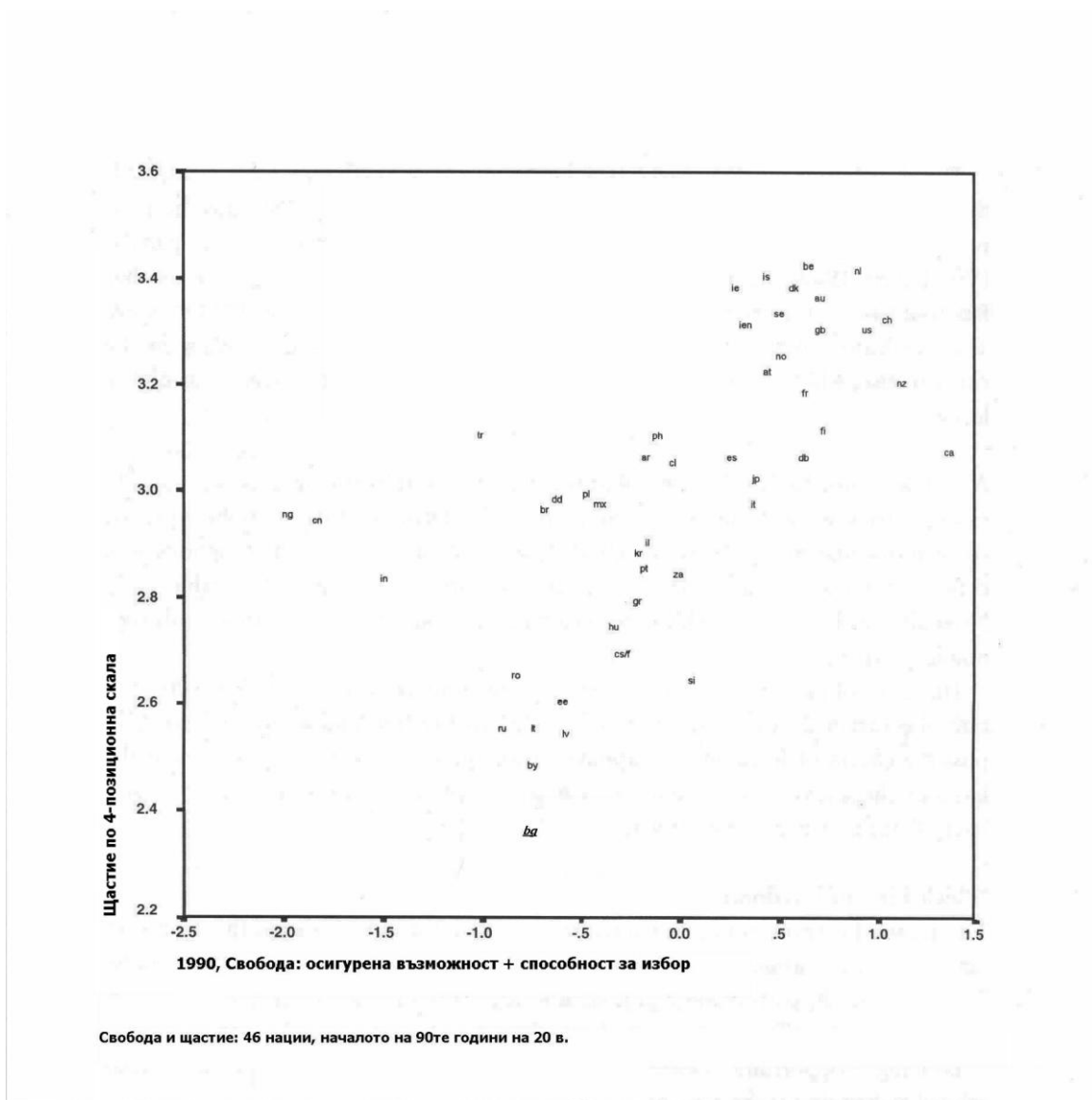
Свобода в държавите: предоставена възможност в 46 държави, началото на 90те години на 20 в.

Фигура 33. Икономическа, политическа и лична свобода в 46 държави (Veenhoven, 2000)

Както се вижда от фиг. 33, България се намира на 13 място сред страните, които са оценени като несвободни в икономически, политически и личен план.* Още по-

*

малко свободни от България са Китай, Нигерия, Русия, Индия, Беларус, Израел, Литва, Румъния, Естония, Латвия. В същото изследване е измерено и субективното чувство на щастие в тези държави като отговор на въпроса: “Като цяло, колко щастлив(а) сте Вие?” по 4-бална скала. Получените резултати позволяват изследваните държави да бъдат представени като точки в пространството, отразяващи степента на щастие и свобода на хората в тях (вж. Фиг. 34).

Фигура 34 Връзка между степента на свобода и чувството на щастие в 46 държави (Veenhoven, 2000)

От фигурата се вижда, че България се характеризира с най-ниска степен на щастие на хората в нея независимо от това, че е на 13 място по степен на степен на свобода. Във всички останали изброени по-горе 12 държави с по-ниска степен на свобода в тях хората се самооценяват като по-щастливи.

От фиг. 34 става ясно, че болшинството страни от бившия социалистически лагер се характеризират с ниска степен на щастие. Интерпретацията на този резултат акцентира върху социалните промени, свързани с прехода към демократично общество (O'Connor, 1991). Освен приватизационните процеси и спадането на националния доход, в тези страни изчезва и гарантираната професионална заетост. Бързо нарастващата конкуренция и свободният пазар са явления, нови за тези страни. Липсата на умения за приспособяване създава усещане за несигурност и неопределеност и загуба на контрол над ситуацията, което автоматично изчерпва вярата в собствените възможности. Всичко това резултира в ниска степен на щастие в държавите от бившия социалистически лагер, включително България.

Що се отнася до България, най-ниското ниво на щастие в нея изисква отчитане не само на социално-политическите и икономическите фактори, които са общи за всички страни от социалистическия лагер, но също така и някои други специфични фактори на културата и народопсихологията. Колкото по-добри условия на живот предоставя една държава, толкова по-щастливи са хората в нея. Икономическият просперитет е важен, защото свободата, равенството и достъпът до образование зависят от това. *Тези национални характеристики - материално състояние, социално равенство, политическа свобода, достъп до знания - изчерпват 77% от вариациите в щастieto* (Veenhoven, 1992). Индивидуалистичните, богати и демократични държави, се характеризират с по-високо психично благополучие на гражданите си (Diener & Suh, 1998).

От литературата е ясно, че психичното благополучие в кроскултурна перспектива зависи от националния доход, демократичността на режима и културните особености. Според данни на Инглехарт доходът и демократичността изчерпват общо 80% от вариацията в психичното благополучие (Inglehart & Klingemann, 2000). Основната причина е, че тези характеристики определят индивидуалните възможности за избор, възможността за и правото на свободен избор, удовлетворяването на психичните потребности и себerealизацията, които

водят до високо субективно психично благополучие. Това като цяло описва широкия социален контекст, който оказва влияние върху субективното психично благополучие и респективно води до по-високи или по-ниски негови стойности.

В България субективното психично благополучие, както и когнитивният и афективният му компонент, са много ниски. Обяснението може да се търси в ниските доходи и ниската степен на демократичност на режима в държавата от една страна. Това обяснение обаче не е напълно задоволително, защото има държави с по-ниски доходи и демократичност, в които обаче хората са по-щастливи и удовлетворени от живота си. Очевидно съществуват други променливи, като например съвременната социокултурна ситуация в България, които определят много ниските стойности на субективното психично благополучие и компонентите му. Нужни са допълнителни изследвания, които да пояснят това.

В заключение, субективното *психично благополучие се определя както от индивидуалните личностови особености, така и от по-широката рамка на социалния контекст, в който се намира индивидът*. Личностовите и културалните предиктори оказват специфично влияние и върху когнитивния компонент на субективното психично благополучие – удовлетвореността от живота, и върху афективния компонент – щастието и позитивните афекти. Нещо повече, индивидуалните и културните фактори влияят в цялост и в срезови изследвания резултатите са много по-различни, отколкото при кроскултурни сравнения или в лонгитюдни изследвания. Освен това не бива да се забравя, че рамката на изследваните предиктори остава отворена, защото изследванията разкриват, че има влияние и на неизследвани фактори като народопсихологията например, които обуславят различията в равнищата на субективно психично благополучие в кроскултурна перспектива.

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА СУБЕКТИВНОТО ПСИХИЧНО БЛАГОПОЛУЧИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЮНОШИ

7.1. Теоретичен модел на изследването

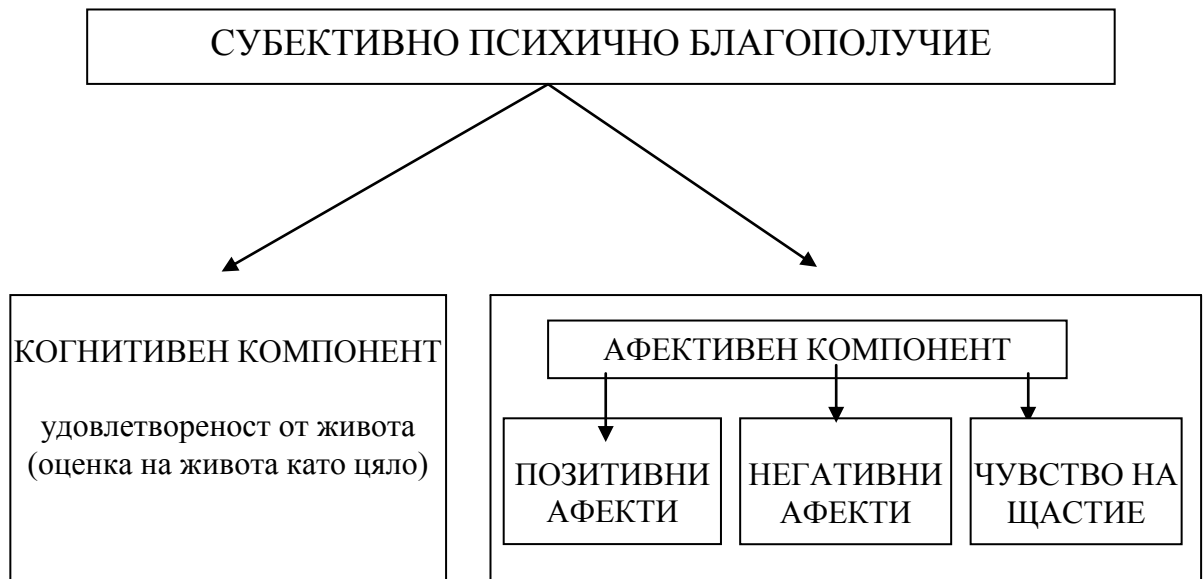
В съвременната психология има два относително самостоятелни подхода към проблема за психичното благополучие. Единият търси универсалните предиктори на психичното благополучие във връзка с човешките потребности в перспективите на хуманистичната психология. Такива са теоретичните модели на Риф и Риен (Ryff & Keyes, 1995; Ryan & Deci, 2001). Другият подход на изследване е фокусиран върху индивидуално зададени детерминанти, които влияят върху психичното благополучие. Това са целевият подход (Palys & Litle, 1983; Emmons, 1986; Cantor et al., 1991; Brustein, 1993; Diener & Fujita, 1995) и този за *субективното* психично благополучие (Diener, 1990, 1994, 2001; Diener & Biswas-Diener, 2001; Diener & Emmons, 1984; Diener & Iran-Nejada, 1986; Diener & Larsen, 1993 и др.).

Нашият интерес към субективното психично благополучие е в изследователската линия на Диенер и сътр. Преимущество на този подход се изразява в неговата комплексност. От една страна субективното психично благополучие се разглежда като интегрална оценка на хората за техния живот, характеризираща степента на адаптираност към външния и вътрешен свят. От друга страна, то се описва чрез два основни компонента – когнитивен (удовлетвореност от живота) и афективен (чувство на щастие, честота на позитивните и негативните афекти) (фиг. 35).

Когнитивният компонент на субективното психично благополучие, който също първоначално се изследва самостоятелно, е удовлетвореността от живота. Удовлетвореността от живота представлява когнитивната оценка, чрез която индивидът определя качеството на живота си на базата на субективни критерии.

Афективният компонент на субективното психично благополучие, който първоначално се изследва самостоятелно, е чувството на щастие. Щастие се разглежда като баланс между позитивни и негативни афекти. То се изучава в субективен аспект - като индивидуално чувство за щастие, а не според обективни критерии и се определя чрез индивидуалните емоционални реакции към жизнените ситуации. Това е степента, в която индивидът харесва собствения си начин на живот.

Днес щастието и удовлетвореността от живота се интегрират в един концепт - *субективното психично благополучие*. Като цяло хората с високо психично благополучие изживяват чести позитивни афекти, малко негативни афекти и изпитват общо чувство на удовлетвореност от живота. При ниско психично благополучие хората не са удовлетворени от живота си и изживяват повече негативни, отколкото позитивни емоции.

Фигура 35. Схема на компонентите на субективното психично благополучие на Диенер и сътр.

7.2. Постановка на емпиричното изследване.

Субективното психично благополучие до голяма степен зависи от успешната адаптация на индивида към социалния контекст, което включва удовлетвореност от пребиваването в определена среда, чувство за социална компетентност и принадлежност. С други думи, то представлява интегрална характеристика, която е от особен интерес както като самостоятелен проблем, така и в контекста на проблема изграждане на психосоциалната идентичност в юношеска възраст.

В България има много малко изследвания на субективното психично благополучие (Байчинска, 1996, Калчев, 1996). Ето защо въпросът е актуален. Настоящото изследване на субективното психично благополучие на българските юноши е опит да се запълни тази празнота. То се стреми да отговори на следните

въпроси: Какво е субективното психично благополучие на българските юноши, които живеят в ситуация на бързи социални промени? Как тези промени се отразяват върху тяхната удовлетвореност от живота и степента на чувството им за щастие? Има ли различия в степента на удовлетвореност от живота и чувството за щастие между българските юноши и тези в други държави по света? Как влияят индивидуалните и социо-културните променливи върху психичното благополучие и неговите компоненти? Накрая, съществува ли връзка между статуса на идентичност и субективното психично благополучие? Отговорът на тези въпроси е предмет на настоящето изследване и е както от теоретичен, така и от практически интерес.

Изследванията, които търсят предикторите на субективното психично благополучие на индивидуално равнище, са *центрирани* върху влиянието на възраст, пол, семейно положение, материален статус, религиозност, личностови черти, темперамент и екстраверсия, адаптация на хората към събитията в живота и социално сравнение върху степента на удовлетвореност от живота, щастието и субективното психично благополучие като цяло.

В това изследване фокусираме върху *пола, възрастта и образователното ниво*. Искаме да отговорим на въпроса как в юношеска възраст те влияят върху психичното благополучие като цяло и върху неговите компоненти. Полът е важна променлива при изследането на юношеската възраст, защото в юношеството се изгражда полово-ролевата идентичност. Възрастта е променлива, която е важна в контекста на бързите психични промени, които юношата преживява и инициира.

Резултатите от редица изследвания показват, че полът и възрастта не оказват влияние върху общото равнище на субективното психично благополучие. Това заключение се отнася както за когнитивния и афективния компонент поотделно, така и за интегралната променлива субективно психично благополучие (Diener, 1984; Diener et al., 1997; Diener & Oishi, 2000; Diener & Biswas-Diener, 2001 и др.). За удовлетвореността от живота в различни изследвания са установени само слаби полови различия или такива изобщо не са установени (Diener et al., 1999). По отношение на афективния компонент на психичното благополучие са установени близки равнища на емоционални реакции и при двата пола (Diener & Biswas-Diener, 2001).

Резултатите от кроскултурно изследване на 60 000 души в 40 държави разкриват, че интензивността на позитивните афекти намалява с възрастта, като

има леко увеличаване на удовлетвореността от живота (Diener et al., 1999). Въпреки слабата динамика в удовлетвореността от живота и интензивността на позитивните афекти, повечето изследвания показват, че психичното благополучие се запазва независимо от възрастта (Veenhoven, 1984; Diener et al., 1985; Inglehart, 1990; Diener & Suh, 1998; Diener et al., 1999). Следва да подчертаем, че в тези изследвания възрастта варира в широки граници и обикновено покрива жизнения път от 20-25г. до края на живота.

Кроскултурните изследвания на субективното психичното благополучие, които включват и България разкриват, че тук субективното чувство на щастие е най-ниско (Veenhoven, 2000). Според други данни от 65 държави България заема едно от последните места по степен на удовлетвореност от живота, щастие и равнище на субективно психично благополучие (Diener & Oishi, 2000; Inglehart & Klingemann, 2000).

Нашата извадка обхваща специфична възрастова група, към която тези резултати не могат да бъдат директно екстраполирани. Ето защо от интерес за нас са резултати, получени върху извадки от ученици и студенти. Особено важни са резултатите от български изследвания. Така например, едно изследване на български ученици от средна и горна юношеска възраст очертава специфична възрастова тенденция - юношите с по-ниска възраст са по-щастливи в сравнение с по-големите (Силгижжян, 1998).

Разполагаме и с данни за психичното благополучие на студенти от 48 държави (Diener, 1999). В него се установява, че полът няма връзка с чувството на щастие, но оказва влияние върху удовлетвореността от живота – жените са по-удовлетворени от живота си в сравнение с мъжете. Освен това се наблюдава значимо влияние на възрастта както върху удовлетвореността от живота, така и върху субективното чувство на щастие. Колкото по-ниска е възрастовата група, толкова по-високи са стойностите и на когнитивния, и на афективния компонент на субективното психично благополучие (Международно студентско проучване II, Диенер и сътр., 2005 .

В съответствие с тези данни за психичното благополучие на ученици и студенти, предполагаме, че в юношеска възраст (16-20 г.), полът и възрастта ще имат определено влияние върху отделните компоненти на психичното благополучие.

Друга променлива в изследването на психичното благополучие на българския юноша е *субективната оценка за семейния доход*. Тази променлива е от интерес поради това, че характеризира една съществена особеност на социокултурния контекст в България - засилването на значимостта на материалните ценности. Днес материалното благополучие, респ. индивидуалния доход, е важна основа за процесите на социално сравнение. Особено важни са тези процеси в юношеска възраст. Ето защо считаме, че е важно да се потърси взаимовръзката между психичното благополучие и дохода. Следва обаче да се подчертае, че ние акцентираме не върху обективния размер на дохода, а върху субективната оценка за него. Считаме, че тази променлива е по-релевантна по отношение на психичното благополучие на юношите.

Интересът ни към *взаимовръзката между субективното психично благополучие и статуса на психосоциална идентичност* е свързан със специфичните особености на юношеската възраст. Това е възраст, в която юношите все още изграждат своя жизнен проект и правят важни самоопределения в редица сфери – професионална, религиозна, светогледна, политическа, приятелство, полова роля, интимна сфера, забавления. Наличието или отсъствието на такива самоопределения, с други думи определения или неопределен статус на психосоциална идентичност, е показател за степента на постигната адаптация към социалния контекст.

От тази гледна точка може да се предположи, че психичното благополучие, което отразява степента на адаптация към социалния контекст, е свързано със статуса на психосоциална идентичност. Нашето предположение се базира върху някои теоретични изследвания, според които изградената психосоциална идентичност е предпоставка и предиктор на високо психично благополучие (Adams et al., 1989; Blasi, 1988). В други изследвания емпирично е потвърдена връзката между отделни аспекти на идентичността и благополучието (Meeus et al., 1999). Това ни дава основание да потърсим възможните връзки между статуса на психосоциална идентичност и субективното психично благополучие като отговор на въпроса съществува ли зависимост между тях и ако съществува, какво е нейното изражение. Очакването ни е психичното благополучие на лица с определен статус на психосоциална идентичност да бъде по-високо в сравнение с това на лица с неопределен статус.

Всичко казано позволява да схематизираме изучаваните от нас взаимовръзки по следния начин:

Фигура 36. Теоретичен модел на изучаваните аспекти на психичното благополучие.

7.2.1. Цел, задачи и хипотези на изследването

Общата цел на изследването е да се изучи субективното психично благополучие на българските юноши в условията на социални промени в България днес. Формулираните конкретни задачи са:

1. Да се изучи общото равнище на субективно психично благополучие и на отделните му компоненти (удовлетвореност от живота, позитивни и негативни афекти и субективно чувство за щастие) при българските юноши, като се проследи влиянието на пола, възрастта и образователния статус върху тях.

2. Да се определи влиянието на субективната оценка на дохода върху субективно психично благополучие и неговите компоненти.

3. Да се потърси връзка между статуса на психосоциална идентичност и равнището на субективно психично благополучие.

Хипотези на изследването:

1. В съответствие с данни от изследвания на юноши, очакваме както сумарното психично благополучие, така и отделните му компоненти - удовлетвореност от живота, позитивни афекти и чувство на щастие на българските юноши да бъдат относително високи поради това, че като цяло юношеската възраст е свързана с естествения за младостта оптимизъм и позитивна нагласа към живота, който се планира и оформя в тази възраст. Според данните, представени в най-голямото кроскултурно изследване на студенти от 48 държави, очакваме полът и възрастта да оказват диференцирано влияние върху субективното психично благополучие или върху някои от неговите компоненти (Diener et al., 2005).

При съпоставяне на данните на българските юноши и техни връстници от други държави, очакваме удовлетвореността от живота да е с по-ниски стойности при българските юноши в съответствие с данни от литературата за други възрастови групи в България (Diener & Oishi, 2000; Inglehart & Klingemann, 2000; Veenhoven, 2000).

2. Очакваме субективната оценка на семейния доход да оказва влияние върху психичното благополучие и компонентите му. Предполагаме, че в България в условията на смяна на социално-икономическата система материалистичните ценности придобиват все по-голяма значимост и тяхната реализация, отразена в субективната оценка за дохода, оказва влияние върху субективното психично благополучие.

3. Предполагаме наличие на връзка между статуса на психосоциална идентичност и субективното психично благополучие (Meeus et al, 1999). Очакваме самоопределилите се лица да бъдат с по-високо субективно психично благополучие отколкото несамоопределилите се.

7.2.2. Извадка

Изследването обхваща 473 юноши на възраст 16-20 години със средна възраст 17,9 години. В извадката са включени ученици и студенти. Учениците са

от 18 СОУ, 133 СОУ, 7 СОУ, Френска езикова гимназия и Първа Частна Софийска Езикова Гимназия. Студентите са от СУ “Св. Кл. Охридски”, Нов български университет, ВТУ “Св. Св. Кирил и Методий”, Медицински университет. Специалностите на студентите са: педагогика, история, психология, философия, кинорежисура, медицина. Включването на различни училища и университети е свързано със необходимостта да се неутрализира влиянието на специфичната среда в образователните институции. Посочените училища и университети са разположени в различни географски райони или квартали (които до известна степен влияят чрез своята субкултура). Две от образователните институции (Нов български университет и Първа Частна Софийска Езикова Гимназия) са частни, останалите са държавни. Изборът е определен и от степента на престиж, с която се ползват учебните заведения.

Таблица 61. Разпределение на изследваните лица (в % и брой)

образователно ниво				възраст				общо
студенти		ученици		16-18 г.		19-20 г.		
жени	мъже	жени	мъже	жени	мъже	жени	мъже	
59	41	62	38	66	34	55	45	100
268		205		271		202		473

Връзката между статуса на идентичност и субективното психично благополучие е измерена в извадка от 271 лица както следва със средна възраст 17,3 години:

Таблица 62. Разпределение на изследваните лица (в % и брой)

образователно ниво				възраст				общо
студенти		ученици		16-18 г.		19-20 г.		
жени	мъже	жени	мъже	жени	мъже	жени	мъже	
62	38	54	56	57	43	60	40	100
68		203		219		52		271

7.2.3. Методи

За измерване на субективното психично благополучие и компонентите му е използван въпросникът за измерване на субективното психично благополучие на Диенер и сътр. (Diener et al., 1995). Накратко ще го наричаме ВИСПБ.

Статусът на психосоциална идентичност е измерен с ВОИСПИ, (вж. Глава 2)

Описание на въпросника за измерване на субективното психично благополучие

Съществуват редица въпросници за измерване на субективното психично благополучие. Ние ще опишем този, който сме използвали в настоящето изследване, което е част от голямото международно студентско изследване II (International College Survey II), проведено от Диенер и сътр. през периода 2000-2002 г.²⁰

Въпросникът включва айтеми за измерване на когнитивния и афективния компонент на субективното психично благополучие (удовлетвореност от живота, позитивни и негативни афекти и субективно чувство за щастие). Общият брой айтеми, включени във въпросника (включително демографски), е 152. Тъй като инструментът търси променливите, определящи субективното психично благополучие в кроскултурен план, са включени айтеми за измерване на различни променливи: екстраверсия-интраверсия, индивидуализъм-колективизъм (атитюди), материалните нагласи.

За целите на настоящето изследване описваме само айтемите, свързани с когнитивния и афективния компонент на субективното психично благополучие - удовлетвореност от живота, позитивни и негативни афекти и субективно чувство на щастие. Айтемите, измерващи тези променливи, са 43. Надяваме се в бъдеще да имаме възможност да използваме и останалите данни за анализ в друга перспектива.

Оформени са два вида въпросници с еднакво съдържание, но формулирани в мъжки и женски род. Айтемите, представени тук, са от въпросник в мъжки род.

1) Удовлетвореност от живота. Първата част от въпросника представлява скалата за оценка на удовлетвореността от живота (скала за измерване на удовлетвореността от живота - СИУЖ). Това е 5-айтъмен въпросник, предназначен да измери субективната оценка за общата удовлетвореност от собствения живот като цяло. Тъй като удовлетвореността от живота представлява глобална оценка, айтемите се отнасят за миналия, настоящия и бъдещия живот (Diener et al., 1985; Pavot & Diener, 1993). Айтемите за определяне на удовлетвореността от живота са следните:

²⁰ Международното студентско Изследване II е продължение на International College Students Data, проведено в 41 държави в периода 1995-1996 год. (<http://www.psych.uiuc.edu/~ediener/research/research.html>)

Като цяло моят живот се доближава до идеала ми.

Условията ми на живот са чудесни.

Доволен съм от живота си.

До момента съм постигнал по-важните неща, към които съм се стремил.

Ако можех отново да изживея живота си, не бих променил почти нищо.

Използвана е 7-позиционна биполярна ликертова скала за отговор. Възможностите са: 1 (напълно несъгласен), 2 (несъгласен), 3 (по-скоро съгласен), 4 (нито съгласен, нито несъгласен), 5 (по-скоро съгласен), 6 (съгласен) и 7 (напълно съгласен). Така общият бал по скалата е от 5 до 35.

Обработката на резултатите за оценка на удовлетвореността от живота е лесна и бърза. Сумира се полученият суров бал. Резултат от 20 точки представлява неутралната точка, в която изследваните лица са колкото удовлетворени, толкова и неудовлетворени от живота си. Резултатът от 5 до 9 означава изключително неудовлетворен, от 10 до 15 - неудовлетворен и от 16 до 19 - леко неудовлетворен. В противоположния край на скалата от 21 до 25 е леко удовлетворен, от 26 до 30 - удовлетворен и от 31 до 35 - изключително удовлетворен.

Във въпросника са включени допълнителни айтеми за обяснение на резултатите, свързани със скалата за удовлетвореност от живота. Тяхната цел е да дадат по-голяма яснота за това каква информация използват хората в оценките си за удовлетвореността от живота. Айтемите са:

Мислех за своето настроение в момента.

Мислех за финансовата си обезпеченост.

Мислех за своите собствени цели.

Мислех за целите на родителите ми за мен.

Мислех за своето академично представяне (успех - за учениците).

Мислех за своето семейство.

Използвах негативните емоции, които съм преживял, за да определя удовлетвореността си от живота.

Използвах положителните емоции, които съм преживял, за да определя удовлетвореността си от живота.

Определих своята удовлетвореност от живота според това какво би казало моето семейство.

Скалата за отговор е двупозиционна с възможни отговори “да” и “не”.

2) Позитивни и негативни афекти. Айтемите за определяне на позитивните и негативните афекти измерват честотата на изпитваните приятни и неприятни емоции през последната седмица. За оценка на позитивните афекти са включени шест приятни емоции - *удоволствие, щастие, радост, гордост, благодарност, любов*. За оценка на негативните афекти са включени осем неприятни емоции - *неудоволствие, тъга, гняв, вина, срам, тревога, стрес, ревност*. Айтемите са подредени както следва: *удоволствие, неудоволствие, щастие, радост, тъга, гняв, гордост, благодарност, любов, вина, срам, тревога, стрес, ревност*.

Скалата за отговор е от 1 до 9. 1 е “всъщност не съм изпитвал”, 5 “през половината време” и 9 “през цялото време”.

2а. Високото психично благополучие предполага и по-често възпроизвеждане на приятни в сравнение с неприятни емоции, затова във въпросника са включени два айтема, които се отнасят до възстановяване на приятни и респективно неприятни случки. Айтемите са:

1. *За една минута си спомнете лошите неща, които са ви се случили през изминалата седмица.*
2. *За една минута си спомнете хубавите неща, които са ви се случили през изминалата седмица.*

Скалата за отговор дава възможност за избор от 0 случки до повече от 7 случки.

3) Субективно чувство на щастие

3а. Чувство на щастие във времето.

Айтемите за измерване на щастието се отнасят до оценка на субективното чувство на щастие през целия живот, през миналата година и вчерашния ден.

Моля, определете колко щастлив сте бил през живота си.

Моля, определете колко щастлив сте бил през миналата година.

Моля, определете колко щастлив сте бил вчера.

Използваната скала е от 1 (много нещастен) до 9 (много щастлив).

3б. Щастието като ценност

Допълнително са включени два айтема за измерване на щастието като ценност. Целта е да се провери има ли връзка между щастието като лична ценност и като ценност за значимите други. Айтемите са:

В каква степен оценявате щастието?

Колко популярно и ценено във Вашето обкръжение е щастието?

Скалата за отговор на айтемите за щастието като ценност е от 1 до 9. 1 = не оценявам; 9 = ценя високо.

3в. Източник на щастие и радост.

Включени са айтеми за определяне дали при изпитването на чувство за щастие водещи са семейството или връстниците. Определя се и мястото на значимите други при нормите и стандартите на поведение. Айтемите са:

Когато съм със своите приятели, очаквам да изпитам много радост и да се забавлявам.

Когато съм със своите приятели, се старая да се държа така, както те смятат за подходящо.

Когато съм с членовете на своето семейство, очаквам да изпитам много радост и да се забавлявам.

Когато съм с членовете на своето семейство, се старая да се държа така, както те смятат за подходящо.

Скалата за отговор е ликертова с 9 позиции. 1=напълно съгласен; 5 = нито съгласен, нито несъгласен, 9=напълно съгласен. Резултатите ще бъдат анализират като сравнение между двойките айтеми.

В края на въпросника е включен айтем за субективната оценка на семейния доход.

Колко заможно е Вашето семейство в сравнение с другите във Вашата страна?

Скалата за отговор е от 1 до 9. 1= много под средното ниво; 3 = под средното; 5 = средно; 7 = над средното; 9=много над средното ниво.

Използване на въпросника за измерване на субективното психично благополучие в България

Субективното психично благополучие е универсален феномен. Преводът на айтемите не оказва влияние върху дадените резултати. За апробация на лингвистичните различия между държавите са зададени три въпроса за щастие, удовлетвореност от живота и оценка между максимално добрите и максимално лошите условия на живот. В различните държави са получени идентични рангове. Отхвърлено е предположението, че в колективистичните държави ще има по-малко отговори “изключително удовлетворен” поради това, че там се поощрява умереността (Veenhoven, 2000). Надеждността на SWLS (Satisfaction With Life Scale) скалата за измерване на удовлетвореността от живота (СИУЖ) е потвърдена и при използването ѝ на френски и немски (Pavot & Diener, 1993).

Емпирично е потвърдено, че преводът на въпросниците не оказва влияние върху получените резултати за степента на психично благополучие. Така например без значение дали са немско-, френско- или италианоговорящи, швейцарците имат по-високо психично благополучие в сравнение с немците, французите или италианците, които са попълвали идентичен въпросник на съответния език (Inglehart, 1990).

Друг мотив е, че при кроскултурните изследвания се оказва без значение по какъв начин хората ще бъдат запитани колко са щастливи. Отговорите, получени при различен начин на формулиране на въпроса, са идентични (Foduse, 1988). Измерването на позитивните и негативните афекти е с потвърдени психометрични качества (Veenhoven, 2000). В кроскултурни изследвания е получена висока корелация между компонентите на субективното психично благополучие (Diener et al., 1995).

Въпросникът е преведен от трима независими преводача от английски на български език. Направен е и обратен превод с цел установяване точността на възпроизвеждане на формулировките и изразите. Айтемите на въпросника се състоят от кратки и ясни твърдения, поради което не се наложи езикова адаптация за български условия. Всички твърдения са формулирани по начин, който не налага подбор на специфични за възрастта или социалния контекст на страната изрази. Единствено затруднение при апробацията на въпросника срещнахме с твърдението “Ако можех да изживея живота си отново, не бих променил почти нищо.” Един от отговарящите студенти направи забележка, че на 18 г. все още не си е задавал този въпрос. Тъй като това беше инцидент, не сме адаптирали айтема (който е така заложен в оригиналния въпросник).

Някои от айтемите в оригиналния въпросник са използвани с цел оценка на ефекта на реда. Така са оформени две групи въпросници - А и Б. Айтемите във въпросник А са зададени при изброяване първо на неприятните и после на приятните емоции. Айтемите във въпросник Б следват обратния ред на задаване. Другата разлика между двата въпросника е оценката, която изследваните лица дават спрямо твърдения, отнасящи се за по-кратък и по-дълъг период от време. Във въпросник А се започва с глобална оценка за щастието през целия живот, минава се към оценка за миналата година и за вчерашния ден, а във въпросник Б се търси първо оценката за вчерашния ден, за миналата година и накрая за щастието през целия живот. С въпросник А са изследвани 230 лица, с въпросник Б

- 243. Съображението е да се неутрализира възможния ефект на реда. При статистическа проверка не се установи статистически значим ефект на реда въпреки, че тенденцията е при посока на задаване на емоциите от неприятни към приятни и от живота като цяло към вчерашния ден, оценките да са по-високи. Респективно оценките са по-ниски, когато посоката е от приятни към неприятни емоции и от вчерашния ден към живота като цяло.

Поради големия обем на въпросника не всички айтеми са номерирани на бланката за отговори. Айтемите, които имат еднаква скала за отговор, са оформени в таблици, което облекчава начина на попълване от страна на изследваните лица и намалява възможността за допускане на случайни грешки. Преди всяка група айтеми има инструкции за начина на отговаряне.

Надежност и валидност на българската версия на ВИСПБ

Резултатите от тест-ретеста, направен в интервал от четири седмици, разкрива корелации от 0.62 до 0.73. Тест-ретестът беше направен с извадка от 30 студента, обучаващи се в две различни хуманитарни специалности. Резултатът ни дава основания да заключим, че инструментът е с добра надежност.

1) Удовлетвореност от живота

Резултатът от факторния анализ, използван при айтемите на скалата за оценка на удовлетвореността от живота потвърди, че айтемите се натрупват в един фактор. Проверката на надеждността на скалата за измерване на удовлетвореността от живота разкрива коефициенти Кронбрах алфа от 0.60 до 0.75. Общият коефициент на получената променлива - удовлетвореност от живота - е 0.68. Този резултат потвърждава надеждността на инструмента при използването му в кроскултурни сравнения и ни дава основания за коректен анализ на резултатите. В таблица 63 са представени получените корелации на Пиърсън между айтемите на скалата за измерване на удовлетвореността от живота.

Таблица 63. Корелации между айтемите на скалата за измерване на удовлетвореността от живота (* $p < .001$)

	условията ми на живот са чудесни	доволен съм от живота си	до момента съм постигнал по-важните неща, към които съм се стремил	ако можех отново да изживея живота си, не бих променил почти нищо
като цяло моят живот се доближава до идеала ми	,481*	,596*	,273*	,435*
условията ми на живот са чудесни		,555*	,124*	,242*
доволен съм от живота си			,322*	,442*
до момента съм постигнал по-важните неща, към които съм се стремил				,203*

Най-висока е корелацията между айтеми 1 и 3, което е продиктувано от факта, че двата айтема измерват удовлетвореността от живота и представата за идеалния живот. Корелациите между айтемите следват логиката на удовлетвореността от живота спрямо различни фактори и удовлетвореността от собствените постижения. Корелациите са от умерени до силни и потвърждават статистическата значимост на инструмента.

2) Позитивни и негативни афекти

Резултатът от проверката за надеждност на айтемите за измерване на позитивните и негативните афекти разкрива среден коефициент алфа 0.67 (вариацията е 0.60 до 0.73), което ни дава основание да приемем получените данни за статистически значими.

При факторния анализ на айтемите за измерване на позитивните и негативните афекти се образуваха два фактора. Това потвърждава, че айтемите измерват двата афекта. Единият фактор е образуван от натрупване на айтемите в позитивни афекти, а другият в негативни афекти. Резултатът от факторния анализ е представен в таблица 64.

Таблица 64. Резултат от факторния анализ на айтемите за измерване на позитивните и негативните афекти.

	Фактор	
	Негативни афекти	Позитивни афекти
Удоволствие	-	,543
Неудоволствие	,683	-
Щастие	-	,633
Радост	-	,624
Тъга	,739	-

Гняв	,507	-
Гордост	-	,542
Благодарност	-	,479
Любов	-	,568
Вина	,539	-
Срам	,516	-
Тревога	,724	-
Стрес	,744	-
Ревност	,395	-

3) Субективно чувство на щастие

Резултатите от корелационния анализ за връзките между трите айтема за измерване на щастието (през целия живот, през миналата година и вчерашния ден), са представени в таблица 65.

Таблица 65. Корелации между айтемите за измерване на субективното чувство на щастие (* $p < .001$)

субективно чувство на щастие	през миналата година	вчера
през целия живот	,475*	,160*
през миналата година		,188*

Корелациите разкриват, че има слаба еднопосочна връзка между щастието през целия живот и през вчерашния ден. Тъй като оценката за щастието през целия живот е глобална, корелацията ѝ с оценката за миналата година е по-висока, отколкото с вчерашния ден. В анализа на резултатите няма да вземем под внимание чувството за щастие през вчерашния ден, защото то се влияе от редица ситуативни фактори. Оценката за живота като цяло и донякъде тази за миналата година, дава отговор на изследователския ни интерес.

Статистически е потвърдена корелацията между значимостта, придавана на щастието като ценност и чувството на щастие. Резултатите и значимостта са показани на таблица 66.

Таблица 66. Корелации между значимостта на щастието като ценност и степента на изживяването чувство на щастие (* $p < .001$)

	В каква степен оценявате щастието?	Колко популярно и ценено е щастието във Вашето обкръжение?
Щастие през целия живот	,190*	,235*
В каква степен оценявате щастието?		,395*

Има слаба корелация между чувството за щастие и щастието като лична ценност. Корелацията между чувството на щастие и ценността на щастието сред значимите други е умерена. Има силна корелация между щастието като лична ценност и като ценност на значимите други. Представените корелации ни дават основание да разглеждаме и допълнителните айтеми в анализа на чувството за щастие.

При статистическата проверка е потвърдена корелацията между възпроизвеждането на приятни и неприятни емоции, позитивните афекти, негативните афекти и щастието. Резултатите са представени в таблица 67.

Таблица 67. Корелации между възстановяването на приятни и неприятни емоции и глобалното чувство на щастие (* $p < .001$)

	Неприятни случки	Приятни случки
Щастие през целия живот	-,277*	,239*
Позитивни афекти		,269*
Негативни афекти	,324*	-,268*

Корелацията между щастието и приятните случки е положителна, а между щастието и неприятните случки - отрицателна. Позитивните афекти имат умерена положителна корелация с възпроизвеждането на приятни случки. Негативните афекти са умерено свързани с възпроизвеждането на неприятни случки и отрицателно свързани с възпроизвеждането на приятни случки. Това потвърждава връзката между глобалната оценка за субективно щастие, позитивните и негативните афекти, и възпроизвеждането на приятни преживявания. Корелациите са умерени, което потвърждава и разграничението между отделните променливи.

За анализа на субективното психично благополучие са въведени следните 5 променливи: удовлетвореност от живота, позитивни и негативни афекти, субективно чувство на щастие и общо субективно психично благополучие. Стойностите от проверката за нормалност на променливите с теста на Колмогоров-Смирнов са показани в табл. 68.

Таблица 68. Нормалност на разпределението на въведените пет променливи

	удовлетвореност от живота	позитивни афекти	негативни афекти	субективно чувство на щастие	субективно психично благополучие
Z-стойност ниво на	1,152	,872	1,513	2,945	1,082

значимост	,140	,433	,021	,000	,193
-----------	------	------	-------------	-------------	------

Резултатите показват, че част от променливите (удовлетвореност от живота, позитивни афекти и субективно психично благополучие) са нормално разпределени, а останалите (негативни афекти и субективно чувство на щастие) не са нормално разпределени. При разглеждане на отделните променливи ще използваме параметричен или непараметричен тест в зависимост от представените в табл. 69 резултати.

За определяне на връзките между отделните променливи използвахме корелационен анализ, резултатите от който са представени в табл. 72.²¹

Таблица 69. Коефициенти на Пийрсън за корелация между компонентите на субективното психично благополучие ($p < 0,05$)

	позитивни афекти	негативни афекти	удовлетвореност от живота	субективно чувство на щастие
субективно психично благополучие	,398*	-,309*	,973*	,631*
позитивни афекти		-,033	,398*	,283*
негативни афекти			-,284*	-,254*
удовлетвореност от живота				,436*

Както се вижда от таблицата, субективното психично благополучие има умерена положителна корелация с позитивните афекти (,398) и умерена отрицателна корелация с негативните афекти (-,309). Корелациите с удовлетвореността от живота и щастието са високи (,973 и ,631). Позитивните афекти корелират умерено с удовлетвореността от живота (,398) и с щастието (,283) и не корелират с негативните афекти. Негативните афекти имат умерена отрицателна корелация с удовлетвореността от живота и щастието (-,284 и -,254 респ.). Удовлетвореността от живота има висока положителна корелация с щастието (,436).

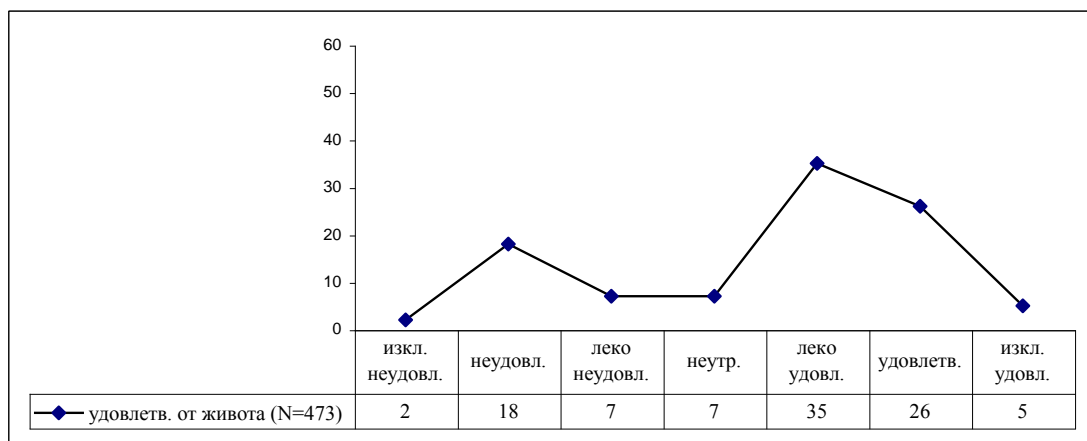
²¹ Тези корелации са високи, защото субективното психично благополучие се образува от удовлетвореността от живота и щастието.

Представените корелации ни дават основание да заключим, че компонентите на субективното психично благополучие са достатъчно разграничени, като същевременно корелацията между субективното психично благополучие и удовлетвореността от живота и щастието ни дават основание да обединим компонентите в променливата субективно психично благополучие. Умерените до силни корелации са в потвърждение на теоретичните предпоставки за измерване на компонентите на субективното психично благополучие и поотделно, и като цяло.

7.3. Резултати.

7.3.1. Когнитивен компонент на субективното психично благополучие и влияние на индивидуалните променливи върху него. Кроскултурно сравнение

По-долу първо представяме резултатите, отнасящи се до отделните компоненти на субективното психично благополучие (удовлетвореност от живота, позитивни афекти, негативни афекти и субективното чувство на щастие), като проследяваме влиянието на пола, възрастта, образователното ниво и субективната оценка за семейния доход върху тях. На фиг. 37 е представено процентното разпределение на изследваните юноши в различните категории на удовлетвореност от живота. Начинът на обработка на резултатите е описан в §7.2.3.

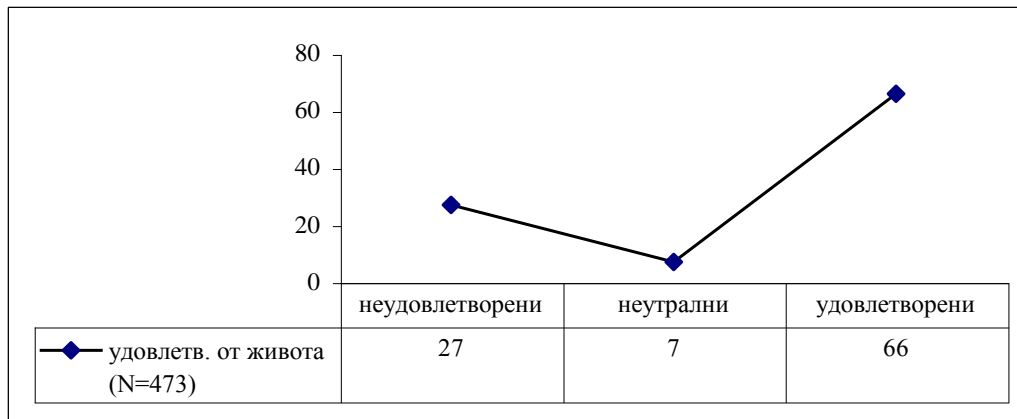

игура 37. Удовлетвореност от живота в цялата извадка (в%)

Най-голяма част от лицата са леко удовлетворени (35%), следвани от удовлетворени (26%), неудовлетворени (18%), леко неудовлетворените и неутралните (по 7%), изключително удовлетворените (5%) и накрая изключително неудовлетворените (2%). Преобладаващата част от изследваните

юноши попадат в категорията леко удовлетворени и удовлетворени от живота си (61%), което съвпада с данните на други автори (Diener & Diener, 1996).

Ако различните степени на неудовлетвореност и удовлетвореност бъдат обединени, се получава следната картина (фиг. 38).

Фигура 38. Неудовлетворени и удовлетворени и от живота си като цяло (в%)

Променливата удовлетвореност от живота е нормално разпределена. При прилагане на параметричния тест не бяха установени значими различия по пол, възраст и образователно ниво (табл. 70).

Таблица 70. Т-стойности за влиянието на пола, възрастта и образователното ниво върху удовлетвореността от живота

		средна стойност	Т-стойност	ниво на значимост
пол	мъже	22,48	-,278	,781
	жени	22,29		
възраст	16-18 г.	22,65	1,659	,098
	19-20 г.	21,23		
образ. ниво	ученици	22,65	-1,380	,169
	студенти	21,57		

Да видим сега резултатите за информацията, която изследваните лица използват при определяне на оценката си за удовлетвореност от живота. Те са представени в табл. 71 за цялата извадка (N=473). Показано е процентното разпределение на лицата, отговорили с “да” или “не” на съответните айтеми.

Таблица 71. Информация, използвана при определяне на удовлетвореността от живота (в %)

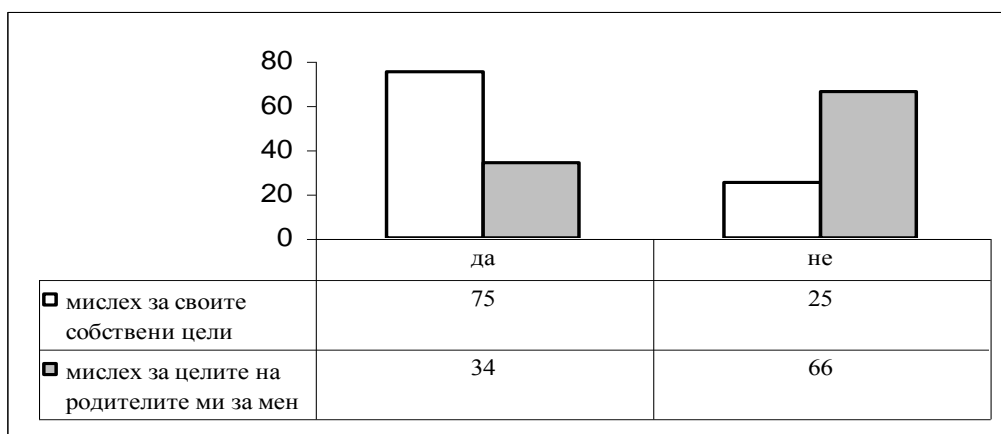
	да	не
Мислех за своето настроение в момента	37	63
Мислех за финансовата си обезпеченост	50	50
Мислех за своите собствени цели	75	25

Мислех за целите на родителите ми за мен	34	66
Мислех за своето академично представяне (успех)	39	61
Мислех за своето семейство	60	40
Определих своята удовлетвореност от живота според това какво би казало моето семейство	27	73
Използвах негативните емоции, които съм преживял, за да определя удовлетвореността си от живота	46	54
Използвах положителните емоции, които съм преживял, за да определя удовлетвореността си от живота	62	38

Статистическата значимост е проверена с изчисляване на χ^2 . Стойностите са от 4,520 до 196,904. Степента на значимост на всички различия в разпределенията е ,000 с изключение на айтема негативни емоции, където значимостта е ,033. Не се установи статистически значимо различие за айтема финансова обезпеченост.

За настроението си в момента са мислили 37% срещу 63% от изследваните лица. Финансовата обезпеченост е имала значение за 50% от лицата и за 50% не е била съществен елемент определянето на удовлетвореността им от живота. За собствените си цели са мислили 75% срещу 25% от участниците в изследването. Целите на родителите са взети под внимание от 34% срещу 66% от респондентите. Академичното представяне (успех в бланката за отговор при учениците) е важно за 39% от изследваните лица срещу 61%, за които това не е от значение. За своето семейство са мислили 60% срещу 40% от юношите. 73% срещу 27% от българските юноши *не са* определили удовлетвореността си от живота според това какво би казало тяхното семейство. 46% от българските юноши са използвали неприятните емоции, които са преживели срещу 54%, които не са мислили за тях. 62% срещу 38% от извадката са използвали положителните емоции, които са преживели при определяне на удовлетвореността си от живота.

На фиг. 39 е обърнато специално внимание на *значимостта на собствените цели* срещу значимостта на целите на родителите (за цялата извадка от 473 лица).

Фигура 39. Значение на самопоставените цели в сравнение с наложените от родителите цели (в %)

Представените резултати потвърждават, че моментното настроение не е водещо при определяне на удовлетвореността от живота (Diener et al., 1999). Негативните емоции се използват при определяне на удовлетвореността от живота, но повечето юноши са използвали приятните емоции, които са преживели. Потвърждава се, че *удовлетвореността от живота се определя в по-голяма степен от собствени критерии (73%), а не според стандартите на значимите други (27%) (Diener et al., 1999)*. Това не намалява обаче значението на семейните връзки. Повече от половината изследвани лица са отговорили, че са мислили за своето семейство докато са определяли удовлетвореността си от живота. Резултатът разкрива, че въпреки мястото и значението на семейството, водещ е личният избор. *Повечето български юноши са ориентирани към самопоставяне на целите и намиране на собствен начин за себеизява.*

Кроскултурно сравнение на удовлетвореността от живота

Резултатите за удовлетвореност от живота на студентите са сравнени с резултати, получени от извадки студенти в други държави (по Pavot & Diener, 1993). Сравнението е представено в табл. 72, като извадките са подредени по средни стойности на удовлетвореността от живота. В последната колона са представени изчислените от нас Т-стойности при сравнение на българската извадка и всички останали извадки.

Таблица 72. Удовлетвореност от живота на студентите (в средни стойности) и значимост на различията по държави ($p < 0,05$)

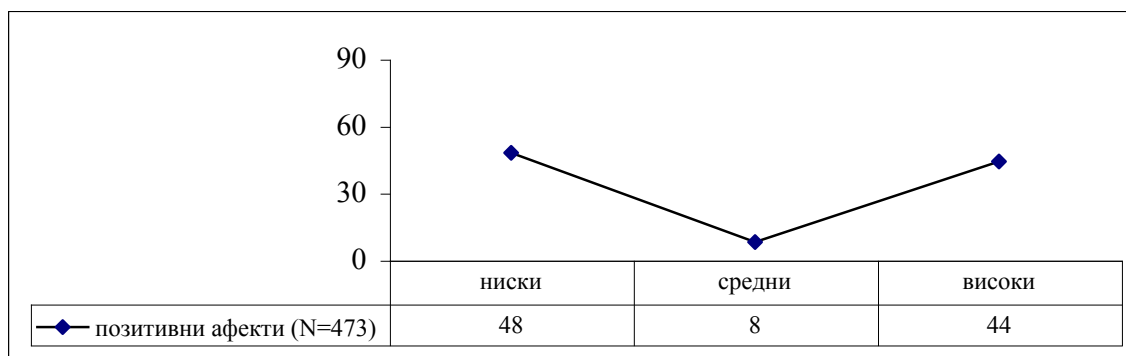
ДЪРЖАВА	средна стойност	стандартно отклонение	брой лица	T-стойност
Студенти САЩ	25.2	5.8	271	5.83
Студенти САЩ	24.5	6.3	130	3.43
Студенти инвалиди (САЩ)	24.3	7.4	29	2.68
Студенти САЩ	23.7	6.4	244	2.43
Студенти САЩ	23.5	6.4	176	1.95
Студенти САЩ	23.0	6.4	358	1.22
Студенти България	22.4	5.6	268	
Студенти Корея	19.8	5.8	413	5.87
Студенти Москва	18.9	4.5	61	4.58
Студенти Глазов	16.3	4.9	53	7.82
Студенти Китай	16.1	4.4	99	15.37

Както се вижда от представените в таблицата данни, има статистически значими различия в удовлетвореността от живота на българските студенти и студентите в други държави. *Удовлетвореността от живота сред българските студенти е по-ниска в сравнение с американските студенти, включително американските студенти инвалиди.* От друга страна *удовлетвореността от живота на българските студенти е по-висока от тази на корейските, руските и китайските студенти.*

7.3.2. Афективен компонент на субективното психично благополучие и влияние на индивидуалните променливи върху него

Позитивни афекти

Променливата позитивни афекти е образувана чрез сумиране на честотата на преживени приятни емоции. Общият бал варира от 6 до 54. При обработката на резултатите е използвана 3-степенна скала – ниски, средни и високи позитивни афекти. Стойностите по средата са отнесени към средно ниво на позитивните афекти. Резултатите за честотата на позитивните афекти за цялата извадка са представени на фиг. 40.

Фигура 40. Равнище на позитивните афекти на българските юноши (в %)

48% от юношите са с ниски позитивни афекти, 8% са със средни и 44% са с високи позитивни афекти. Почти равен брой са юношите с ниски и с високи позитивни афекти (48% срещу 44%).

Статистическата проверка с теста на Колмогоров-Смирнов показва, че сумарната променлива е нормално разпределена. Т-стойностите от проверката за влиянието на пола, възрастта и образователното ниво върху равнището на позитивни афекти са показани на табл. 73.

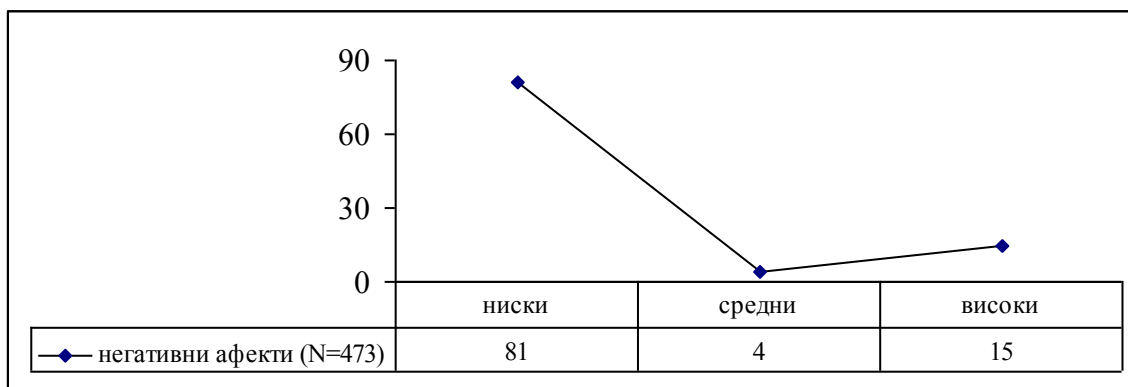
Таблица 73. Т-стойности за влиянието на пола, възрастта и образователното ниво върху позитивните афекти.

		средна стойност	Т-стойност	ниво на значимост
пол	мъже	29,64	1,890	,060
	жени	31,64		
възраст	16-18 г.	31,22	1,806	0,72
	19-20 г.	28,81		
образ. ниво	ученици	31,48	-2,382	,018
	студенти	28,60		

Не е установено значимо влияние на пола и възрастта върху честотата на изживяване на приятни емоции. Влияние върху позитивните афекти обаче оказва образователното ниво. При учениците честотата на приятни емоции е значимо по-висока, отколкото при студентите.

Негативни афекти

Променливата негативни афекти е образувана от честотата на изживявани неприятни емоции. Сумарният бал варира от 8 до 72. При обработката на резултатите е използвана 3-степенна скала – ниски, средни и високи негативни афекти в зависимост от честотата на изпитваните емоции (аналогично на позитивните афекти). На фиг. 41 е представено процентното разпределение на негативните афекти на българските юноши.

Фигура 41. Честота на негативните афекти на българските юноши (в %)

При 81% от изследваните юноши равнището на негативни афекти е ниско, при 4% е средно, а високо е при 15%. Смятаме този висок процент (81%) от юношите с ниски негативни афекти за показателен за съотношението между изживяване на приятни срещу неприятни емоции. Българските юноши имат ниско равнище на изживяване на негативни афекти (81%), като почти половината (44%) са с високо равнище на изживяване на позитивни афекти.

Статистическата проверка с теста на Колмогоров-Смирнов показва, че резултатите за негативните афекти не са нормално разпределени. Приложен е непараметричният тест на Ман-Уитни, резултатите от който са показани в табл. 74.

Таблица 74. Z-стойности за влиянието на пола, възрастта и образователното ниво върху негативните афекти

		средна стойност	Z-стойност	ниво на значимост
пол	мъже	26,21	-2,123	,034
	жени	29,03		
възраст	16-18 г.	27,98	-,507	,612
	19-20 г.	26,94		
образ. ниво	ученици	28,46	-1,805	,071
	студенти	25,75		

Не е установено влияние на възрастта и образователното ниво върху негативните афекти. Установено е обаче значимо влияние на пола. При жените негативните афекти са по-силно изразени. *Жените изживяват повече неприятни емоции в сравнение с мъжете.*

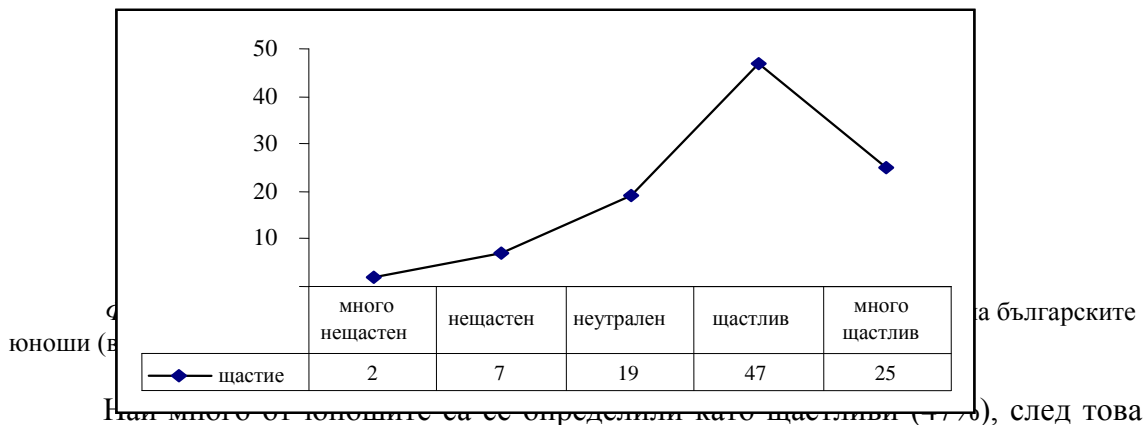
При T-теста за сравнение на значимостта на приятелите и семейството като източник на радост е установено, че основен източник на радост и забавление за

българските юноши са приятелите. Отсъства статистически значимо различие между двете групи значими други относно налагането на норми и стандарти на поведение.

Субективно чувство на щастие

Резултатите за субективното чувство на щастие са определени според трите айтема, представящи субективното чувство за щастие през целия живот, през миналата година и през вчерашния ден. Тъй като ние се интересуваме от измеренията на щастието в дългосрочен план, разглеждаме данните за щастието през целия живот. Използваната скала е от 1 (много нещастен) до 9 (много щастлив). Така възможният сумарен бал варира от 1 до 9. Обработката на резултатите е класификация на лицата по 5-степенна скала: с резултати от 1 и 2 - много нещастен; от 3 и 4 - нещастен, 5 - неутрален, 6 и 7 - щастлив, 8 и 9 - много щастлив.

На фиг. 42 е представено процентното разпределение на българските юноши от цялата извадка (N=473), определили се като щастливи или нещастни в посочените пет категории.

Почти много от юношите са се определили като щастливи (47%), след това като много щастливи (25%). Неутрални (ниито щастливи, нито нещастни) са 19%, нещастни са 7% и много нещастни са едва 2% от българските юноши. Почти половината от извадката са се определили като щастливи (47%), а една четвърт като много щастливи (25%).

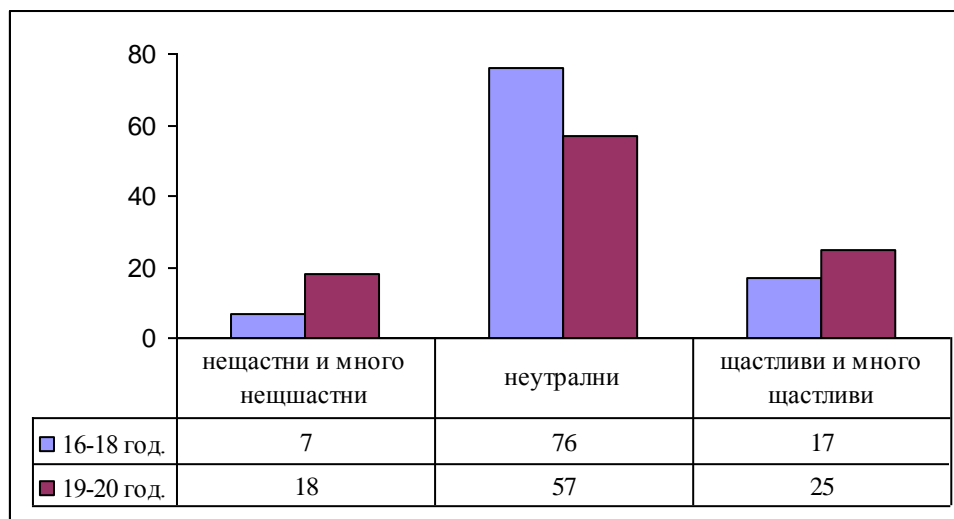
Тестът на Колмогоров-Смирнов показва неравномерно разпределение на променливата. При използване на непараметричния тест на Ман-Уитни не е установено влияние на пола върху чувството на щастие. Влияние върху

променливата щастие оказват възрастта и образователният статус. Z-стойностите са показани в табл. 75.

Таблица 75. Проверка на влиянието на пола, възрастта и образователното ниво върху субективното чувство на щастие.

		средна стойност	Z-стойност	ниво на значимост
пол	мъже	6,44	-1,785	,074
	жени	6,25		
възраст	16-18 г.	6,55	-2,197	,028
	19-20 г.	5,88		
образ. ниво	ученици	6,58	-2,566	,010
	студенти	5,96		

В средна юношеска възраст и при учениците щастие е значимо по-силно изразено в сравнение с горна юношеска възраст и при студентите.

Фигура 43. Ученици и студенти според степента им на щастие (в %).

Очертават се следните основни моменти: 1) Много нещастни и нещастни се чувстват само 7% от 16-18 годишните, но 18% - от 19-20 годишните. 2) Щастливи и много щастливи се чувстват 76% от 16-18 годишните и 57% от 19-20 годишните. 3) Процентът неутрални ученици е по-нисък от процентът неутрални студенти (17% срещу 25%). Като цяло учениците са по-щастливи от студентите.

Можем да обобщим, че 16-18 годишните юноши са по-малко нещастни и по-щастливи в сравнение с 19-20 годишните. Резултатите при групата на учениците и студентите са аналогични. В горна юношеска възраст и при студентите рязко се понижава субективното чувство на щастие.

За щастието като ценност 73% от изследваните лица са отговорили, че оценяват щастието високо. 61% от юношите са отговорили, че щастието е ценено високо в тяхното близко обкръжение.

Какви са приятните и неприятните събития, които са се запечатали в паметта на българските юноши? Резултатите, получени от откритите въпроси за спомняне на приятна и неприятна случка от миналата седмица са представени в таблица 79 (в скоби е посочена абсолютната честота на отговорите). Данни са получени от 200 от изследваните студенти (132 жени и 68 мъже). Жените са посочили общо 200 приятни и 116 неприятни случки. Мъжете също са посочили повече приятни случки - 82 срещу 54 неприятни.

Посочените отговори са подредени в 13 категории приятни и неприятни емоции. За приятните случки тези категории са съставени от гледна точка на честотата им по следния начин: забавление, любов, приятели, приятни емоции, успех, радост, семейство, битови, пари, учене, здраве, щастие и работа. За неприятните случки категориите са: разочарование, неуспех, битови, неприятни емоции, здраве, несигурност, пари, любов, гняв, учене, семейство, работа, празнота.

Таблица 76. Честота на приятни и неприятни случки (за жените и мъжете)

ПРИЯТНИ СЛУЧКИ				
	ЖЕНИ	честота	МЪЖЕ	честота
1	Забавление	50	Забавление	11
2	Любов	48	Любов, приятели	10
3	Приятели	25	Радост	9
4	Приятни емоции	18	Приятни емоции	8
5	Успех	17	Успех	7
6	Радост	10	Битови	6
7	Семейство	9	Работа	5
8	Битови	7	Щастие, семейство, пари	4
9	Пари, учене	4	Здраве	3
10	Здраве, щастие	3	Учение	1
11	Работа	2		
	общо	200	общо	82
НЕПРИЯТНИ СЛУЧКИ				
1	Разочарование, неуспех	15	Разочарование, неуспех	8
2	Битови, неприятни	14	Здраве	7

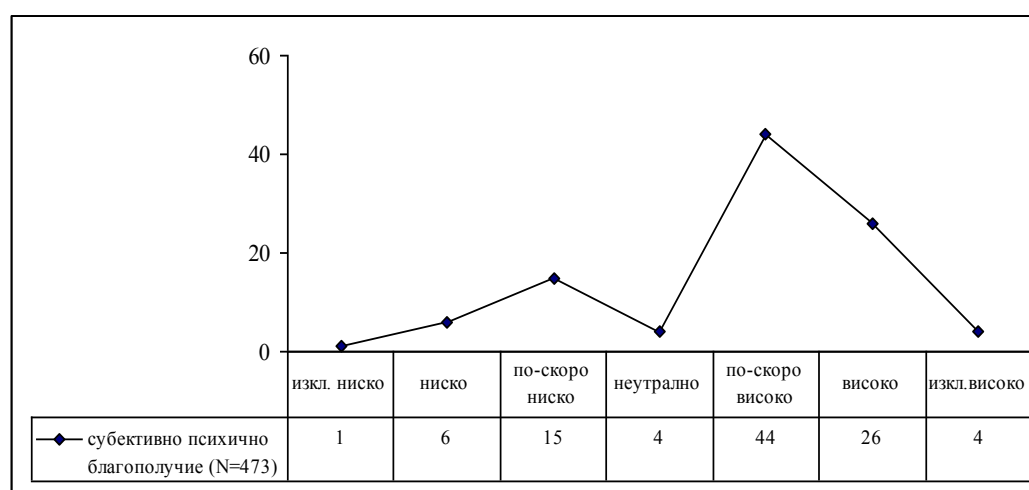
	емоции			
3	Здраве, несигурност	12	Учене	6
4	Пари	10	Празнота	5
5	Любов	9	Любов	4
6	Гняв	6	Неприятни емоции, битови, пари	3
7	Учене	4	Тревожност, гняв, работа	2
8	Семейство	3	Семейство	1
9	Работа	2		
	общо	116	общо	54

Няма да се спираме подробно на изложените резултати. Ще отбележим само един важен момент, който може да бъде интерпретиран във връзка с някои изследвания. Като приятна емоция на първо място българските юноши - както мъжете, така и жените - сочат забавлението. На втора и трета позиция са поставени любовта и приятелите. Запомнят се повече приятни, отколкото неприятни случки. С други думи *хедонистичната нагласа и забавлението са високо ценени сред българските юноши*. Това съответства на данни на други автори, които посочват такава нагласа като доминираща в индивидуалистичните култури (Suh et al., 1998).

7.3.3. Влияние на индивидуалните променливи върху субективното психично благополучие

Субективното психично благополучие се използва като интегрална характеристика, образувана от когнитивния и афективния компонент. Променливата се получава чрез сумиране на средните стойности на удовлетвореността от живота и щастието (Inglehart & Klingemann, 2000). Възможният резултат варира от 6 до 44, като неутралната точка е 25. Резултати от 6 до 12 означават изключително ниско благополучие; от 13 до 18 ниско; от 19 до 25 - по-скоро ниско. От 26 до 32 субективното психично благополучие е по-скоро високо; от 33 до 38 - високо и от 39 до 44 - изключително високо.

На фиг. 44 е представено субективното психично благополучие на

българските юноши в седемте описани категории.

Фигура 44. Процентно разпределени на българските юноши според равнището на субективно психично благополучие (в %)

В цялата извадка с изключително ниско психично благополучие са 1% от юношите, с ниско са 6%. По-скоро ниско субективно психично благополучие имат 15% от юношите, неутрално 4%, по-скоро високо 44%, високо - 26% и изключително високо - 4%. Обобщените резултати са: с ниско субективно психично благополучие са 22%, неутрални са 4% и с високо субективно благополучие са 74% от извадката. *74% от българските юноши са със субективно психично благополучие над неутралната точка.* Този резултат е потвърждение на данни от кроскултурни изследвания, които посочват, че във всички държави по света субективното психично благополучие е над неутралната точка (Diener & Diener, 1996; Diener et al., 1999).

Променливата субективно психично благополучие е нормално разпределена. В табл. 77 са представени Т-стойностите от проверката за влиянието на пола, възрастта и образователното ниво върху субективното психично благополучие.

Таблица 77. Т-стойности за влиянието на пола, възрастта и образователното ниво върху субективното психично благополучие

		средна стойност	Т-стойност	ниво на значимост
пол	мъже	29,13	-,748	,455
	жени	28,53		
възраст	16-18 г.	29,20	2,102	0,36
	19-20 г.	27,12		
образ. ниво	ученици	29,22	-1,879	,061
	студенти	27,53		

Не е установено значимо влияние на пола върху субективното психично благополучие. Установено е обаче влияние на възрастта и образователното ниво. *В средна юношеска възраст и при учениците субективното психично благополучие е по-високо, отколкото в горна юношеска възраст и при студентите.*

Различието в равнището на субективно психично благополучие между възрастовите групи и спрямо образователното ниво се обуславя от значимите различия в афективния му компонент. Както посочихме, за удовлетвореността от

живота не се наблюдава различие между двете възрастови групи и при сравнение между учениците и студентите.

7.3.4. Влияние на субективната оценка за индивидуалния доход върху субективното психично благополучие

Въведената променлива е използвана за измерване не на обективния доход, а на субективната оценка за семейния доход. Използвана е 9-позиционна скала. Обработката е извършена чрез сумиране на суровия бал. Той варира от 1 до 9 и се определя спрямо скалата за отговор. Доход се определя като нисък (под средното ниво за страната) от оценките 1, 2 и 3, като среден - от оценките 4, 5 и 6, и като висок – от 7, 8 и 9.

Първо е изчислен коефициентът на корелация между субективната оценка на семейния доход и субективното психично благополучие и компонентите му. Резултатите са представени на табл. 78.

Таблица 78. Коефициенти на корелация между субективната оценка на семейния доход и субективното психично благополучие ($p < 0,05$)

	удовлетвореност от живота	позитивни афекти	негативни афекти	щастие	субективно психично благополучие
суб. оценка инд. доход	,315*	,209*	,-040	,174*	,316*

Субективната оценка на семейния доход не корелира с негативните афекти. Има слаба положителна корелация с чувството на щастие и умерена с позитивните афекти (,174 и ,209 респ.). По-висока положителна корелация има с удовлетвореността от живота (,315) и субективното психично благополучие (,316). Този резултат разкрива, че субективната оценка на семейния доход е свързана в по-висока степен с когнитивния компонент на субективното психично благополучие.

Потърсено е влиянието на субективната оценка на семейния доход върху субективното психично благополучие и компонентите му (позитивни афекти, негативни афекти, щастие и удовлетвореност от живота). За проверка на влиянието на дохода са представени резултатите от сравнението на полярните групи – нисък и висок доход, основание за което ни дава предварителната

статистическа обработка, която разкри такива различия между 3-те обединени групи – нисък доход, среден доход и висок доход. В анализа са използвани полярните групи нисък и висок доход. Резултатите от еднофакторния дисперсионен анализ са представени в табл. 79.

Таблица 79. Влияние на субективната оценка на семейния доход върху субективното психично благополучие и компонентите му

	F-стойност	ниво на значимост
Субективно психично благополучие	11,147	,000
Удовлетвореност от живота	12,122	,000
Позитивни афекти	3,810	,023
Негативни афекти	1,038	,356
Щастие	3,597	,029

Отбелязано е значимо влияние на субективната оценка на дохода върху субективното психично благополучие, удовлетвореността от живота, позитивните афекти и щастието. Няма връзка между оценката на дохода и честотата на изживяване на неприятни емоции. Характерът на влиянието на оценката на индивидуалния доход е изучен с помощта на Т-тест и теста на Ман-Уитни за сравнение на средните стойности в различните групи (табл. 80).

Таблица 80. Z и T-стойности за влиянието на ниския и високия доход върху компонентите на субективното психично благополучие

	удовл. от живота (T)	позитивни афекти (T)	негативни афекти (Z)	чувство на щастие (Z)	субективно психично благополучие (T)
T/Z стойности	-5,126	-	-	-	-4,778
Ниво на значимост	,000	2,613	1,054	1,535	,000
средни стойности нисък доход	19,30	2,11	2,92	5,12	25,57
средни стойности висок доход	23,74	3,05	2,78	6,28	30,43

Субективната оценка на семейния доход не оказва значимо влияние върху изживяването на неприятни емоции. Влиянието ѝ върху щастието се изразява в различието между юношите със средни и с високи доходи. *Тези, които определят доходите си като високи, са значимо по-щастливи в сравнение с тези, които определят доходите си като средни.* ($Z=-2,286$; $,022$). Оценката на дохода

оказва силно влияние върху удовлетвореността от живота, честотата на изживяване на приятни емоции и субективното психично благополучие. Субективната оценка на семейния доход влияе върху когнитивния компонент на субективното психично благополучие и отчасти върху афективния му компонент (позитивните афекти и чувството на щастие).

Българските юноши, които определят дохода си като по-висок от средния, са по-удовлетворени от живота си, изпитват повече позитивни афекти, определят се като по-щастливи и са с по-високо субективно психично благополучие.

7.3.5. Връзка на статуса на психосоциална идентичност и субективното психично благополучие

Възможното влияние на статуса на идентичност върху субективното психично благополучие е изучено при 271 лица на 16-20 годишна възраст и средна възраст 17,3 години.

За изучаване на влиянието на статуса на идентичността върху субективното психично благополучие като групираща променлива са използвани статусите на идентичността определени (изградена и предрешена) и неопределени (мораториум и дифузия). В съответствие с характера на разпределението на променливите субективно психично благополучие и компонентите му е приложен параметричен респ. непараметричен тест. Установено е влияние на статуса на психосоциална идентичност само върху променливата щастие. Резултатите от теста на Ман-Уитни са представени в табл. 81.

Таблица 81. Z-стойности за влиянието на статуса на идентичност върху субективното чувство на щастие ($P < 0,05$)

статуси	средна стойност по променливата щастие	Z-стойност
определени	6,88	-2,389
неопределени	6,29	,017

Юношите с определена идентичност са по-щастливи, отколкото юношите с неопределена идентичност.

При измерване на връзката между статусите определени и неопределени и другите компоненти на субективното психично благополучие не е установено друго статистически значимо влияние. Във всички случаи обаче се наблюдава тенденция самоопределилите се лица да имат по-високи позитивни афекти, по-

ниски негативни афекти и по-високи удовлетвореност от живота и субективно психично благополучие в сравнение с несамоопределилите се (табл. 82).

Таблица 82. Средни стойности за удовлетвореност от живота, позитивни и негативни афекти и субективно психично благополучие на юношите с определена идентичност (изградена и предрешена) и с неопределена идентичност (дифузия и мораториум)

статуси	средна стойност по променливата			
	удовлетвореност от живота	позитивни афекти	негативни афекти	субективно психично благополучие
определени	23,03	32,17	26,43	29,92
неопределени	22,19	30,35	28,16	28,48

7.4. Интерпретация и на резултатите.

Субективно психично благополучие на българските юноши

Резултатът от измерването на когнитивния компонент на субективното психично благополучие - удовлетвореността от живота на българските юноши потвърждава първата хипотеза на изследването. – Сред юношите доминира удовлетвореността от живота - 66% от изследваните от нас юноши са удовлетворени срещу 27% недовлетворени и 7% (вж. фиг. 37).

По-финото отчитане на степените на удовлетвореност показва, че най-високия процент от изследваните български юноши попадат в групата леко над неутралната точка (35% - леко удовлетворени) Това е в съответствие с данни от кроскултурни сравнения, според които *в бедните държави най-висок процент от хората попадат в категорията леко удовлетворени от живота си* (Diener and Diener, 1995, 1996).

При определяне на удовлетвореността си от живота за българските юноши водещи са моментното настроение, личните цели, целите на родителите, академичното им представяне, семейството и оценката на семейството и положителните преживени емоции. Резултатът разкрива, че въпреки мястото и значението на семейството, водещ е личният избор. *Повечето български юноши са ориентирани към самопоставяне на целите и намиране на собствен начин за себеизява.*

Що се отнася до афективния компонент на субективното психично благополучие, резултатите отново показват, че щастието е доминиращата емоция в юношеска възраст - 47% от българските юноши са се определили като щастливи

, а 25% - като много щастливи. Все пак важно е да се отбележи, че в нашата извадка 2% се определят като много нещастни, 7% - като нещастни. Относително голям (19%) е делът на лица, които не могат да преценят коя емоция доминира в живота им.

Българските юноши имат ниско равнище на изживяване на негативни афекти (81%), като почти половината (44%) са с високо равнище на изживяване на позитивни афекти.

Като приятна емоция на първо място българските юноши - както мъжете, така и жените - сочат забавлението. На втора и трета позиция са поставени любовта и приятелите. Запомнят се повече приятни, отколкото неприятни случки. С други думи, хедонистичната нагласа и забавлението са високо ценени сред българските юноши. Това съответства на данни на други автори, които посочват такава нагласа като доминираща в индивидуалистичните култури (Suh et al., 1998).

В табл. 86 е представено обобщение относно влиянието на индивидуалните променливи пол, възраст, образователно ниво и субективна оценка за дохода върху субективното психично благополучие и компонентите му.

Таблица 83. Влияние на пола, възрастта, образователното ниво и оценката на дохода върху СПБ

променливи	пол	възраст	образ. ниво	доход
удовлетвореност от живота	-	-	-	+
щастие	-	+	+	+
позитивни афекти	-	-	+	+
негативни афекти	+	-	-	-
Суб. психично благополучие	-	+	+	+

Влияние на индивидуалните променливи върху субективното психично благополучие

Хипотезата за диференцирано влияние на индивидуалните променливи пол, възраст и образователно ниво върху субективното психично благополучие се потвърди частично. Полът не оказва влияние върху психичното благополучие и компонентите му. Възрастта не оказва влияние върху когнитивния компонент - удовлетвореността от живота, но влияе върху чувството за щастие и оттам върху субективното психично благополучие. Субективното чувство на щастие на българските юноши се влияе не само от възрастта, но така също и от образователното ниво. Юношите на 16-18 г. са по-щастливи от 19-20 годишните. Това съответства на резултатите от международното изследване на

студенти 2000-2002 г. и на данни на български автори. Така например, Силгиджян отбелязва сходна възрастова тенденция. При 16-18 годишни български юноши има драстичен спад в субективното чувство за щастие в сравнение с това на по-младите (Силгиджян, 1998).

За интерпретацията на тези данни е важно да отчитаме различните изисквания и задълженията на студентите и учениците, както и високият процентът работещи студенти. С нарастване на възрастта се увеличава и социалният натиск към себerealизация и себеутвърждаване. Това вероятно е причина студентите и групата на 19-20 годишните, много от които вече са самостоятелни, да се чувстват по-малко щастливи. Спецификата на социалния и икономическия контекст очевидно оказва влияние в прехода от статус на ученици към статус на студенти.

Кроскултурното сравнение свидетелства в полза на *хипотезата за влияние на социо-културния контекст върху удовлетвореността от живота*: Удовлетвореността от живота на българските студенти е по-ниска от тази на американските студенти (включително американските студенти инвалиди) и по-висока от тази на корейските, руските и китайските студенти. Естествено, възниква въпросът коя променлива, характеризираща културата, е релевантна на получения резултат. Предполагаме, че това е променливата индивидуализъм-колективизъм, която е заложена в използвания от нас въпросник, но не е във фокуса на нашето изследване. Според редица изследвания хората в индивидуалистичните държави са с по-високо субективно психично благополучие от тези в колективистичните (Diener & Diener, 1995). Кроскултурно изследване на променливата индивидуализъм-колективизъм определя България като неутрална култура, САЩ – като силно индивидуалистична, а Русия, Китай и Корея – като колективистични култури (Suh et al., 1998). Това може да обясни с голяма степен на вероятност защо удовлетвореността от живота на българските студенти е по-ниска от тази на студентите в САЩ и по-висока от тази на студентите в Русия, Корея и Китай.

Влияние на субективната оценка на семейния доход върху субективното психично благополучие

Хипотезата за очаквано влияние на субективната оценка за семейния доход върху психичното благополучие, се потвърждава. Българските юноши,

които определят дохода си като по-висок от средния, са по-удовлетворени от живота си, изпитват повече позитивни афекти, определят се като по-щастливи и са с по-високо субективно психично благополучие. Корелацията между субективната оценка на семейния доход и удовлетвореността от живота при българските юноши е 0,31. В изследвания на други автори се сочат значително по-ниски коефициенти (от 0,12 до 0,17). Фактът, че в България корелацията е по-силна, може да бъде интерпретиран и във връзка с данни от кроскултурни изследвания, които показват, че в бедните държави доходът е по-силно свързан с психичното благополучие (Diener et al., 1983; Veenhoven, 1994, 2000; Diener & Oishi, 2000).

Връзка между статуса на психосоциална идентичност и субективното психично благополучие

Хипотезата за влияние на статусите на психосоциална идентичност върху субективното психично благополучие се потвърждава частично. Самоопределилите се лица са по-щастливи от несамоопределилите се. Обяснението на този резултат е, че чувството на щастие зависи от субективното усещане на индивида за самия себе си и за мястото си в света. То е свързано със самовъзприемането, самочувствието и самооценката на индивида. Когато човек е с ясна самоопределеност, той е и с по-висока самооценка и съответно по-щастлив.

Не е установено влияние на статусите на психосоциална идентичност върху удовлетвореността от живота. Този резултат може да се обясни от гледна точка на удовлетвореността от живота като когнитивна характеристика. Удовлетвореността от живота е субективната оценка за постигнатото в собствения живот, което се определя спрямо индивидуални цели, ценности и стандарти. Самоопределеността, т.е. изборът на цели и ценности, не е пряко свързана с осъществяването им. Ето защо удовлетвореността от живота не е пряко свързана със статуса на идентичност.

Това, че статусът на идентичност не оказва влияние върху позитивните афекти, може да се обясни с факта, че субективното психично благополучие зависи от индивидуалния начин на интерпретация и тълкуване на заобикалящия свят. Хората се различават по причините, които ги карат да изпитват позитивни афекти и този процес не зависи от самоопределеността.

Самоопределеността не води автоматично до висока удовлетвореност от живота и изживяване на повече приятни емоции, но човек, който се е самоопределил, е по-щастлив. Полученият резултат е съпоставим с очертаните от други автори тенденции (Erikson, 1964; Blasi, 1988; Meeus et al., 1999).

ГЛАВА ОСМА. ПРИЛОЖЕНИЕ НА СТАТУСИ НА ПСИХОСОЦИАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ В ПЕДАГОГИЧЕСКАТА И КОНСУЛТАТИВНАТА ПРАКТИКА

1. Използване на статуса на идентичност в педагогическата, психологическата и социалната работа с юноши

Както вече беше описано в предишните глави, най-общо под идентичност се разбира отговора на въпроса “Кой съм аз?”. За да изгради идентичността си, тийнейджърът трябва да премине период на изпробване на нови начини на мислене и поведение, различни от тези през детството, които да му помогнат да намери мястото си в социума. Възможно разрешаване на възрастовата задача през периода на юношеството е изградена идентичност срещу дифузия. Юношите с изградена идентичност имат висока самооценка и достатъчно ресурси да се справят с поставените задачи. Дифузията на идентичността означава, че юношата е изпробвал различни възможности, но не е направил своя избор или още не е изследвал възможните алтернативи. В някои случаи дифузията на идентичността може да намери израз в приемането на “негативна идентичност”, която представлява социално нежелано самоопределяне. Ериксън посочва, че всеки човек има и негативна идентичност - това е сборът от всички идентификации и фрагменти на идентичността, които потиска в себе си като нежелани. (Ериксън, 1996)

Според операционализацията на психосоциалната идентичност на Джеймс Маршиа процесът на изграждане на идентичността включва различни равнища на самоопределеност и изследователска активност в различни времеви моменти, защото идентичността не е статична, а динамична структура, която предполага прогресивни или регресивни изменения. (Marcia, 1966) Маршиа разграничава четири статуса на психосоциална идентичност: дифузия, предрешена, мораториум или криза на идентичността и изградена идентичност (вж. 1.2). Юношите в дифузия на идентичността нито са се самоопределили, нито изпробват жизнените алтернативи; тези с предрешена идентичност имат ценности и интереси, но не са ги постигнали сами чрез проблематизиране - те следват зададени от родителите или направени твърде рано в детството избори; юношите в мораториум (или криза на идентичността) са в период на отлагане и не са направили жизнени избори, а са активно заети с ролево експериментиране; юношите с изградена идентичност са направили сами определени жизнени избори и имат определени ценностни приоритети.

Статусите могат да бъдат групирани според степента на самоопределеност на определени (изградена и предрешена идентичност) и неопределени (мораториум и дифузия) или по степен на изследователска активност на активни (мораториум и изградена идентичност) и пасивни (предрешена идентичност и дифузия).

Статусите се измерват за идеологическата идентичност в сферите светоглед, професия, религия и политика, а за интерперсоналната идентичност в сферите приятелство, интимни отношения, полова роля, забавление. (Adams et al., 1989) (вж. фиг. 2).

Специфични проблеми, свързани с отделните статуси на идентичност

Какви са възможните проблеми, свързани с отделните статуси? За статуса дифузия деформациите са свързани с *тревожност, страх от загуба на идентичността при установяване на близки взаимоотношения, съмнения в собствените възможности, нерешителност, отчаяние*. За статуса предрешена идентичност проблемите са свързани с *проекциите и потискането на индивидуалността*. За статуса мораториум изразението на проблема може да се търси в *страха от ангажиране с конкретни избори*. За статуса изградена идентичност това може да бъде *превръщането на изградената идентичност в свръхценност, което се изразява в придържане към установените самоопределения без последващо изпробване на значимите алтернативи*.

Емпирично потвърждение на тези проблеми има в редица изследвания. Като цяло лицата, които не са изградили идентичността си и нямат ясна самоопределеност, изпитват повече страх от това да не изгубят себе си, ако допуснат и установят близки взаимоотношения с околните (Parini et al., 1989). При *лицата в мораториум* има най-ниска вероятност да се почувстват изолирани и да изпитат усещане за липса на принадлежност. Това може да се свърже със социометричния модел на самооценката на Лири, според който самооценката постоянно следи реакциите на околните и сигнализира за възможността за настъпване на социална изолация (Leary et al., 1995). При *предрешената идентичност*, т.е. когато тя е взета наготово, а не е лично постигната, остава усещането за страх от загуба на собствената идентичност. Лицата с предрешена идентичност се самоопределят чрез целите и очакванията на значимите други и това провокира страха им да установяват нови близки взаимоотношения, за да не изгубят себе си изцяло. Самопоставянето на ограничения, характерно за статуса *предрешена идентичност*, произтича от факта,

че лицата в този статус предпоставят властта и избора на другите, за които смятат, че са по-компетентни и ще се справят по-добре с вземането на решения (Milburn & Conrad, 1996). *Лицата в дифузия* имат най-високи нива на тревожност. Това е свързано с безпокойство, лесна умора, трудности в концентрацията, раздразнителност, мускулно напрежение и нарушения на съня (Marcia & Friedman, 1970). Лицата в дифузия отделят голяма част от психическата си енергията да се самокритикуват, вместо да направят своите избори. Те често си поставят нереалистично високи стандарти или обратното – имат невротично занижени стандарти. Това им осигурява защита срещу страха от успех. Такива лица могат да изпитват гордост от неуспеха си и от това, че няма стойност и сами да се обезценяват (Grayson, 1983).

Познаването на проблемите, свързани с всеки статус на идентичност и определения в резултат на прилагане на ВОИСПИ статус на лицето позволява всеки юноша да бъде насочен към програми и занимания, които подпомагат разрешаването на специфичните проблеми, свързани с всеки отделен статус. При това към всеки юноша може да се изгради индивидуален подход, който да подкрепи развитието на неговата идентичност или да служи като ориентир в превентивната и корекционната работа. В случай на проявени проблеми с отделни юноши определянето на това в кой статус на идентичност се намират в момента, може да бъде особено полезно при подбора на конкретни форми и похвати на работа.

Статуса на идентичност в превантивната педагогическа и психологическа практика

Специален интерес за превантивна и корекционна работа представлява възможната връзка между статуса на психосоциална идентичност и дезадаптивните или девиантните форми на поведение (Стефанова, Байчинска, 2001). Резултатите от изследването и анализа на връзката между степента на

развитие на идентичността и проявите на поведение, отклоняващо се от нормата, биха били от теоретически и практически интерес както за психолозите, така и за всички педагози и работещите с юноши с декларирано девиантно поведение. Предвид резултата, че 69% от изследваните българските юноши са в мораториум, а 73% не са се самоопределили, се разкрива спецификата на българския контекст, което изисква особено внимание. Като сравнение с данни, получени в американска извадка на същата възраст, при всички направени сравнения се наблюдава неравномерно разпределение на определените срещу неопределените статуси на идентичност в България (1:3) и относително равномерното им разпределение в САЩ (1:1,5). В допълнение с предрешена идентичност са два пъти по-малко български отколкото американски юноши (15% срещу 30 в 9 клас, 14% срещу 21% в 12 клас и 12% срещу 24% при студенти първокурсници. (вж. пар. 2.3.)

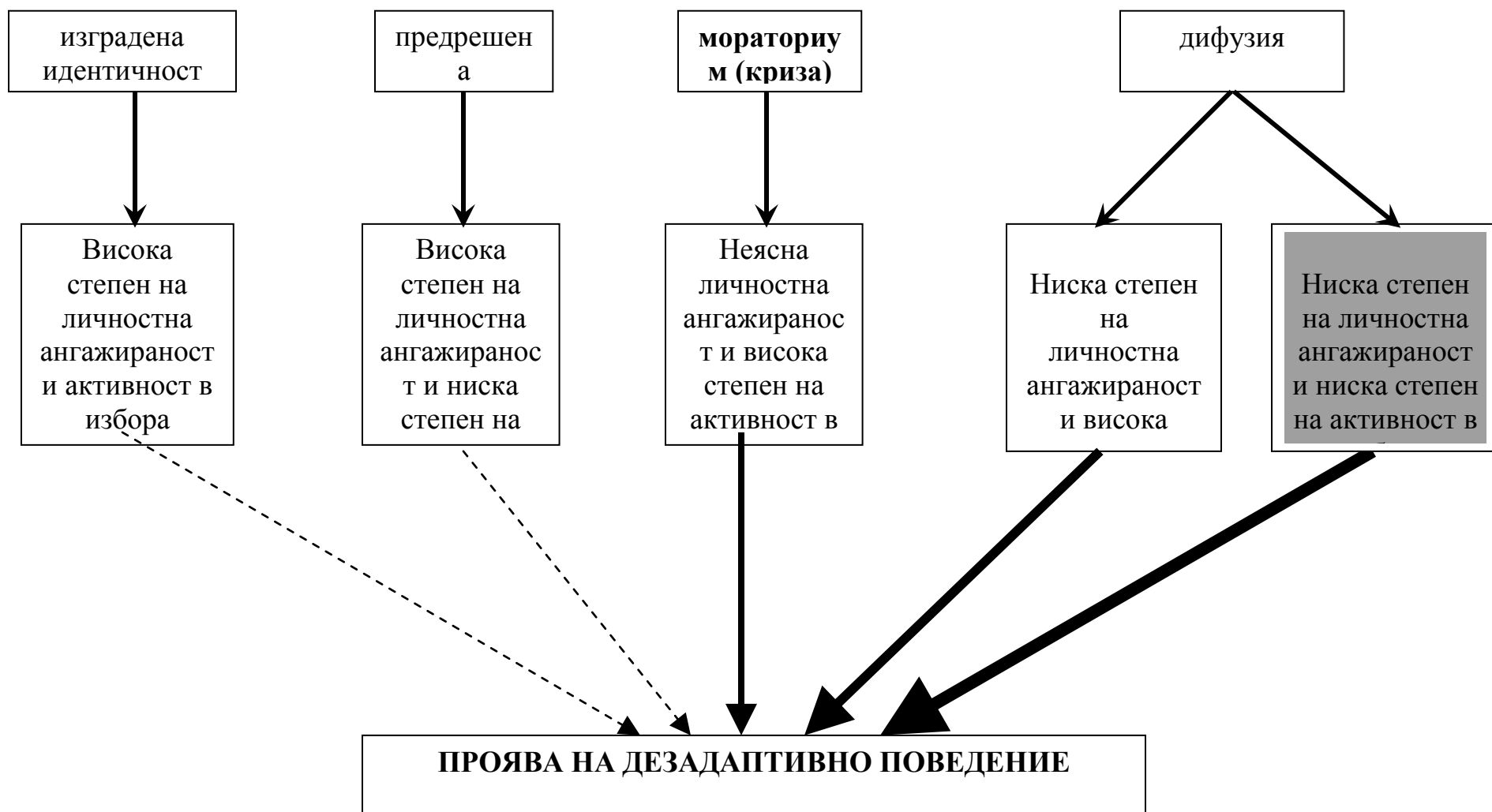
Процесът на изграждане на идентичност в България днес е затруднен - 73% от юношите не са се самоопределили, като 59% от тях са в статус мораториум, т.е. са активно заети с ролево експериментиране. Нещо повече, 51% от юношите в мораториум са с недиференциран мораториум, а едва 8% са в чист мораториум. Недиференцираният мораториум е транзитивен статус на прехода от предрешена идентичност към чист мораториум. На практика се оказва, че повече от половината български юноши се намират в транзитивен статус в процеса на изграждане на своята психосоциална идентичност. *Този транзитивен статус до голяма степен съответствува на условията на социален преход в страната днес.*

Тази специфична за България ситуация задълбочава интереса на социално равнище. Обществото има задачата с всички сили да се стреми да създаде необходимите условия, така че всеки индивид да намери своето място и значение. Юношите са силно сензитивни и лесно възприемат внушения, особено внушения, идващи от герои и лица, с които се идентифицират и чиито възгледи – реални или въображаеми – интернализират. Зачестилите престъпления, липсата

на уредена законодателна система, девалвацията на ценностите на всички равнища, още повече задълбочава необходимостта от предприемане на мерки за ограничаване на негативните поведения на младите хора. Важно е обществото да осъзнае необходимостта от позитивни послания, образователни и възпитателни предавания и създаване на възможности за активно включване в социалния живот за правилното психично развитие на юношите (Стефанова и Байчинска, 2001).

От гледна точка на статусите от интерес е въпросът за връзката между статуса на психосоциална идентичност и проявите на дезадаптивно или девиантно поведение. Схематично те са представени на фиг. 45 (Стефанова, Байчинска, 2001)*

* Плътноста на стрелката означава по-голяма вероятност за дезадаптивно поведение

Фиг. 45 Статуси на психосоциална идентичност и възможни прояви на дезадаптивно поведение

Изследванията върху идентичността разкриват, че с възрастта от 15 към 17 години статусът на психосоциална идентичност започва бързо да се променя от предрешена към изградена идентичност. Най-честият път на изграждане на идентичността е по континуума дифузия - предрешена – мораториум – изградена идентичност. Лицата с изградена идентичност проявяват по-висока степен на ригидност в сравнение с лицата в останалите статуси, т.е. има по-малка вероятност те първо да променят своята самоопределеност и да изпробват алтернативни начини на поведение (Adams et al., 1989). Могат ли юношите с изградена идентичност да имат девиянтно поведение? Да, в случаите, в които тяхната изградена идентичност е негативна. Досега в литературата не се обръща внимание на възможните негативни страни при изградената идентичност, а се акцентира предимно върху положителните страни. При юноши в статус негативна изградена идентичност корекционната работа е особено трудна, защото те вече са интернализирали отрицателни модели на поведение в резултат на собствени търсения и по-трудно биха се разделили с тях. Пример за това са непълнолетните престъпници със системни нарушения на закона.

Лицата с предрешена идентичност са потенциален рисков фактор също само в случаите на негативна наложена идентичност. Добър пример в това отношение са ромските групи, при които светогледът се формира в най-ранна възраст. Предрешената идентичност винаги е по-силно изразена в малцинствените групи, тъй като играе роля на своеобразна защита срещу по-широкия социален кръг. При негативната предрешена идентичност се интернализират негативни модели на поведение, което изисква значително по-дълъг период на прилагане на корекционни мерки.

Интересен е въпросът за работа с юношите с неопределена идентичност – в чист и недиференциран мораториум и с дифузия на идентичността (73% от цялата издка). При юношите в чист мораториум има силно изразено изследователско поведение – те се стремят активно да експериментират със социалните норми и стандарти, за да открият себе си. Това означава, че поведението на активно изпробване може в някои случаи да е свързано с рискове. Това подсказва за необходимостта от висока информираност и програми, насочени към осигуряване

на възможности на юношите в мораториум да търсят себerealизация в социално приемливи насоки. Още по-специфична е работата при юноши в недиференциран мораториум. Те са до голяма степен едновременно с по-пасивна нагласа, но вътрешно настроени да търсят и изпробват алтернативите, които им предоставя социалната среда. При тях работата трябва да е съобразена със сензитивността на юношеска възраст и опасността от провокираното от социалните условия търсене. Условиата на социалния контекст в България днес едновременно притискат юношите да търсят свои собствени решения и да правят избори, защото нямат възможност да приемат такива наготово, а същевременно значително е стеснен кръгът на възможните алтернативи. В допълнение към това родителите също не разполагат с достатъчно ресурси, за да подкрепят юношите. Всичко това принуждава *съвременните младежи да търсят и да преодоляват своята инертност и песимизъм*. Търсенето в ситуация с недостатъчно възможности може да бъде стимул за залитане в рисково поведение, което разкрива пътища за лесно вграждане в определени референтни групи и намиране на “бързо решение”. Работата с юноши в недиференциран мораториум трябва да е по посока както по-добра информираност, така и на дискутиране и предоставяне на алтернативи, които може да са останали незабелязани и скрити за младежите.

Лицата в мораториум или криза на идентичността са силно ангажирани в изпробването на жизнено алтернативи и търсене на жизнена позиция. Те нямат ясна самоопределеност и затова вероятността да се включат в групи с асоциална и антисоциална насоченост и да станат заплаха за обществото е по-голяма. Юношите в криза обаче са сензитивни не само за отрицателните, но и за положителните въздействия. Корекционната работа при тях се очаква да има по-висок успех в сравнение с работата с юноши в дифузия. Кризата е моментно състояние, защото е свързана с активността в избора. Юношите могат да излязат от асоциалните групи и да се ориентират към социално желано поведение.

Най-опасен потенциален контингент на полицейските служби и детските педагогически стаи остават юношите с дифузна идентичност, които нито са се самоопределили, нито имат желание за това. Те са податливи на влияние и внушение, защото най-често се самоопределят чрез референтните групи поради

липсата на собствени самоопределения. Има висока вероятност девиантното поведение при тях да стане устойчиво. В българската извадка 14% от юношите са в дифузия на идентичността.

Прилагането на ВОИСПИ в училищата може да допринесе за очертаване на потенциалните рискови групи и предприемане на превантивни мерки за намаляване на проявите на девиантно поведение. Методиката може да послужи като насока при организиране на работата на педагозите и училищните психолози. Базирайки се на получените данни, те ще имат възможност да помогнат както на юношите в период, в който са затруднени, така и да допринесат за намаляване на негативните прояви и простъпките.

Използването на методиката за обективно измерване на статуса на психосоциалната идентичност може да разкрие по-дълбините психологически причини за девиантно и дезадаптивно поведение. Различни неща могат да провокират едно и също девиантно или дезадаптивно поведение, но подходът на корекционна работа трябва да бъде в съответствие с причините, довели до негативни постъпки. По един начин трябва да се организира работата при юноши в статус на дифузия и по различен при такива в криза. Използването на методиката за определяне на статуса на идентичност би било много полезно в тази насока. *При юноши с дифузна идентичност корекционните въздействия трябва да бъдат насочени към увеличаване степента на устойчивост на самоопределянето, а при юноши в криза – към разширяване на възможностите за избор.* Освен това установявайки статуса, психолозите и педагогическите съветници могат да се ориентират в коя от основните жизнени сфери да насочат усилията си. Данни от кроскултурни изследвания сочат, че професионалната самоопределеност е от първостепенно значение в юношеска възраст (Kroger, 2000). Ако се формира стабилна професионална подидентичност, това косвено ще повлияе и ще промени останалите подидентичности, както и цялостната нагласа към живота. Насочването към любимия спорт като вид развлечение може да замени дезадаптивно поведение.

Приложение на статуса на психосоциална идентичност в консултативната практика

От гледна точка на проблемите, свързани с различните статуси, е добре психологическото въздействие да се предшества от изследване на съдържанието на идентичността на всеки индивид. За тази цел е подходящо използването на полуструктурирани интервюта. След като това е направено, за всеки юноша може да бъде специфицирано адекватното психо-педагогическото или консултативно въздействие. Така например, на юношите в мораториум може да бъде предложена програма или тренинг за улесняване на целепологането и вземането на решения. За юношите с предрешена идентичност са подходящи програми и тренинги, които стимулират самостоятелността. При юношите в дифузия могат да се формират групи, в които основната насоченост е стимулиране на междуличностното общуване.

Относно конкретното разработване на програмите и тренингите е добре те да бъдат максимално съобразени със специфичните за възрастта интереси и начини на общуване. Много важен момент е цикличността на възможните програми – те биха могли да са фокусирани върху една от основните жизнени сфери, в които се постига идентичността – професионална ориентация, философия на живота, религия, светоглед, полови роли, приятелство, забавление, интимни връзки. *Принципът на изграждане на идентичността е, че при постигане на по-ясна самоопределеност в една от подидентичностите, това води до по-ясна обща самоопределеност.* Така се дава възможност за работа в група, посветена на темата приятелство и усвояване на умения, които да провокират интереса на юношите за включване. Разбира се, участието в такива занимания остава на доброволен принцип, поради което атрактивността и съобразеността с възрастовите особености на юношите е от първостепенно значение. Целта на всяка от програмите е да стимулира по-ясна самоопределеност и да фасилитира изграждането на идентичността в периода на търсене.

Очакваните резултати за юношите в мораториум са да усвоят умения за правилна оценка на ситуациите и възможните алтернативи и за правене на стабилен избор, като самата програма е посветена на това, че индивидът се развива цял живот и самият избор е динамичен, а не статичен. За юношите с предрешена идентичност целите са да усвоят умения да се познават по-добре, да следват своите

цели и ценности и да станат по-самостоятелни. Програмата е посветена на стимулиране на самостоятелността и откриване на собствените силни страни. При юношите в дифузия очакваните резултати са юношите да придобият повече смелост за активно ангажиране с въпросите на избора и да повярват в своите качества и възможности. Програмата е насочена като цяло към повишаване на самооценката. След края на програмата, която остава с изцяло отворен характер в зависимост от специфичните особености на конкретната група, във вид на тренинг групи, може отново да се приложи ОИСПИ за отчитане на постигнатите промени. Консултативните програми в подкрепа на изграждането на идентичността са отворени и гъвкави съобразно потребностите на всяка конкретна група юноши. Те са подчинени на общия принцип на цикъла себепознание – себеприемане – себеизразяване (Бакрачева, 2006).

Този цикъл е разположен в континуума минало – настояще – бъдеще и обхваща когнитивния, емоционалния и действия компонент в хода на изграждане на идентичността. Общата цел на всяка консултативна програма е да премине през всяка от трите стъпки. *Себепознанието* представлява работа, насочена основно към миналото с цел юношата да успее да опознае своите умения, качества и слаби страни. Втората стъпка – *себеприемане* – е фокусирана основно върху настоящето и целта ѝ е юношата да приеме себе си такъв, какъвто е. третата стъпка от програмата е *себеизразяването*, която е насочена към бъдещето. На основата на доброто себепознание и себеприемане, юношата да разполага с определен набор от ресурси, които да му помогнат да изразява себе си по възможно най-добър начин.

Прилагането на адаптирания ВОИСПИ и получените резултати могат да се използват в училищата, в практиката на различни институции за работа с юноши с информативна, превантивна и корекционна цел. Въпросникът може да се използва и за отчитане на промените след завършване на съответна целева програма. Нещо повече, освен практическа приложимост, той може да даде и много ценна информация за състоянието на българските юноши, която да бъде популяризирана, за да привлече вниманието на конкретни институции и обществото като цяло (Байчинска и Бакрачева, 2006).

Приложение на статуса на идентичност в консултативната работа с юноши

Според теорията за контрол на идентичността след като веднъж човек е направил определени избори и се е самоопределил, тези избори не остават статични. Човек непрекъснато верифицира верността на направените избори и внася корекции в зависимост от степента на потвърждение или отхвърляне, с които се е сблъскал. Идентичността се проверява спрямо определен стандарт за набора от самоопределения. Самоопределянето представлява процес на себеотнасяне и сравняване с другите. Стандартът изпълнява ролята на референт в процеса на взаимодействия с околния свят. Човек се чувства добре и сигурен когато сравненията с околните подкрепят идентичността му. В случаите на несъответствие се поражда когнитивен, емоционален и поведенчески отговор (Burke, 1991; Burke, 1996; Burke & Stets, 1999). Предвид особеното значение на референтната група в юношеска възраст, теорията за контрол на идентичността може да бъде използвана при формирането на групи юноши по консултативни и тренингови програми със специална насоченост.

В следващите параграфи е описана консултативна програма в подкрепа на процеса изграждане на идентичността. Програмата е още в процес на разработване, като до момента е приключил етапът на пилотна работа с 10 участника. *Целта на разработената консултативна програма* е да определи с помощта на въпросника за измерване на статуса на психосоциална идентичност кои лица са в криза на идентичността и да им се предложи възможност за успешно излизане от кризата. *Очакваните резултати* са след завършване на програмата участниците да разполагат с нови умения да познават себе си и своите емоции, да планират многопосочно възможните пътища за развитие, да оценяват обективно ситуациите в цялост, да разполагат с нови умения за отстояване на своята позиция, да оценяват своите усилия и постижения, да намират повече източници за повишаване на удовлетвореността си от живота, да имат по-добри междуличностни отношения, да могат успешно да определят целите си и да изградят стратегии за постигането им.

Откриването на собственото Аз е труден процес. За целите на практическа работа според нас този процес може да бъде разделен на три основни стъпки. Първата от тях е *себепознаване*. Това означава юношата да осъзнае собствените си цели, мотиви и търсения. Втората стъпка е *себеприемане*, т.е. безрезервно приемане на своята личност такава, каквата е, с всички положителни и отрицателни страни. Третата стъпка е *себеизразяване* или поведение, консистентно със собствените желания и цели. Тези три стъпки са тясно свързани и образуват единно цяло. Изграждането на идентичността става по пътя на *проблематизиране на когнитивно ниво (себепознание), което е фокус към миналото. След това промяната трябва да бъде приета емоционално, така че да допълни и разшири, а не да се конфронтира с предишните установени възгледи (себеприемане), което е фокус към настоящето. Накрая идва действияят момент (себеизразяването) и утвърждаването на обогатената идентичност, което е с фокус към бъдещето. Консолидирането на тези три стъпки осигурява усещане за стабилност, вътрешна кохерентност и приемственост, поддържане на хармонична и интегрирана цялост на Аза (Бакрачева, 2006).*

В термините на трите стъпки очакваният резултат от програмата е участниците да могат да разпознават добре своите желания, умения и слабости, да ги приемат открито и да предприемат действия, които са идентични на целите и желанията им.

Консултативната работа се планира многопосочно. Различните хора са податливи и сензитивни към различни подходи. Затова според нас *смисълът е в интегриране на различни похвати и прилагането им в цялост, тъй като всеки отделен метод има своите предимства и недостатъци*. Като различни подходи в пилотната програма са използвани *арт-техниките на фототерапията, техники на хипноза и релаксация и анализ на получения материал*. Фототерапията е арт техника, с помощта на която чрез работа със снимки се изразяват и разрешават вътрешните конфликти. Работи се с готови снимки от “семеиния албум”, правят се снимки по зададени теми, снимките се подреждат, колажират, има възможност и да се редактират (Бакрачева и Гаврилова, 2006).

Хипнозата е основно невербална техника, която предоставя неограничени възможности за предприемане на пътуване във вътрешния свят и разрешаване на личните проблеми. Тези два похвата се използват за дълбинна терапия, чието основно предимство е, че достигат до скритите и неосъзнавани вътрешни конфликти без това да е неограничено дълъг процес. На следващия етап целият материал се извлича и преработва съзнателно. В зависимост от индивидуалните нужди се задават определени теми на работа и се дават упражнения за затвърждаване на нови умения и навици. Следва се принципът от по-лесно към по-трудно и в началото упражненията изискват минимални усилия и внасят минимална промяна.

Консултативната програма може да бъде провеждана на индивидуално и на групово ниво. Тя се разделя на три цикъла, всеки един от които е посветен на стъпките *себепознание, себеприемане и себеизразяване*. Всеки цикъл обхваща от 8 до 12 сесии – по една сесия седмично. Първите и последните сесии от всеки цикъл са разговор и анализ. По средата на цикъла се използват техниките на хипноза и на фототерапията. Между циклите има пауза по една седмица. Продължителността на сесиите е средно по 2 часа (между 1,5 и 3 часа за фототерапията). Преди започването и след приключването на програмата се използва въпросникът за определяне на статуса на идентичност и полуструктурирани интервюта за оценка на съдържанието на идентичността с оглед отчитане на настъпилите промени.

Описание на трите цикъла на програмата

Подреждането на техниките, използвани за работа, е замислено да води към постепенно задълбочаване и след това обобщаване и стабилизиране на провокирана промяна. Принципът е цикличен: от по-общ разговор към навлизане в по-дълбоките пластове на несъзнаваното и отново към съзнателна обработка на получения материал. Редуването има за цел и по-бързото преодоляване на вътрешните бариери и задръжки.

Първият цикъл е насочен към работа по посока задълбочаване на *себепознанието*. На първите сесии се води по-общ разговор, насочван по теми, изведени от първоначалната информация. *Целта* е участникът да бъде провокиран

да обърне внимание на своите неизразени способности; да проследи възможности, които преди това не са били във фокуса на внимание; да опознае по-добре себе си и да вербализира свързаните с това чувства. Предлагат се различни теми за размисъл; дават се насочени упражнения. На следващите сесия се използва *хипноза*, която като техника дава необятни възможности за дълбинна работа; темата е свързана с *миналото*. След това се провеждат сесии с използване на *фототерапия*. В този цикъл се използват готови снимки на участника, на които присъстват и членове на семейството, близки и приятели (*от минал етап*). Заключителната сесия е насочена към обобщаване на постигнатата работа. Избира се символ лично от участника, който индивидуално отразява постигнатата промяна. В началото на всяка сесия се прави кратко резюме на предходната и как са се развили усещанията и как са изпълнени дадените “за домашно” задачи, а в края на сесията се дават нови задачи за изпълнение през седмицата.

Вторият цикъл е насочен към работа по посока *себеприемане*. Задачата е задълбоченото самопознание да стане част от личността и да бъде интегрирано, а не да е в конфликт с предишните самоопределения. На първите сесия се води разговор, насочен към емоционално приемане на полученото ново знание за себе си. *Целта* е участникът да приеме своите силни и слаби страни и да ги интегрира; да проследи чувствата си, предизвикани в тази връзка; да споделя свободно всички емоции. Предлагат се различни теми за размисъл; дават се насочени упражнения. На следващите сесии се използва *хипноза*, която е със специално зададена тема, свързана с *настоящето*. После се включват сесии с фототерапия. През този цикъл участникът прави снимки по зададени от него сюжети (*изразяване на емоциите в настоящето*). Заключителната сесия е насочена към обобщаване на постигнатата работа. Избира се символ лично от участника, който индивидуално отразява постигнатата промяна. В началото на всяка сесия се прави кратко резюме на предходната и как са се развили усещанията и как са изпълнени дадените “за домашно” задачи, а в края на сесията се дават нови задачи за изпълнение през седмицата.

Третият цикъл е насочен към работата по посока *себеизразяването*. *Целта* е постигнатото ново самопознание и приемането на себе си като единна цялост да

бъде изразено свободно. На първите сесия се води разговор, който обобщава постигнатите резултати на предишните цикли. *Целта* е участникът да усвои умения да изразява себе си открито, да полага ефективно целите си и да планира дейността си по посока на постигане на целите. Упражненията са свързани с действие. На следващите сесия се използва *хипноза*, която е със специално зададена тема, фокусирана върху *бъдещето*. Следват сесиите с *фототерапия*, като на този цикъл участникът аранжира и колажира снимки и ги планира с насоченост към *бъдещето*.

Заклучителната сесия на всеки цикъл е насочена към обобщаване на постигнатата работа. Избира се символ лично от участника, който индивидуално отразява постигнатата промяна. В началото на всяка сесия се прави кратко резюме на предходната и как са се развили усещанията и как са изпълнени дадените “за домашно” задачи, а в края на сесията се дават нови задачи за изпълнение през седмицата.

При задаването на темите на всеки един от трите цикъла те се избират според индивидуалните особености на участниците. Стремешът е да се използва някакво лично значимо преживяно събитие, което е основа за промяна и насочване в определена посока. Изборът на символ за всеки от циклите е също подчинен изцяло на субективното значение, което участникът му придава. Символът има изключително важно значение, защото отразява в личен план постигнатата завършеност в определен аспект. Освен това лично избраният символ (предмет, образ, свързани с усещане) “закотвя” постигнатото от участника развитие и научените нови умения. По този начин символът остава образ, който винаги – във всеки момент и на всяко място – може да бъде съзнателно извикан (поради материалната си форма) и това автоматично да активира постигнатите нови сили на Аз-а. В някои случаи символите на различните цикли са различни, в други случаи участниците само обогатяват символа, избран в началото. Във всички случаи всеки цикъл започва с избрания от предишния цикъл символ и завършва с нов или променен символ на следващия цикъл.

Трите стъпки на консултативната програма са разположени по континуума минало – настояще – бъдеще както във времеви план, така и във

всеки един отделен отрязък от време. Всеки човек е във всеки момент в някаква специфична ситуация, която се определя от миналия му опит, настоящите емоции и активността по посока на бъдещето. Поради тази причина най-важно е трите стъпки да бъдат преминати по индивидуална схема, защото често се налага връщане назад или крачка напред, за да се постигнат максимално положителни и трайни резултати (Бакрачева, 2006).

На базата на изведените по-горе общи принципи могат да бъдат разработени различни по насоченост програми, които да помагат в процеса изграждане на идентичността в различни сфери. Описаната по-горе консултативна програма е насочена основно към идеологическата идентичност. Използването на ролеви игри, даването на задачи с креативно решение, формирането на умения за вземане на решение и групова работа са примери за положително стимулиране на разрешаването на въпросите на интерперсоналната, а оттам и на общата психосоциална идентичност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Тази книга съдържа щрихи от психологическия портрет на съвременните български юноши, свързани със статуса на тяхната психосоциална идентичност и особеностите на субективното им психично благополучие. Постарахме да покажем възможностите на статусният подход към психосоциалната идентичност, разработван в съвременната психология от последователите на Ерик Ериксън - Джеймс Маршиа и Джералд Адамс. Нашето изследване на статусите на психосоциална идентичност на българските юноши се отнася до една сравнително нова перспектива на изучаване влиянието на социалния контекст върху процеса изграждане на психосоциалната идентичност. Основната цел бе статусите на идентичността да бъдат изучени в специфичните условия на социални и икономически промени в България днес и да се направи съпоставка с резултати, посочени в изследвания на други автори, направени в държави със стабилно социо-икономическо развитие.

Както разкриват получените резултати, условията на социални промени не отменят влиянието на възрастта, но определят някои специфични особености в разпределението на статусите на психосоциална идентичност и обуславят значими кроскултурни различия. Повече от половината български юноши днес се намират в мораториум . Това е статус, отразяващ ограничените възможности за самоопределяне чрез родителските модели и цели и началото на активно експериментиране с роли и ценности. Промените на всички социални и икономически нива в България дават отражение върху възможностите за себеопределяне и себerealизация на младите хора. Юношите, които са в период на себеизследване и проблематизиране, не намират достатъчно стабилни социални норми, ценности и стандарти. Тази ситуация на несигурност и непрогнозируемост прави мораториума особено адаптивен статус.

Друг фактор, който също налага необходимостта от експериментиране с различните възможности, са ниските доходи. Те водят до по-висока изследователска активност и по-стабилно самоопределяне като адаптивна стратегия. Надяваме се следващи наши изследвания, както и изследванията на други автори, да ни позволят да навлезем по-дълбоко в този малко изследван проблем и получените резултати да могат да бъдат съпоставени с резултати от друг период – на стабилизация на социалните и икономическите условия у нас.

Последният шрих от психологическия портрет на българските юноши е направен през призмата на тяхното субективно психично благополучие. Последното е анализирано през призмата на малко известния в българската психология крос-културен подход на Ед Диенер и неговите сътрудници. В изследването е установено значимо различие в степента на субективно чувство за щастие и честотата на приятни емоции в различните възрастови групи. Такава тенденция се отбелязва и в крос-културни изследвания. Показано е също, че субективната оценка за нисък семеен доход е свързана с по-ниската удовлетвореност от живота, по-слабо чувство за щастие и по-ниската честота на изживявани приятни емоции.

Изследвана е и връзката между статуса на психосоциална идентичност и субективното психично благополучие на български юноши. Този въпрос е нов както за българската, така и за съвременната психология. Резултатите показват, че по-високата степен на самоопределеност води до по-силно изразено чувство на щастие.

Значимостта на проведените от нас изследвания лежи не само в научно-изследователски план. Показани са възможностите за приложение на статусите на психосоциална идентичност в психологическата, педагогическата и консултативната практика. Анализирани са връзката на отделните статуси на психосоциална идентичност с проявите на дезадаптивно поведение в юношеска възраст. Очертани са и възможностите за използване на статусите като начален и краен етап в апробирани от нас целенасочени превантивни и корективни програми. Описана е и разработена от нас тренингова програма, която улеснява и подпомага процеса на изграждане на идентичността на юношите.